

*Сылыоймсагытса мса 49. мса 92снц ысты, фсала
се 'хсснмса куы бахауын, цсгд мса 49 ысцсйхауы.*

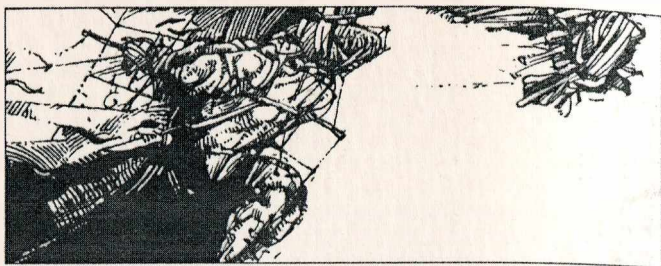
АНРИ ДЕ МОНТЕРЛАН, францаг фысссг

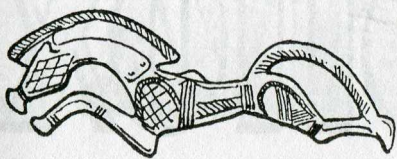
МАХ ДУГ

3

2005

НАША ЭПОХА

Издается с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ-АЛАНИЯ

Главный редактор — Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств. секретарь, проза — Борис ГУСАЛОВ

Поэзия, драматургия — Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Фариза ДЗАСОХОВА, Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСПРАЕВ,
Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2005

МАХ ДУГ

3
—
05

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

РЕСПУБЛИКÆ ЦÆГАТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ
ФЫСДЖЫТЫ ЦÆДИСЫ ÆРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Сæйраг редактор — ХЪОДЗАТЫ Æхсар

Редакци

Бæрнон секретарь, прозæ — ГУСАЛТЫ Барис

Поэзи, драматурги — МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЪОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,

ДЗАСОХТЫ Фаризæт, КОСТЫ Лизæ, КЪУСРАТЫ Анатоли,

НÆКУЫСАТЫ Наирæ, ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2005

НОМЫРЫ ИС:**УЫРЫЙМАГТЫ ЕЗЕТХАН: 100 АЗЫ***УЫРЫЙМАГТЫ Езетхан.* Радзырдтæ 110**ХАДЖЕТЫ ТАЙМУРАЗ: 60 АЗЫ***ХАДЖЕТЫ Таймураз.* Аенæрцаæф. Аемдзæвгæтæ 20*СИТОХАТЫ Саламджери.* Хъæлдзæг радзырдтæ 28*ДАУЫРÆ.* Фондз æмдзæвгæйы 50**ЗАКАТЫ Алыкци.** Бызычы. Сатирикон радзырд 53*ЧЕЛДИОН-ГОДЖЫЦАТЫ* Надя, *ХАДЫХЪАТЫ* Фатимæ,
ДЗЫНЫХОН-ДЗОДЗИАТЫ Аленæ, *ГОДЖЫЦАТЫ*
Нелли. Аемдзæвгæтæ, прозæ 64*ГАБОТЫ* Анатоли. Салдат салдаты бамбардзæн.
Æцæг цау 71**НОГ НОМ***БАСИТЫ* Зæлинаæ. Арыгон зæрдæ. Аемдзæвгæтæ 75*ÆЛБОРТЫ* Азæ. Ног æнус. Аемдзæвгæтæ 78**ТÆЛМАЦТÆ***Эмили ДИКИНСОН.* Аервон бæстæ. Аемдзæвгæтæ 79**АДАМОН СФÆЛДЫСТАД**

Нарты кадджытæ. Дарддæр 84

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ 112**ЛИТЕРАТУРÆЙЫ ФАРСТАТÆ***БИАЗЫРТЫ* Къамерлан. Токаты Алиханы сфæлдыстад
æмæ ирон культурæ 123**ПУБЛИЦИСТИКÆ***ЧЕРЧЕСТЫ* Хъасболат. Баххуыс кодта Есенины мадæн 132**АРВИСТОН** 137**ИРОН ПОЭЗИЙЫ АНТОЛОГИ** 147**Хуыгаты Георг** 158

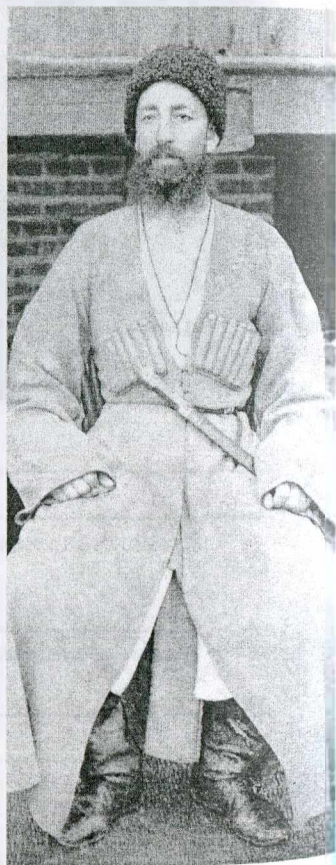
УЫРЫЙМАЕТТЫ ЕЗЕТХАН: 100 АЗЫ

Чызгон бонты.

Езетханы фыд Алимырза.

Йæ сæрыхицауимæ.

*Ног чындз.
1937 аз. Ленинград.*

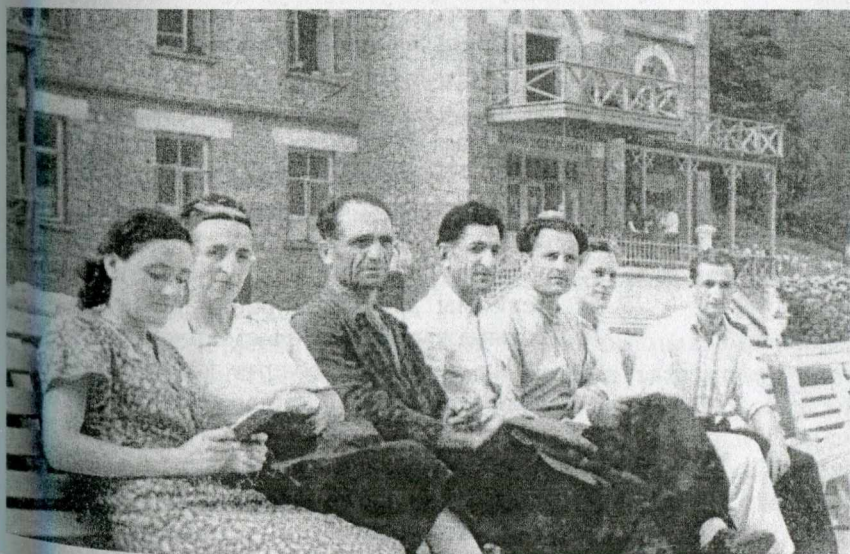

Арта хойы. Разæй Езетханы чызг Лемзæ.

Цъай. 1952 аз.

Артистаг амаг фысджытимæ фæллад уадзгæйæ.

РАДЗЫРДТÆ

ТÆРСКЪОХ

Он куыд æрбарухс, афтæ дымгæ дæр комæ баирвæзт. Мылазон æхсæвы бынат ирд райсом бацахста. Цыма зæй раскъуыд, уыйау хæхты ныццарыдта цъæхснаг æхситт, стæй бæстæ гыбар-гыбурæй байдзаг. Ногæй та æхситт райхъуыст, йæ фæстæ иннæ — кæмдæр хæхты бамынаг сты.

Кæддæрты сæрибармæ хивæндай кæй тырныдта, уыйадыл урс паддзах æнæууæнк цы чысыл хохаг хъæуыл уыд, — хъазахъхы зæххытæ йæ раст се 'хсæн бацъист кодтой, — уый ахæм хæстон уынаер иу æмæ дьууæ хатты нæ фехъуыста. Æмæ 1917 азы февралы фыццаг гæрах куы айзæлыд, уæддæр хъæу нæ фæудаист. Абон нæмгуыты къуыззиттимæ цъæх къæдзæхдуртæй амад къулты иннæрдæм уазал тас ахъардта... Хъæу тыхстæй базмæлыд, сцоппай. Куыйтæ ниуын райдыдтой, згæхæрд æвдузæнтæ схъæрзагау кодтой, ревкомы агъуысты раз бадзыгуыр сты хъуынджын худтæ, фысдзармæй кæрцытæ.

Иу барæг атъæбæртт кодта, иннæ йæ хæдфæстæ, стæй та æртыккаг, æмæ фыдохы тырысатау арæхæй-арæхдæр фæйлауын райдыдтой барджыты сау нымæттæ. Уыйбæрц æхсарджын адæмы æмбæхстæй кæм дардта чысыл хъæу? Иу барæг хъæуккæгты къордмæ йæ бæх батардта, дзагъырдзастæй сыл афæлгæсыд æмæ сабыр хъæлæсæй загъта:

— Ницы ахәмәй тас у, әрмәст урсытә Арвыкомы фәндагыл Гуырдызмә афтыныл архайынц, уырдыгәй та фәсарәнтәм адымдысты. Цәгатәй сә сәндынц сырхытә, ам сә пырх сәртә бафснаинаг сты, фәлә сә дарддәр уадзән нәй: лидзгә-лидзын нын нә хъәутә бынтондәр ныггафрутт кәндзысты.

Йә фәстаг ныхәстә ниугә әхситты бын фесты, йә азәлд хәхты нәргә ацыд. Саувәлыст барджытә скатай сты, сә бәхтә сә мидбынаты скафәгау кодтой, уыцы әхситмә кәмдәр куыдз ныууынәргъыдта.

— Мухар, ләппуты цәугәдонырдәм акән, әз сармадзаны сампал раппарон, уәддәр дзы әхсәг нәй — афтә хуыздәр уыдзән, — әнәсуләфгәйә загъта Атарбег.

Ногәй та сау нымәттә сдыуәрдәм сты. Хъәуы къәдзмәдз уынгты әрбалхъывта әмыр дунә — цыдәр фыдбылызмә әнхәлмә кәсгәйә фәхъус. Сахаты размә ма йәхицән удән-цойә цы хъәу фынай кодта, уый ныр, Шкуройы бирәгъты балы әрхъулайы бахаугәйә, йә зонгә әрдзон фидәртты аууон әрныгъуылд.

Цәугәдоны фаллаг фарс урсыты пулемет скъәр-къәр кодта, иугай хус гәрәхтәй йын дзуапп радта хъәу. Әрвылаз дәр муртаккаг ирәттә нывәндтә цы кувәдоны хәлддзәгты раз хастой, уырдәм Мухар “максимкә” йә фәдыл сласта, миты арф фәд уадзгәйә. Әрхы тәккә сәрмә йә әрцәттә кодта, хъәрәй адзырдта:

— Атарбег, цәттә у, әхсгә кән!

Әфсымәр ләнкауәй стәррәст ластва, кувәдоны хәлддзәгты фәстә куыд әрцәйәмбәхст, афтә йә басылыхъхы кәронәй хус кьутәры къалиу ацахста.

— У-у-у! — мәстәйхәлгә рарәдывта басылыхъхъ, нылгъыста әмә зәххыл афәтъян.

... 1914 азы, сентябры мәйы иу тәвд бон мыдыбындзытә дыв-дыв кодтой, сәнәфсирәй дыгъд мыдмә тахтысты. Иннә ирәттимә иумә Атарбеджы дәр хәст йә райгуырән хәхтәй дард әцәгәлон бәстәм фәтардта. Фәцәф әмә уый фыдәй йә полкъәй фәхицән, пулеметәй әхсджыты кьордмә бахауд цумайы ләппуйә. Рәстәг бонтәй кьуыритә быдта, кьуыритәй мәйтә, афтәмәй акьоппыты дыууә азы сыфсыфгәнгә атахтысты. Апрельы мәйы иу уарынджын райсом сәмбәлдысты дыууә сыхаджы — Атарбег әмә Гаспар.

— Ё, дæ мыггаг макуы сыхкæуыи, Атарбег! Куыд хъавы дæ цæст, куыд цæвы дæ кæух? И, мæ сыхаджы гæбаз? Дзур, хабæрттæй дæ фæрсын ма бахъæуæд.. Тагъд немæцæн сæхион сæхи фæкæндзыстæм æмæ уæд — хъæмæ, нæ райгуыраæн хæхтæм! — хъæлдзæгæй дзырдта Гаспар æмæ йæм йæ кæух æрбадаргъ кодта.

— О, уæд — хъæмæ, хæхбæстæм.. — Тыхтæй-фыдтæй ралæмæрста Атарбег дæр æмæ фæхъус; йæ цæсгом сырххъу-лæттæ афæлдæхт, йæ даргъгомау тæнæг фындз хæстулæфт кæнын райдыдта, йæ цъæх цæстытæ афицеры æрттиваг цырыхъ-хытæй стахтысты йæ фæлурс кæухмæ..

Æмæ та ныр дæр, пулеметы цур æрхуысгæйæ, Атарбег уыцы фæлурс кæух ауыдта, йæ цæстытыл ауадысты йе 'рвцъæх туг-дадзинтæ. Пулеметæн йæ хъæлæсæй зынг здыйы цæхæр скалдта. Фондзæхстонтæ дæр та алы хъæлæстæй скъæр-къæр кодтой. Цæугæдоны фаллаг фарсæй æрбайхъуыст сармадзаны нæмыджы кæуызитт, стæй та йæ тыхджын срамыгъды уынар.

— Пыхс йæ сæрыл ахаста, — мæстæйхæлгæ загъта Атарбег, пулеметы хъатара ивгæйæ.

Дымгæ мæстыгæр футтытæ кодта, йемæ узал æмæ адæймæджы хъæрзын хаста; цæугæдоны фале та, иу ранæй иннæмæ сау æндæргтæй згъоргæйæ, урсыты къорд хъæумæ хæстæгæй-хæстæгдæр ласта йæхи. Гæрæхтæ бынтон стынг сты. Цыма æппындæр никуы ницы 'рцыд, уыйау хæхтæ цъæх мигъы тухгæйæ, узал æхсæв йæ бартæ уыцы рæвдз йæхимæ иста.

— Хъатара фæцис, нæмгуытæ ма мæм нымадæй цалдæр аз-зад, — арф ныуулафыд Атарбег æмæ асагъæс кодта: “Пулемет нысæттон? Нæ, бамбæхсын æй хъæуы, дæрæн — нæ”.

— Комы мидæмæ, тæрскъохмæ! — ныхъхъæр ласта Атарбег, æмæ йын йæ хъæр хæхтæ сфæзмьдтой..

Мит срамузд-срамуздгæнгæйæ бæхтæ цыппæрвадыгæй тахтысты цæугæдоны фаллаг фарсмæ сæ зонгæ надвæдтæм.

— Гаспар! Гаспар! — фæдисы уацау тахт барæгæй-барæгмæ.

— Цæвут сыл уæхи! Аскъуыдтæ йæ кæнут уыцы куыдзы хъæвдыны! — ныййазæлыд Атарбеджы хъæлæс, йæ цъæх-цъæхид былтæ зыр-зыр кодтой.

Йæ лыстæгкæх саулохаг æй, йæ сæр бæрзонд сисгæйæ, ком-коммæ тæрскъохмæ скъæфта. Бæх фæлæууыд, ныммыр-мыр кодта; къохæй нæмыгызгæлæн дыууæ хатты рарæйдта æмæ ба-

мыр. Атарбеджы фарсмæ кæйдæр бæх йæ сæр цæхгæр ныттылдта, йæ раззаг къæхтæ æнарæхстæй йæ быны фæтасыдысты æмæ, йæ рахиз фарсыл æрфæлдæхгæйæ, йæ барæджы йæ быны фæкодта. Дымгæхост дæрзæг хъалæс тыхтæй-амæлттæй дзырдта:

— Гаспар... Гаспар та нын ирвæздзæн!..

Ногæй та скъæрцц-къæрцц кодта пулемет, бæхтæ раздæр сæхи галиуырдаæм аппæрстой, кæрæдзи къуыргæ, стæй та рахизмæ, æмæ барджытæ фæскъуыбыр минуты бæрц хъусæй алæууыдысты, чысыл фæстадæр сæ къох йæ талынг хъæбысы банорста. Уынæргъгæ хъæртæ, уырыссæгты хъалæстæ хъæуы фале дæррдзæфæй хъуыстысты. Цъæх саулохаг цæхгæр фæлæууыд — згъæллаггом ын йæ донгæмттæ фæцæйтыдта. Иу уысмы бæрц фæдурдзæф рæстæг дæр, сагъдауæй аздад...

— Гаспар, куыдзы хъæвдын, æххуырстыты туг фæнызтай, ныр та ма дын, цæй, дæхи æрвхуыз тугæй саходæм! — раст ма суанг дымгæйы къуыззиттыл дæр уæлахизгæнæг хъалæсæй ныхъхъæр ласта Атарбег æмæ, æхсаргарды цæфæй йæхи фæсайгæйæ, сау дугъон бæхыл йæхи бауагъта.

— Нæмгуытыл ауæрдын хъæуы, Гаспар, дуртæ бирæ ис ам... Хъзахъхъаг æнæ дæу коммæ фæндаг не ссардзæн! — хæрхæргæнæг хъалæсыуагæй загъта Атарбег æмæ йæ цухъхъайы фæдджийыл хъамайы тугæйдзаг ком ныссæрфта...

Ам, коммæ бахизæны, æрыгон партизаныты къорд ныууагъта йæ хуыздæр лæппуты. Æмбисæхсæв бирæгъты æмбæхсæн бынаты Атарбег нæзы цырагъы рухсмæ йæ хæстон æмбæлтты банымадта — се 'мбис фæхъуыд. Мухары бæх семæ афтид саргъимæ цыд — æнахъом гуырды нæ бахъахъхъæдтой...

— Ныр мын уæхимæ фæкæсут, хæдмæлхор куыйты байзæддæгтæ! — Атарбеджы дæндагты къæс-къæс ссыд, æмæ иууылдæр фæдургом сты.

Æхсæвдарæй бæхты хуыррытт райхъуыст; уæлдзарм кæрцыты æмæ хъуынадзæф хосы тæф уæфæнтæ æхгæдта; æртиссæдз фæллад уды тарф фынай баисты. Атарбег нæ фынай кодта. Нæмыг ын Мухары цардимæ иумæ йæ зæрдæйæ ахаста фæстаг гуырысхо: ирон афицер ницæмæй хуыздæр у уырыссаг афицерæй...

ФЫСТАÆГ

Мæ чызг Лемзæйы ном дзы арын

— Уæдæ, зæгъут, баныхас кодтам, чызджытæ æмæ лæппутæ?

— О, о, Анна Федоровнæ, — райхъуыстысты къласы алы кæрæттæй сабиты хъæлæстæ.

— Ныфс мæ ис, — загъта ацæргæ ахуыргæнæг, — уæхи æцæг æвдæмкъласонтæй кæй равдисдзыстут. Сыхах куыд ахуыр кæндзыстут, уæхи куыд дардзыстут, уымæй аразгæ у, æрыгон ахуыргæнджыты хъысмæт.

— Зонæм æй, зонæм! Студент йæ фæлтæрæн куысты тыххæй æртæ куы райса, уæд ын стипенди нæ ратдзысты.

— Хъуыддаг æрмæст уый мидæг нæй, — загъта Анна Федоровнæ. — Ахуыргæнæгæн, цыфæнды æвæлтæрд куы уа, уæддæр æртæтæ исæн нæй, нæ йын фæтчы. Мæнæ, зæгъæм, ды, — йе 'ргом иу сырхуадул ахуырдаумæ аздæхта, — тæккæ знон цæман сцæйкуыдтай, географийы ахуыргæнæг дын æртæ куы сæвæрдта, уæд?

— Уымæн, æмæ... Худинаг мæм фæкаст, — дзуапп радта сырхуадул.

— Ды де 'мкъласонты раз фæхудинагæй старстæ, студентæн та худинаг уыдзæн сыхах раз дæр, йе 'мбæлтты æмæ профессоры раз дæр, стæй мæнæ мах, хистæр ахуыргæнджыты раз дæр, фæкъæмдзастыг уыдзæн. Уымæ гæсгæ сын æххуыс кæнут. Æвзонг чызг-ахуыргæнæгæн фыццаг хатт къласмæ бацæуыны тæссæй йæ уд сцæйхауы...

Анна Федоровнæ уыцы ныхæстæ куыд кодта, афтæ йæ зæрдыл æрбалæууыд, йæхæдæг скъоламæ фыццаг бон куыд бацыд, уый...

1915 азы æхсæрдæсаздыд чызгæй бафтыд хохмæ, аргъуаны зылды скъоламæ. Кæрты йе 'рбацыдмæ лæууыдысты сывæллæттæ æмæ йæм æнæдзургæйæ æнцæд кастысты — æнахуыр сын уыд йæ уынд, йæ бакастæй дæр: стыр æрвцъæх цастытæ, бурдзалыг дзыккутæ, горæтаг дарæс... Уый иронау нæ дзырдта, не 'мбæрста, сабитæ — уырыссагау.

Æхсæвиуат дæр къласы бакодта, нарæг партæтыл бахуыссыд. Тар æхсæв ныхъхъус. Дард кæмдæр, хъæуы иннæ кæрон, кæйдæр куыдз къæбæрсайæн рæйд кодта, мигъæхгæд арвæй хъуыст зырнаджыты æрхæндæг уасын.

Анна Федоровнама уыцы агуыппаг фæззыгон æхсæв афтæ дзырдта йæ зæрдæ, цыма цæстытæбастай сæрсæфæны былгæратты фæцауы...

Дзæвгар азтæ аивгъуыдта уæдай нырма. Йæ кæддæры ставд быд даргъ дзыккутæ абон урс-урсид уылæнтай æртухы йæ сæрыл. Ныр фæлтæрд, нымад ахуыргæнæг у, сси республикайы Сæйраг Советы депутат, уырыссаг амоны нæлгоймагты скъолайы. Алы аз дæр, йæ бæрныгонд къласы къæсарæй æрыгон практикантгæ куы бахизынц, уæд æвзонджы зæрдæйы уагимæ фæмæт кæны, цæмæй йæ ахуыргæнинагтæ сæ фыдуат митæй æрыгон ахуыргæнаджы цæсты ма бафтауой, ууыл.

Æмæ сæ ныр дæр къуыри раздæр бафæдзæхста, зæгъгæ, дам, нæм педагогон институты студентгæ фæлтæрæн куысты охыл æрцаудзысты, æмæ-иу уæхи хорз дарут.

— Сывæллæттæ, дæс минуты фæстæ нæм студентгæ, сæ профессоргæ æмæ методистгæ иумæ æрбацаудзысты.. Уæхи бацæттæ кодтат?

— Бацæттæ кодтам, Анна Федоровна, алыхуызы дæр цæттæ стæм, — загъта класы хистæр æмæ сырхуадул лæппумæ аздæхт. — Æцæг нæ мæнæ ды ма фæфыддзæсгом кæн, диктант фысгæйæ æдзух фæсте баззайыс. Æппæты разæй сбад, науæд та сæдæ хатты рафæрс-бафæрс кæндзынæ, цы загъта æмæ куыд загъта ахуыргæнæг, уымæй.

— О, цæй, фæфыддзæсгом уæ кæндзынæн! — бахъуыр-хъуыр кодта сырхуадул, фæлæ уæддæр разæй сбадт, фыццаг партæйы уæлхъус.

Дзæнгæрæг дæр нæма ныццагъта, афтæмæй Анна Федоровна йы кълас цæттæйæ бадт. Рудзгуыты раз рарæнхъ сты студентгæ, сырхуадул лæппуы фарсма йæхи æруагъта методист. Фарсырдыгæй æппæтмæ дæр сæ цæст дардтой профессор æмæ Анна Федоровна йæхæдæг.

Къласмæ æрбацыд рæхснæг бæрзонд чызг кæсанцæстыты. Æнарæхст кæй у, уый йыл уайсахат дæр фæбæрæг: йæ къухтæ ма цы фæкæна, уымæ нал арæхст, йæ цæстытæ скатай сты, фæтæбæртт-фæтæбæртт кодтой. Уæддæр уыцы къухтæ, уыцы — куы-иу йæ жакеты дзыппыты фæцавта, куы-иу сæ салдатау йæ даргъ къæхтæм нылхъывта æмæ-иу æмраст алæууыд. Йæ хъæлæс ныддыз-дыз кодта, афтæмæй хъæрæй загъта:

— Здравствуйте, ребята!

Æмхъæлæсæй йын “Здравствуйте!” загътой.

Æгәр дæргъвæтин рæстæг рафæлдах-бафæлдах кодта журнал, æгәр хъæрæй нымадта йæ фæлурс былтæй сабиты мыггæгтæ. Стæй тызмæг хъуыддагхуызæй загъта, ныртæккæ диктант уыдзæц, зæгъгæ.

— Уæ тетрæдтæ сисут, — æрхатыд сæм фæлмæндæрæй.

Гæххæттæ сыр-сыр ссыд, сывæллæттæ сæ фыссæн систæ райстой æмæ сæхи бацæттæ кодтой фыссинмæ.

Аннæ Федоровнæ уæдæй нырмæ дæр æнкъардта йæ уæлæ сабиты цæстæнгас, фæрсæджы хуызы йæм куыд кастысты, уый. Æмæ-иу сын йæ сæры зына-нæзына фенкъуыстæй бамбарын кодта: разы уæ дæн.

Æвалтæрд ахуыргæнæг йæхимидæг тыхст æмæ текст æгәр хъæрæй каст. Сырхуадул та фæсте кæй баззайдзæн, уый йе 'мбæлттæ рагацау дæр хорз зыдтой. Уый лæгъстæйаг цæстытæй куы уыдонмæ каст, куы Аннæ Федоровнæмæ. Уæвгæ йæ фидарæй зыдта, уый бон ын ацы сахат кæй ницы феххуыс кæнын у, æмæ йæ мидбынаты бадгæйæ скатай, æххуысагур йе 'мбæлттæм ракæс-бакæс кодта. Фæлæ иууылдæр хъуыддаджы лæуд уыдысты, æмæ сæ йе 'ргом сырхуадулмæ ничи здæхта. Йæ цæстытæ доны разылдысты, фырмастæй ма цы акодтаид, уымæ нал арахст, æмæ уæд йæ фыссæн сис партæйыл æрæвæрдта — æрмастдæр ын фыццаг хъуыдыйад ныффыссын бантыст.

Уалынджы дын арыгон ахуыргæнæг стъолы цурай куы рацæуид æмæ партæты 'хсæнты куы сдыууæрдæм уайд. Йæ хъæлæс-иу куы æппæты фæсте райхъуыст, куы иуварсæй, куы та фыццагау разæй. Кълас фæкуыддæр сты, цыбыр æлвыд сæртæ ахуыргæнæджы фæстæ разил-базил кодтой. Диктант фысгæйæ исты рæдыд куы фæуадзой, уымæй старстысты.

Методист æмæ профессор кæрæдзимæ æмбаргæ цæстытæй бакастысты, æмæ сын сырхуадул сæ сабыр ныхас айхъуыста: “Æвзæр, тынг æвзæр — диктант куы кæнай, уæд рацу-бацу не 'мбæлы!”

Лæппу йæ цæстытæ Аннæ Федоровнæйы ныссагъта, лæгъстæйагæй йæм каст, фæлæ йын уый йæ уавæр ницæмæ æрдардта. “Бæллæх у, тæссаг у, — ахъуыды кодта, — дыууæ йын куы сæварой, уымæй”. Йæхи мæт дæр æй нал уыд, æппæт дæр дзы æрбайрох — диктант кæй нæ ныффыста, уый тыххæй йын йæхицæн дыууæ кæй ныххуырсыдысты, уыцы тас дæр æй нал æндæвта. Тетрадæй иу сыф стыдта — цы иунæг хъуыдыйад ныф-

фыссын бафтыд йæ къухы, уыимæ — “Грядущее принадлежит нам”. Фæлæ сыф æмраст нæ аскъуыд, фыстæй ма йыл иу дзырд аззад — “грядущее”. Тагъд-тагъд афыста йе ’мбалмæ: “Вовкæ, зæгъ ын, в грядущее дын, зæгъ дыууæ сæвæрдзысты, цæуын не ’мбæлы”. Стыхта йæ фыстæг æмæ йæ, йæ фæстæ чи бадт, уыдонмæ сусæгæй ралæвæрдта. Фыстæг къухæй-къухмæ ацыд, æппынфæстаг къласы хистæрмаæ бахауд. Уый йæ дыууæ хатты бакасти, фыццаг ницы бамбæрста. Фæлæ ма иучысыл куы асагъæс кодта, уæд æм бахъардта. Тетрады астæуæй дыдагъ стыр сыф срæмыгъта æмæ йыл дынджыр дамгъæтæй ныффыста сырх кърандасæй: “Рацу-бацу кæнæн нæй, дæ бынаты æнцад слæуу!” Стæй гæххæтт йæ уæраджы сæр хæлафмæ булавкæйæ бафидар кодта, йæ къах партæйы бынæй æддæмæ раласта.

Ахуыргæнæг партæты æхсæнты диктанты хъуыдыйад ногæй кæсгæйæ куыд æрбацæйцыд, афтæ Вовкæйы уæрагыл фидаргонд гæххæтт ауыдта. Лæппу йæм къæмдзæстыгæй каст æмæ йын йæ уæраджы сæрмаæ амыдта. Раздæр ын бауайдзæф кæнынмæ хъавыд, стæй, фыст куы бакаст, уæд фæсырх æмæ æнæдзургæйæ йе стъолы раз алæууыд.

Сырхуадул та, методист йæ блокноты цытæ афыста, уыдонмæ йæ цæст хъавгæ сарæзта, сæ бакæсыныл архайдта, фæлæ сæ, иероглифтæ цыма сты, уыйау не ’взæрста. Методист уæдмæ цыдæр тымбыл хаххыл дзуар сæвæрдта, йæ фарсмæ йын æндæр дзуар сныв кодта — чысылдæр. Сырхуадул бынтон сцымыдис, уый цы амондзæн, зæгъгæ. Кæнæ цыппар у, кæнæ та фондз...

Фæстагмæ фидарæй скарста: æрыгон чызг-ахуыргæнæджы нал бафхæрдзысты, дыууæ нæ, фæлæ йын æртæ дæр нал сæвæрдзысты, йæхи куыд дардта йæ фыццаг урочы, уый тыххæй.

1951

Гусалты Барисы тæлмац

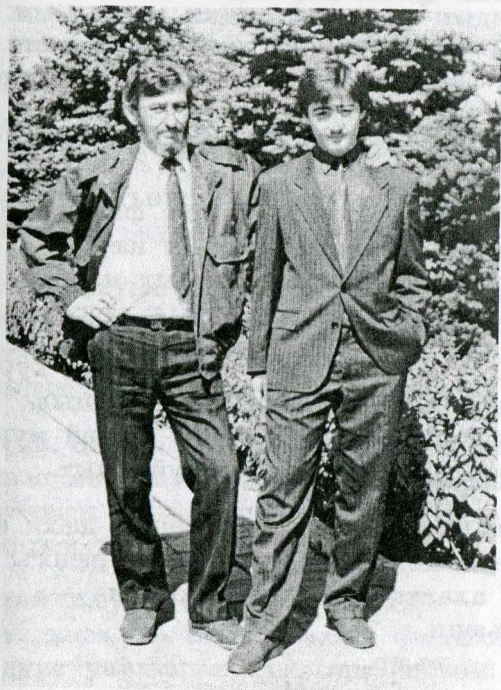

ХАДЖЕТЫ ТАЙМУРАЗ: 60 АЗЫ

Нафи, Клава, Таймураз.

Таймураз йә фырт Афсатиима.

ӘНӘРЦӘФ

НЫСТУАН ТЕРКМӘ

Терк, цы схойыс, ләбурәгау, размә —
Тъәпп,

хъәр,

дзәнг!..

Әви банхъәлдтай, исчи дә тасмә
Дәлә фәзы зыр-зыр кәндзән.

Ды чысыл дон дә әмә йыл басәтт.
Ис әндәр дәттә, бонцыд — сә уәрх.
Ма бар уыдоныл дәхи ды асәй,
Ды сә фарсмә — әрмәстдәр әрх.

Ды чысыл дон дә, Терк, фәлә хабар
Иууыл ас әмә бирәйыл нәу.
Хур хуымәтәджы зынгыл ма бар.
Зынг чысыл хур у, ууыл ләуу.

Зынг куы нә уа — нә уыдзән хур дәр,
Уәд ныууадздзәни зәхх йә цыд.
Дәу нә хъәуы кәйдәр цытәй мур дәр,
Кән дәхицән дә хъаруйә цыт.

Уадз, дә тыхән әвдисән — дәхи фәд,
Сахъ поэты куыстән — йә рәнхъ.

У алантау әнәрцәф, хивәнд —
Тъәпп,

хъәр,

дзәнг!..

УАЛДЗÆГ ХÆХТЫ

Феккуырст хуырбын къада,
 Фехъуыст æм йе 'мбæлццон доны хъæр.
 Æхсæвы авг-ихтæ ратоны, коммæ бырсы.
 Хуымгæнд, фынæй лæгау, арвмæ ысуадзы йæ комы тæф,
 Тагъд ын у стын афон æмæ йæ фыны тыхсы.

Райсомы кæрдæгыл æхсæв ныллæмæрста арвы цъæх.
 Хъæлдзæг, уæндон лæшпу — малусæг саппæй кæсы.
 Пецы бын ахуыр гæдыйау, ысхъулæттæ арыд зæхх,
 Тагъд-тагъд йæ урс фист кæмттæм ыссивы, хæссы.

Цъиутæ сæ цъæхахстæй рауагътой хъомпалы музыкæ,
 Сиды мæм, сайы мæ цавæрдæр зарды уынæр.
 Райсомы базыртыл цины рухс бакалд мæ рудзынгæй, —
 Хатын, кæй мæм кæсы чидæр кæнæ та цыдæр.

* * *

Мæн сындæггай цæуын фæнды, сабыр, нæ зæххыл.
 Сусæг тасау, къæрцхъус, фæлæ барджын, уæндонæй.
 Райсом боны рухс цъирин, æхсырау, йæ цъæхыл,
 Хъусин æхсæвы аргъаумæ тары дæлдонæй.

Мæн сындæггай цæуын фæнды зæххыл — æмбарон:
 Хуырыл бурбын сæтæлæг кæдæм лæсы цадаг,
 Цъивгуыр ризгæ цæмæ бæллыд ихы бын фарон,
 Йе цæуыл уызæн арты æвзæгтæн сæ кадæг?

Мæн сындæггай цæуын фæнды зæххыл — куырм лæгау
 Искæй амондыл ма скъуырон искуы мæ къæхтæ.
 Сыфтæр сыфтæрæн уарзон ныхæстæ куы кæна,
 Уæд сæ базыртæй ма 'ркалон цины æртæхтæ.

Мæн сындæггай цæуын фæнды а зæххыл — райсон
 Цардæй иунæг хорз, ма бафтон ахæм фыдæхыл:
 Лæг æппæт дуне уарзынмæ хъавыди райсом,
 Стæй хæрам сырдай изæры бафынæй зæххыл.

АИВАД

Хуыцауæн нæ! Дæуæн кæнын æз табу...
 Мæлæтау — карз, æрвæрдынау — рæсугъд,
 Мæ сираг бæх кæны æлгыстау фаддзу, —
 Дæ галуаны раз басыди мæ уд.

Цы сагдæртæ нæ хъавыдысты уымæ
 Фыдæй-фыртмæ, фæлæ сыл уад кæуы.
 Йæ цъушпыл та, — æнæрвæссон, зыгъуыммæ, —
 Бæстырæсугъд сæрбæрзондæй лæууы.

Мæ ныфс тæргай сывæллонау фæлидзы,
 Нынкъуысы тары дурвæдджимæ хох,
 Æмæ ма йын йæ фалгæрæттæ уидзын,
 Æмæ та ног æрдыналвæстæй — тох.

Уæдæ кæд у уæларвæстæ æнæ дон,
 Нæ дзы æрзайы удыхосæн сæнк.
 О аивад! Дзæнæт мын у дæ зындон,
 Ды кæнæ æз! — Уый у мæ уды фæтк.

МАРДЫ УÆЛХЪУС

Дзесты Куыдзæгæн

Дæ фыдæбаттæй фервæзтæ, мæгуыр...
 Рæдаузæрдæ æппæтæнхъæл у цардæй,
 Йæ рын, йæ сармæ дардтай-иу дæ гуыр,
 Уæддæр — æнæхай амондæй уа, кадæй.

Ныр нал хъæуынц дæу уыдæттæ, бæгуы! —
 Дæ табæтыл рæупакъуы мит ныххуыссы...
 Лæгау-лæгыл цы пайда у кæуын, —
 Дæ цыртдзæвæнæй мæн мæ къах нæ хæссы.

Нал — уарзт, нал — зард... Дæ боны рухс фæци.
 Кæмæн у зын, кæмæн, мæгуырæг, фенцон:
 Фыдызнæгтæ кæндзысты ахсæв цин,
 Дæ хæлæрттæн фæуæззаудæр и се 'фсондз.

Уæдæ хæрзбон! Нæ мæ хауы цæссыг, —
 Нызгъæлдзысты мæ уды арфмæ... Абон
 Æз базыдтон, куыд бæрзонд у мæсыг,
 Куыд ныллæг у адзалаен та йæ тæрхон...

УАРЗОНМÆ

Коцты Юляйæн

Æрцу-иу мæм ардæм! —
 Ам хæхбæсты
 Сæрибарæй улафы зардæ.
 Нывгæнæг дæ ды, —
 Ам нæ рудзгуыты æвгтыл
 Фыдтымыгъы сисæй
 Ыскæндзæни хъарм нывтæ зымæг.

Æрцу-иу мæм ардæм!
 Ферох-иу кæ,
 Цы уыди нæ ивгъуыды цин æмæ мастæй.
 Дæ риссæгты риссаг,
 Тъæнджы мæйы митау,
 Æртайын кæндзæни
 Нæ къонайы гæды.

Æз ныууагътон дæу
 Бæсты кæроныл,
 Цоппайаг горæты иунæг, æвæрæзæй,
 Цæмæй та фыддзæрæн хæхбæсты
 Мæ зарæг
 Ыслæууа йæ къæхтыл.

Ёрцу-иу мæм ардæм!
 Ам зымæг
 Узалæй — нæ,
 Ёрхæндæг рæсугъд чызгау,
 Улæфы
 Сатæг уæлдæфæй...

* * *

Ёз
 Ысныв кæнин дæу
 Ирон нымадæй, —
 Авд-авд
 Дыууæ дыууадæс
 Ёмæ
 Дыууæ дыууиссæдз ахорæнæй...

Авд-авды уаиккой
 Дæ тызмæг ныхæстæ,
 Дыууæ дыууадæсы —
 Дæ сайæн ныхæстæ,
 Дыууæ дыууиссæдз ахорæнæй,
 Ёрвон рухсау, растид
 Дæ рæдау зæрдæ.

ХÆДЗАРЫ ФАРН

*Мæ уарзон райгуырæн къæсæр,
 Ды ныр рыг миты сагъд, тъæпæн дæ.*

Нафи

Ёрæййæфтон дæ, райгуырæн къæсæр,
 Ёцæгæй дæр — рыг миты сагъд, тъæпæнæй.
 Дæ пецы — суг... Хъæлæсыдзаг ныззар,
 Ёрвон тыгъдады урс-урсид тæмæнæй

Дахи æрбатух. Узæгуарз — дæ хо,
 Йæ ном нары сарæн чызгæй, рæдауæй...
 Нæ йæ зоны: фыдбылызы тæрхон
 Кæнынд мæнæн фыд дуг æмæ фыд адæм.

Æмæ уæзбын уæлибæхты рæгъау
 Нæ кæны фынгмæ пецы лагъзæй зивæг:
 Мæ хо кæны нæ комбæстæн æгъдау,
 Цæмæй нæ уа йæ уаз æфсымæр иунæг.

Уый хорз, мæ хо! Фæлæ мæн та фæнды,
 Куы хониккой æфсæрмаккаг, хъæбатыр,
 Цы лæджы номмæ баххæссын уæндынц:
 Æууæнк, рæстдзинад æмæ хатыр?

Фæлæ гæвзыкк у а хорзæхтæй зæхх, —
 Цы хъауджы у сæмпæрчъийæн мæ зарæг? —
 Цæттæ мын дар фæдисонау мæ бæх, —
 Мæ мардыл макуы райхъуыса дæ хъарæг!

ИРЫСТОНМÆ

I

Кæм дын бæззон — дæу дæн, мæ Ир!
 Нæ сæтты мæн фыдох уа, сау низ.
 Цæф арсау цъитийыл цæрин,
 Æрмæст мын уæд дæ ном уæлахиз!

II

Æз — хохаг, артудты цæуæт,
 Ысхъæл мæ хъаруйæ, мæ ныфсæй,
 Цы лæджы къухты бафта уæд
 Мæ разæй намысы тырыса.

Ис бирæ а зæххыл, бæгуы,
 Бæстæтæ, адæмтæ — парахат,
 Фæлæ сæ чи кæмæй у, уый
 Ныр, цу, æмæ фæрныгау рахат!

Манголтæ, ромæгтæ... Сæ кард
 Ыстыгъта зæххы цъар чъылбызгай:
 Ёрцыди иу афон дæ рад,
 Уæд райгонд у дæ тыр, дæ чызгæй.

Æз та — хæтæнхуаг скиф. Мæ ном
 Сыгъдæг, — æрвæрттывды тæмæнау...
 Нæ-иу дардта мæ фыдæл ком
 Ызнаджы туг æмæ цæрæнтыл,

Фæлæ та-иу фæхаудта ног
 Æндæр бæстæм: йæ цин — цæугæ цард.
 Хæсты нæ фæллади йæ цонг,
 Хуыцауæмсæр æм каст хæсгæ мард.

III

Кæддæр æз буц уыдтæн, бæргæ,
 Мæ дард фыдæл, дæ ном, дæ кадæй,
 Фæлæ цы ныууагътай, уæвгæ,
 Мæнæн дæ цъирхъ æмæ дæ фатæй?!

Чырсау низгъæлæн и дæ къæс,
 Нæ феккуырст билцъ дæ тох, дæ рыстæй.
 Фыдвæдау базади æрмæст
 Дæ номыл хохы цъас — Ирыстон!

Лæбурдта йæм ызнаджы зынг,
 Фыдæх æй карды комыл хаста...
 Æхсон дурау быхста йæ зын
 Æмæ-иу сау фæныкæй растад.

Кæм дын бæззон — дæу дæн, мæ Ир!
 Нæ сæтты мæн фыдох уа, сау низ.
 Цæф арсау цъитийыл цæрин,
 Æрмæст мын уæд дæ ном уæлахиз!

ФЭНДАГГОНЫ ЗАРЭГ

Цауын та... Мэ зэрдэ уыл нал худы абон —
 Мэнг эрдхорд, ызнагэй.
 Мэ мэстытэ — рогвэсмон, рагон,
 Мэ цин та — фэндагэй...

Сэуэхсиды урсдэшпал риутэн
 Кэндзынэн эз пьатэ.
 Мэ ном-иу мын мысут уэ иутэ
 Уэ хосгэрст, уэ кьаты..

Цауын та... Кэйдэр фарны зарэг
 Кэйдэр кьэсэй хьуысы.
 Мэ уарзты энэкерон кадэг
 Мэ удрабын сысы...

Гьей, хэхтэ! Мэ райгуырэн хэхтэ,
 Мэ цэст уэ нэ исын!..
 Мэ сэр та, авэлмон аврэгьтау,
 Уэ бэрзэндтэй хизын...

Мэйавдылдэй ивгьуыйэд уе 'хсэв,
 Уэ бон уэд уэ карэн!
 Эууэндут: фыд эмэ фырты 'хсэн
 Нэй зэрдэйи арэн!..

ЭЗ КУЫ АМЭЛОН

Як умру, то поховайте...

Шевченко

Эз куы амэлон, уэд-иу мыл
 Ды, мэ хэлар, ма кэ хьарэг!
 — Кэс, — зэгь-иу, — тэхы авдиуау
 Иры урс бэрзэндтыл барэг!

ХЪÆЛДЗÆГ РАДЗЫРДТÆ

ДЫВЗАГОН МУХАДЗЫР

Иу изæр Хъазантемыр куыстæй сæхимæ куы 'рбздæхт, уæд сæ дуармæ йæ мад Ануси æмæ сæ сыхаг ус Дыдзырухсы хылгæнгæ æрбайæфта.

— Цы хабар у? Цы уыл æрцыди? — дисхуызæй сæ афарста.

Уæд Ануси афтæ:

— Уæлæ нын Мухадзыр нæ мыды къæм ныппæрста.

— Æмæ стыр къæм у? Тыхсгæ ма кæнут. Нæ арæзтадон управленийы ахæм уæззæуттæисæн ис, æмæ йæ уымæй мах дзырды бæрцмæ фæуæле кæндзыстæм! — дзырдта худæнбылæй Хъазантемыр, стæй, акъацийы бын цы даргъ бандон уыд ууыл йæхи æруагъта.

Дыууæ усы фæндыди сæ хъаст Хъазантемырæн ракæнын. Фæндыди лæппуйы дæр, рагæй хæларæй чи царди, уыцы дыууæ усы цæуыл фæбыцæу сты, уый базонын. Иу хатт ма сыл ахаста йæ цæстæнгас. Мадæн йæ къухы уыд гогызы цъиу, йæ къах фæрсчытимæ баст.

— Тæригъæдæй мары, — загъта Ануси, — иннæты фæстæ баззайы. Уартæ йæ фаллаг тигъæй æрбахастон.

— Уæлæ нæ сыхаг дывзагон Мухадзыр, дам, сымахæн афтæ дзырдта, уæ гогызы цъиуы къах, дам, нæ лæг асаста, сæ кæртмæ, дам, куы бауадысты, уæд.

Афтәмәй уый нәхимә дәр нәй ныр дыккаг кьуыри. Хохмә хос кәрдынмә ацыд, — дзырдта Дыдзырухс бандоны кәрон әрбадгәйә. — Ма әууәндут уыцы дывзагон Мухадзырыл. Әмә әниу сымахәй ницытә фәдзуры, әнхәлут.

— Цы уәддәр? — гогызы цыу зәххыл әрәвәргәйә, сонт фарст акодта Ануси әмә хәстәгдәр бауади Дыдзырухсмә. Дыдзырухс ис-дут аджих, цыма, кәцәй райдаи, ууыл хьуыды кодта, уыйау. Ануси әдзынәг касти Дыдзырухсы былтәм, исты куы сдзура әмә йә дзәбәх куы нә айхьуса, уымәй тәрсгәйә. Суанг ма йә сәрбәттәныл дәр уаламә схәцыд, хьустә куыд байгом уыдаиккой, афтә.

— Айфыццаг Мухадзыр мәнән та афтә дзырдта, Хьазантемыр, дам, йәхи хьарутәй нә сарәзта уыцы хәдзар. Дуртә әмә, дам, фәйнәджытә, кәм кусы, уырдыгәй әрбакадта. Уәдә, дам, уым хицаугондәй дзәгьәлы кусы! Әз та йын афтә загътон, Хьазантемыр раст адәймаг у. Йә кьухвәллоиә цәры.

Уыцы ныхәстә айхьусгәйә, Хьазантемыр хәрдмә фәхауд, цыма йыл исчи бедрайы дзаг уазал дон басәххәтт ласта.

— Ахәм дывзагон у Мухадзыр. Тәхуды, әмә йын йе 'взаг исчи куы ралыг кәнид. Сыхәгты иу әмә дыууә хатты нә ауайын кодта әддагмидәг. Афтәмәй йә сәрыл худ хәссы. Мысы алы ныхәстә. Дзыбайы фыртән дәр йә хьуыддаг фәцәйфәлдәхта. Цы чызджы куырдта, уый мадмә фәцыд Суадагмә әмә йын афтә, ләппуйы сәрыл, дам, хьуын нәй, Кобзонау, дам, парик дары. Чызг нал разы кодта. Ныры чызджыты нә зонут, даргь сәрыхьуынджын ләппу-ты уарзынц. Ләппуйы хьустыл әрцыдысты уыцы мысәггаг ныхәстә. Уыцы бон фәраст чызджы хәдзармә әмә сын загъта:

— Ракәнут, уә хьәуы домбайдәр чи у, уыдоны, әмә схәцәнт мә сәры хьуынтыл, кәддәра сә стониккой.

Уәд бинонтә бамбәрстой, Мухадзыры ныхәстә мәнг кәй уыдысты, уый. Схьәр әй кодтой ләппуйән дәр. Әмә уый дәр дывзагоны чындзхәстәй куы ратәрид. Уымән йе 'взаг лыггәнинаг у.

Уыцы ныхәстәм хьусгәйә, Хьазантемыр куыддәр фәджих, стәй йә пиджачы дзыппәй сиса цыдәр гәххәтты тыхтәй әмә йә әрәвәрдта бандоныл:

— Уәдә цин кән, Дыдзырухс. Мухадзыры әвзаг мәнә ис, — әмә райхәлдта гәххәтт.

Дыууә усы әцәгәйдәр ауыдтой әвзаг. Не 'ууәндыдысты сә цастытыл.

— Ныртәккә мыл уәлә тигъыл фембәлд. Уый дәр куыстәй әрбаңайцыд. Йә дәндагыл хәңыд, риссы, дам, змәлгә дәр, дам, кәны. Әмә йә дзых куы бахәлиу кәнид. Дәндаг мәм әвдыста. Уәд әз дәр айтә-уыйтә нал фәкодтон, аивәй дзыппәй хәрынкә фелвәстон, әвзаг ацахстон әмә йә атәхын кодтон.

— Дә цәрәнбон бирә, Хъазантемыр! Гъеныр-иу адәмы кәрәдзиуыл ардауәд! — фырцинай йәхицән бынат нал ардта Дыдзырухс.

— Кәс-ма амә, искәй къухәй цәхәр змәнтын уарзы! Мә фырты мын куы бафхәрой, уәд ды та дәхицән әнцәд баддзынә? Сау бонтә! Цы бакуыстай, нә ләппу?! — фәстагмә йә уәрджытә ныххоста мад.

— Карк әргәвдын куы нә фәкомыс, тәригъәд ын куы фәкәныс, уәд ныр?!

— Адәймаг куы смәсты уа, уәд цы нә кәны, — загъта Дыдзырухс.

— Афтә йын хъуыдис! Цон әз тилифонәй адзурон, кәддәра изәры цы кино уызән, — әмә сыхәгтәм фәраст.

— Нә ләппу, кинотә йедтимә ма дә зәрдә бәгуы нә дзуры! Дәу бынаты әндәр исчи сагъәс кәнид! — адзырдта Хъазантемыры фәдыл мад. Уыцы рәстәг Дыдзырухс бәласәй къалиу расаста әмә дзы әвзаг иннәрдәм афәлдәхта:

— Дәлә цы цәәх-хъулон у! Әвәццәгән әй Хъазантемыр әгәр әрәлхъывта...

Уыцы афон цымыдис Басурхан дәләсыхәй сцәйцыд дуканимә. Бауад устыты цурмә. Дыдзырухс ын ракодта хабар. Әндәр ма цы хъуыди Басурханы.

— Сау бонтә, мәнә цытә фехъуыстон! — сдзырдта дисгәнгә әмә атындзыдта уәләмә уынджы.

Иурастәг Ануситы гәды хәдзарәй рауад. Йәхи дыууә усы кәәхтыл асәрфтытә кодта хуыр-хуыргәнгә, стәй бандонмә куы сгәпп кәнид әмә әвзагмә куы фәләбурид! Аскъәфта йә картмә, уырдыгәй — цәхәрадонмә.

— Гәды әвзаг аскъәфта! Бабын стәм, мыййаг әй куы агурой, уәд! — нырдиаг кодта Ануси. Дыууә усы гәдыы фәдыл азгъордтой. Фәцагуырдытой йә нартхоры, картофы хуымты, фәлә уый фәдәлдзәх. Цы ма кодтаиккой — әмә рацыдысты фәстәмә. Уәдмә әрбаңыд Хъазантемыр дәр.

— Нæ быныхъæр ацыд, нæ лæппу! Гæды Мухадзыры æвзаг цæхæрадонмæ аскъæфта! — æрдиаггæнгæ дзырдта Ануси.

— Уадз æмæ йæ ахæсса. Æз дæр æй уымæн æрхастон, — стæй йæ хъæлæсы дзаг ныххудти фырт. — Уый роды æвзаг уыди. Уæлæ фермæйы иу род фæхæдмæл, æмæ йын йе 'взаг рахастон нæ гæдыйæн.

Уыцы ныхæстыл нæ баууæндыд Дыдзырухс. Хабар ракодта сыхы устытæн. Уæдæ цымыдис Басурхан дæр æнцæд нæ бадти.

Иудзырдæй, хабар айхъуысти æгас хъæуыл.

Мухадзыры-иу чи федта, уый-иу æм йæхи хæстæг байста. Касти-иу æм аивæй, кæд йæ дзых схæлиу кæнид æмæ фенид, æвзаг ма уым ис, æви нæ. Мухадзыры хъустыл дæр æрцыд хабар. Тынг смæсты Хъазантемырма. Æмбæрста, адæм æм афтæ цымыдисæй цæмæн фæкæсынц, уый. Ахæм рæстæг-иу Мухадзыр хъуамæ исты загътаид, дзуринаг-иу æм куы ницы уыдаид, уæддæр. Арæх-иу йæ былтæ бæстон асдæрдта, ома, кæсут, ме 'взаг мæ уæлæ ис, зæгъгæ...

ЗАРАГ ЦЪИУТÆ

Дзайбойы хæдзары дуармæ ис фæйнаггæй арæзт даргъ бандон. Уый йæхимæ изæрыгæтты арæх æрбасайы сыхы лæгты. Абадынц, аныхæстæ кæнынц. Рæдаудæр чи разыны, уый тагъддæр равдæлон кæны йæ хабæртты æвæрæнтæ. Мæнæ та ныр дæр фæскуыст фæрсай-фæрстæм рабадтысты Дзабо, Хъанте æмæ Бæппи. Иу рæстæг Хъанте афтæ бакодта:

— Табу Хуыцауæн, ацы уалдзæг дзæбæх ахаста. Сæрдæй дæр нырма рахъастгæнæн нæй. О, стъафырæллах, фарон ацафон цы их æрцыд! Нæ цæхæрадонмæ куы акастæн къæвдайы фæстæ, уæд мæ сæры хилтæ арц слæууыдысты. Дыргъæй, сыфтæрæй зæххыл абадтысты.

— Æмæ дæуæй афтæ мах уæд кафгæ кодтам? — Хъантейы ныхас дарддæр анывæзта Дзабо. — Мах-иу фæткъуытæй кампот акодтам, æхсынцъытæй та не 'фсин иу бедра дæлæ Дадийы чындзытæн ныххаста. Æнхъалцау сты. Сæ зардæтæ туаг агурынц. Хуыцау сын лæппутæ сæ фыццаг скæнæд. Номæвæрæнты, кæхцгæнæнты бафыдæбон кæндзыстæм.

— Махæн не згъæлæггаг дыргътæй не 'фсин замманайы сæнскодта. Чысыл туаггомау уыд, фæлæ-иу сæрма дзæбæх балæ-

вæрдта... — загъта Бæппи, йæ сæрмæ амонгæйæ. — Уæдæ дуканийы нозт туджы аргъ у. Хæдзармæ уазæг дæр сæмбæлы, æмæ уæд.. Ацы аз дæр нæ сахъат дыргътæ сæфын нæ бауадздыстæм.

Хъанте уыцы ныхæстæм йæ хъалæсы дзаг ныххудти, ноджы ма йæ цыбыр къæхтæ зæххыл æрхойæгау кодта, цыма йын уыдон æххуыс кодтой тынгдæр ныккæл-кæл кæнынæн.

— Дæ худт мæ зæрдæмæ нæ цæуы, — загъта Бæппи æмæ йæ бур æрфгуыты бынæй йæ хуырхы æнгæс цæстытæ ныдз-дзагъул кодта Хъантемæ.

— Дæ иу хатты уазæг мæ зæрдыл æрлаууыд.

— Цавæр уазæг? — афарста Бæппи.

— Ау, фехъусын æнхъал ын нæ уыдтæ? — загъта Хъанте, æмæ райдыдта. — Ардæм районæй куысты фæдыл дæ зонгæ лæг æрæфтыд. Дæуыл мæнæ ам, дуканийы цур фембæлд. Кæрæдзиуыл бацин кодтат, стæй йын ды загътай, нæхимæ, дам, дæ ахонин, фæлæ, дам, куы фæзивæг кæнай, мыййаг, уæлæ, дам, хъæуысæр цæрæм. Уæд дын уый афтæ: “Уæдæ дæ æз мæнæ ацы хæдзармæ хонын”. Æмæ дæ уæхимæ бакодта!

Бæппийы бур æрфгуытæ фелхынцъ сты. Æрæджиау загъта:

— Дæхицæн зон, Хъанте, дæхицæн. Иу хатт базармæ фæткъуытæ уаймæ куы аластай æмæ, дæ фарсмæ цы лæг лæууыд, уымæ анекдоттæ куы дзырдтат, уый нал хъуыды кæныс? Иу рæстæг дæ къæхты бынмæ ’ркастæ, æмæ дæ фæткъуыты голлаг уым нал уыд.

Хъанте бар-æнæбары йæ мидбылты бахудти, æцæг ацы хатт йæ цыбыр къæхтæ зæххыл нал æрхоста:

— Гъемæ мын Хуыцау хорз ракодта. Сæудæджер уон, уый бæсты фæлтау хуым кæндзынæн. Мæ туджы нæй уыцы куыст. Ныр мæ фырттæ рахъомыл сты æмæ мын уыцы уаргъ мæ бæрзæйæ систой. Рагацау та сæ асыччытæ цæттæ сты, стæй хъæдыхафæнтæ. Æндæраз дæс æмæ ссæдз асыччы Мæскуыйы æртæ бонмæ æрбауæй кодтой. Уым, дам, шафран фæткъуытæ сæ цуры картæфтæ æмæ картæфтæ.

— Дæ хорзæхæй, Хъанте, рагацау уынаффæтæ ма кæн. Уæд та дæ ныхæстæ Хуыцауы зæрдæмæ нæ фæцыдысты æмæ тыхджын дымгæ рауагъта ставд ихимæ, — дзырдта Дзабо, йæхиуыл дзуар бафтаугæйæ. — Фарон дæр ацафон æрцыд бæллæх.

— Уæд ихæн бауромæн уыди, — Дзабойы ныхас фескъуыдта Хъанте. — Ногиры уæле ис цалдæр сармадзаны. Арвил сау мигътæ куы ’рбабырсынц, уæд сæ уæлæмæ сгæрæхтæ кæнынц æмæ сæ къуыртт фехæлы.

— Ама уад кам уыдысты? — йæхи нал баурæдта Бæппи.
 — Уыдон хъуамæ иудадзыгдæр хæрдмæ кæсой, фæлæ...
 Дæлæ мæ мадырвад Барысбийы фырт Бада дæр уыцы гуыпгæнджытимæ уыдис. Уырны уæ, цæугæ-цæуын дæр фынай кæны. Аз ын айфыццаг афтæ зæгъын, дæ хъуырыл дзæнгæрæг бакæн, æмæ дыл йæхи мачи скъуыра. О, æмæ уый дзырдтон. Фарон их куы 'рцыд, уæд, дам, сармадзанты цур уый баззад, йæ дыууæ 'мбалы Ногирмæ чындзхастмæ ныууадысты. Бадайы та хуыссæг æрбырста, уæдæ цы удаид. Иу рæстæг ихы къæртт йæ тенкайыл куы сæмбæлд, уæд ма бæргæ фæгæпп ласта, фæлæ байрæджы.

— Ама уæд сæхи цæхæрадоныл их не 'рцыд? Ави сæм дыргъæлæстæ нæй? — афарста Дзабо.

— Сæхи бæлæстæ дæр нæ аирвæзтысты. Фæлæ хъæуы сæр иу уадздзаг æнæхъыгдардæй баззад.

— Кæсут. Уыдон Хуыцауæн, зæдтæн сыгъдæгзæрдæйæ скувынц, æмæ сыл уыдон дæр аудынц. Сармадзантæ ницы сты. Гъеныр мæнæ Бæппийы райсæм. Фарон базары Джеоргуыбамаæ уæныджы сæр балхæдта, стæй дзидза, цыма кусарт акодта. Хуыцау афтæ æнцон асайæн у?! Уый алцыдæр уыны, алцыдæр хъусы. Их кам не 'рцыд, уый дын амонджын зæхх. Уырдыгæй иу — дыууæ талайы куы 'рхæссин, нæ фæткъуы бæлæстæй дыууæ базæронд, æмæ сæ уыдоны бынæтты ныссадзин.

— Аз дæр нæ алтæми бæлæстæй æндæраз цыппар акалдтон.

— Махæн нæ бæлæстæ æрыгон сты, — сæрыстырæй загъта Бæппи.

— О, дæуæн цы у? Дæ фыд Бестау дын замманай дыргъдон ныууагъта. Дæхæдæг дзы иу тала нæма ныссагътай. Стæй дæ уалдзыгон кæнæ фæззыгон бæлæсты бынты хырхимæ ауайгæ дæр никуыма федтон. Бестау ацы дуне куы ныууагъта, уæдæй нырма фондз азæй фылдæр рацыд, æмæ ныронг уæ бæлæстæн сæ уалдай хихтæ æхсæст нæма уыдысты. Иу бон быруйы сарты ныккастæн, æмæ... Бынтон пыхс та æхсынцы бæлæстæ сты.

— Ацы уалдзæг сæм базилинаг уыдтæн, фæлæ... Нæ мæ равдæлди, — йæхи рæстытæ кæныныл схæцыди Бæппи. — Кустæ дæр кæнын. Ави уæ ферох, электрик кæй дæн, уый?

— Аз та тренер дæн, — загъта Хъанте, йæ дзыппæй уасæн фелвасгæйæ. Ныхситт дзы кодта. — Богæлтæ цæттæ кæнын. Мæнæ Дзабо та пълотникай кусы хæдзарыдзауматæ аразæн цехы. О, хæдæгай, Дзабо, иучысыл курдиат мæм ис. Аендæрæбон къæвда

куы фемæхст, уæд нæ цæхæрадоны гæркъæраг иу ахстоны фæмидаг, фæлæ фæстæмæ разилын йæ бон нал уыд. Ахстон къуындаг у. Райсомы кæсын æмæ йæ хъулон къæдзил хуынкъæй æддæмæ зыны. Æз фембæрстон хъуыддаг. Ахстоны фæрстæй иу ратыдтон. Стырдæр ахстон ын куы уайд. Уæ цехы тæнæг фæйнæджы гæбæзтæ куыннаæ уыдзæн. Иуцалдæр ма-иу дзы демæ рахæсс.

— Уый дын мæ быгъдуан, Хъанте.

— Диссаг мæм иу хъуыддаг кæсы. Уыцы гæркъæраг, стæй булæмæргътæ, сауцъиутæ боньгон нæ дыргъдоны стæм хатт фенын. Кæм ваййынц, нæ зонын.

Уыцы ныхæстæм хъусгæйæ Бæппи бандонæй фестаг, йæ сины сæртыл æрхæцыд æмæ хъæрай загъта:

— Уый æмæ дын мæ мæргътæ. Нæ дыргъдонæй сæ тыххæй тæргæйæ дæр нæ асурдзынæ. Уый нæ, фæлæ ма суанг иннæ сыхты цъиутæ дæр нæ цæхæрадоны байдзаг ваййынц. Чи зоны, Хъанте, уæ мæргътæ дæр мах бæлæстыл фæбадынц. Раззаг хуыцаубон, уæртæ уым, нæ дуармæ Сандыримæ ныхæстæ кодтам, æмæ йын æваст зилгæ дымгæ йæ нымæтхуд нæ цæхæрадонмæ куы баскъæфид. Бауадыстæм йæ фæдыл. Иу рæстæг Сандыр курага бæласы къалиумæ фæкомкоммæ æмæ дын афтæ, уæлæ, дам, мæ гугукгæнаг. Æз мæ худын нал баурæдтон, ды ма мын, зæгъын, мæ булæмæргътæ дæр дæхи рахондзынæ. Фæлæ, марадз, зæгъ, кæд састы. Ныццæхгæрмæ, мæн, дам, у. Уалынмæ дын гугукгæнаджы къаххæй хурмæ цыдæр куы фертивид. Уæд дын Сандыр афтæ, уый, дам, æрхуыйæ конд цæг у, æз, дам, ыл æй бакодтон. Афтæ, гъе мæ сыхæгтæ. Æз æнæмаст, уарзон адæймаг дæн. Мæргътæ дæр зæрдæ зонынц, æмæ... Иу бон ма нæ цæхæрадонмæ бацæут, кæддæра алы бæласыл дæр дыууæ, æртæ маргъы нæ фениккат.

— Æмæ мах дæр Дзабоимæ фыдгæнджытæ не стæм. Ахстæттæ сын скодтам. Æз ма сын сæ ахстæттæ ахоргæ дæр скодтон, уадз æмæ рæсугъддæр уой, стæй сæ мидæгæй бумбулитæ дæр ныккодтон, — дзырдта Хъанте дисхуызæй, — уæдæ ма сын цы кæнон?

Уæд та Бæппи йæ сины сæртыл æрхæцыд æмæ, мидбылаты бахудгæйæ, сгуыхтхуызæй загъта:

— Уæдæ мах бæлæстыл ахстæттæ дæр нæй, уæддæр нæ цъиутæ райсомæй изæрдалынгтæм сæ зарынай нæ банцайынц.

Исдуг ныхас никæмайуал схауд, стæй æваст Дзабойы хъæлæс райхуыст:

— Фәләуу, фәләуу, Бәппи, мәргътә дә цәхәрадонмә цәмән тәхынц, уый базыдтон.

— Цы базыдтай? — йә лыстәг кьубал Дзабойырдам фәзылдта Бәппи.

— Ацы уалдзәг дә бәләстыл хос бапырх кодтай?

Бәппи кьуыттыяу фәци, цы ма загьтаид, уый нал зыдта, стәй йә тәнәг былтә базмәлыдысты:

— Бапырх сыл кодтаин, фәлә... Куыстәй мә нә равдәлд, әрдәбон куы загьтон, электрик дән.

— Гьемә уәдә бамбар хьуыддаг. Дә дыргьдон буләмәргътәй, гәркьәрәгтәй, гугукгәнджытәй уымән байдзаг әмә сын уым бәләстыл фаг ис зулчьытә, хьәндилтә әмә әндәр хилджытә. Афтә, афтә, әмә куы бафсәдынц, уәд зарын райдайынц, Ды та дәхицәй әппәлыдтә, Хуыцауы уарзон адаймаг, дам, дән, әмә, дам, ма равдауынц сә рәсугьд хьәләстәй.

Уымәй дыууә кьуырийы бәрц рацыдаид, афтә та иу изәр Дзабо әмә Хьанте сә фәллад уагьтой бандоныл.

— Ацы хатт Бәппи әддәмә куыннә зыны? Әвәццәгән, сәхима нәй, — загьта Хьанте әмә фәрсәджи каст бакодта Дзабомә.

— Әрдәбон сә цәхәрадонәй йә дзурын хьуысти. Сә сәрдыгон фәткьуытә цыма тыдтой. Йе 'фсин Фаруз загьд кодта, ды дәр, дам, ма иу сабаты кәнә хуыцаубоны базармә дыргьтә уәймә алас, әз та, дам, хәдзаны куыстытә акәнин.

Дыууә сыхаджы уыцы ныхәстә куыд кодтой, афтә Фаруз сә размә тыхуләфтгәнгә базгьордта.

— Нә ләг бәласыл ауыгьдәй ләууы! Цомут-ма!

Дыууә ләджы цавдуртау фесты:

— Йәхи 'рцауыгьта? — афарста йә, бандонәй фестгәйә, Дзабо.

— Не 'рцауыгьта! Фәткьуытә тыдта, әмә кьалиу йә быны әрсаст! Бынмә куы 'рцәйхауди, уәд әй бәласы цәнгтәй иу йе 'фцәгготәй ацахста. Рауайут-ма, әрисәм әй!

Ләгтә хьавгә әристой Бәппийы. Сә тарст иучысыл куы рцыд, уәд Хьанте Бәппийән афтә:

— Гьеныр дә бәләстәм куы базылдаис, уыцы хус кьалиу афойнадыл куы алыг кодтаис, уәд ыл ныр не сләууыдиас, әмә...

— Раст зәгьыс, Хьанте. Уалдзәг ма ныл дзәбәхәй әрцәуәд, әндәр... — загьта Бәппи әмә, йә быны цы хус кьалиу әрсаст, уый зәххәй систра әмә йәм әдзынәг ныккаст.

ЗЫДЫКА

Бекызæ адунейыл цæры дыууæ æмæ æртиссæдз азы. Йæхи зонинхъом куы фæци, уæдæй фæстæмæ иу бон дæр сæхимæ афтидæй никуы 'рбацыд. Иунæг хатт ницы æрбахаста æмæ æхсæвы æнкъардæй бахуыссыд.

Ахуыр ахуыр у. Хуыссæг æмгæрон нæ цæуы Бекызæмæ. Иуафон рабадт, скодта йæ дарæс, рацыд дуармæ. “Ныр ацы æнафон кæм цы самал кæнон?” — батыхст æмæ араст уынджы дæлæмæ. Акæсы иуырдаæм, иннæрдæм, фæлæ цæст ницæуыл хæцы. Мæй йæ цыма мæстæй мары: æрдæбон иу мигъæй раленк кодта æмæ уайтагъд иннæйы амбæхст.

Цæуы Бекызæ уынджы. Хъæу æгасæй дæр бафынæй, æрмæст ма кæйдæр кæртæй рæстæггай æрбайхуысы æфсæст къамбеты уæззау улæфт.

Æрæхснырсынмæ хъавы Бекызæ, фæлæ йæхи уромы, — чысыл уынармæ дæр куййтæ базмæлдзысты, æмæ уæд...

Абон тынг ныххуылыдз быдыры. Суазал. Колхозы дыргъдонмæ фæзилынмæ бæргæ хъавыд, иуцалдæр фæткъуыйы ратыдтаид, фæлæ йæ ныфс нал бахаста. Арв къæвда рæстæг бæлæсты арах кæй æрцæвы, уый йæ зæрдыл æрбалæууыд.

“Ныр мæн сымахæй фылдæр хъæуы?” — уыцы ныхæстæ иу æмæ дыууæ хатты нæ фехъуыстой бинонтæ Бекызæйæ. Æрæджы та йæ фырт Мамыттæн афтæ:

— Цы фабричы кусыс, уым хъæдхафæнтæ нæ ваййы?

— Цæуылнæ, — дисхуызæй йын дзуап радта фырт.

— Гъемæ ма дзы уæд та иу хатт дæ дзыппыты æрбахæсс. Нæ фесæфдзысты. Уæртæ сæ нæ сарайы акалдзыстæм æмæ дзы кæрчытæ бæгъдулаг кæндзысты. Науæд доны былты куы 'рбацæйцæуыс, — уæд ма-иу лыстæг дуртæ демæ уæддæр æрбахæсс. Уыдон дæр бахъæудзысты: дæлæ Гуыргъохъы хуытæ къæсæрма сагъуыдысты, æмæ сæ адæймаг уыдоныл фехсид.

Уыцы ныхæстæм Мамытт йæ мидбылты бахудти, фæлæ ницы сдзырдта.

“Банхæлмæ йæм кæсон, кæддæра йæм мæ ныхæстæ бахъардтой, — загъта йæхинымæр фыд. Æмæ, дыккаг бон изæрæй фырт куыстæй куы 'рбацыд, уæд æм æдзынæг ныккаст. Фæлæ лæппу афтид армæй куы бахызт кæртмæ, уæд фыд арф ныуулæфыд æмæ дуармæ йæхи бандоныл æруагъта...

Цæуы Бекызæ уынджы. Фаллаг сыхæй æрбайхъуыст уасæджы уасын, уайтагъд æй иннæтæ айстой. “Фыццаг кærкуасæнтæ”, — хъуыды кодта Бекызæ æмæ йæ цыдыл бафтыдта.

Лæг сæхимæ куы ’рбздæхт, уæд йæ ус Дзедайы къæсæрыл бадгæ æрбайæфта.

— Дæ хорзæхæй, нæ лæг, кæм уыдтæ ацафонмæ? Кæрты къуымты фæзылдтæн, стæй та рацыдтæн дуармæ, æмæ никуы æмæ ницы. Нæ лæппуйы райхъал кæнынмæ хъавыдтæн.

— Цæмæ?

— Куыд цæмæ? Цы нæ ваййы? Цы нæ ’рцæуы адæймагыл.

— Æмæ дын исты дзидзидай сываллон дæн? Уæртæ фалæсыхы уыдтæн, — Бекызæ кæрты æрæвæрдта чысыл фанеры гæбаз. Мидæмæ куыд фæцайцыд, афтæ Дзеда нырдиаг ласта:

— Уыцы хуызæнæй кæдæм цæуыс! Æркæс ма дæхимæ! Дæ цырыхъхъытæ цыфæй куынауал зынынц!

— Цæй, о. Дон сæ хос, ныхсдзыстæм сæ. Цæхгæрмæ уынджы ацауæн нæй цыфæй. Абон хосгæрстмæ куы фæцайцыдтæн, уæд уартæ Уæлгъаты дуармæ къанауы был фанеры гæбаз федтон æмæ ныр уымæ бауадтæн, — йæ цырыхъхъытæ ласгæйæ дзырдта Бекызæ. — Сæ куыдз ыл схуыссыд, фæскъæвда зæхх уымæл уыд, æмæ... марадз, зæгъай, кæд уæлæмæ стад. Стæй мыл иу рæстæг йæхи куы ныццавид. Лæдзæг мæм фæци, æндæр мæ кæрдих атыдтаид.

— Гъеныр ды хæйрæджы æлгъыст нæ дæ! Чердæм дæ хъуыдис уыцы фанеры гæбаз?

— Алцыдæр пайда у. Уæдæ дæ фырт кæнæ дæ чындз! Рог цыд æрбацæйкæнынц сæ хæдзармæ. Рог цыд чи кæны, уымæн йæ фынг дæр рог ваййы. Нæ фыртæй мæ бон базыдтон, уый хæдзармæ нæ, фæлæ хæдзарæй искæмæн исты ахæсдзæн. Ау, нæ дохтыр чындз дæр уый хал ахордта, æви?.. Рынчындоны куыд ницы ис? Иухатт ма спъирттæй иу авджы æркæнæд æмæ йæ æрбахæссæд! Науæд дзы бæмбæг дæр нæй? Æппын мацы фæуæд, фæлæ дзы хостæ дæр нæй? Уæдæмæ мæн бакæнын хъæуы афтæ: гæххæттыл фысдзынæн, бинонтæй боны дæргъы хæдзармæ чи цы æрбахæсдзæн, уый. Науæд коммæ нæ кæсынц. Æз мæ удæй арт цагъдын, афтидæй никуыма æрбацыдтæн, уыдон та?

— Омæ, уый дæуæн загъдæуа, сахуыр дæ гыццылæй фæстæмæ... Цин кæн, ныронг милицæмæ кæй нæ бахаудтай, уый тыххæй.

— Ставдгай чи мырхы, уыдоны хъæуы ахсын. Æз давæг нæ дæн, æз хæсгæ æрбакæнын.

— Хæссæн дæр нæй. Гъеныр, зæгъæм, раззаг къуыри демæ æрбахастай цыппар-фондз джитърийы. Æмæ ныр алчи уыйбæрц куы хæсса быдырæй... Цал адæймагæй уыдыстут джитъри тонынмæ?

— Сæдæ адæймаджы бæрц.

— Гъемæ ма банымайæм. Алчи дæр уæ килæ куы ахæсса, уæд иу бонмæ колхозæй фæхъæудзæн æнæхъæн центнер!

— Фурды тъепа. Уæд та хуымтыл их æрцыд æмæ уыцы джитъритæ не 'рзадысты.

— Иумæ дæс æмæ ссæдз азы царæм, æмæ ма ныронг кæм нæ бамбæрстай, уым ма амæй фæстæмæ дæр нал бамбардзынæ. Цал хатты рауад не 'хсæн загъд дæ галиу миты тыххæй? Цы дын нæ фаг кæны? Нæ хæдзар ницы хъуаг у, джитъритæ ис нæхи цæхæрадоны дæр, фаг нын сты, уæд ма сæ цæмæн хæссыс быдырæй? Уæдæ нæм дыргътæ дæр ис, уæд ма цъæх фæткъуытæ цæмæ ныннæмыс дæ дзыппыты? Уæдæмæ дæуæн уый низау у, нал зоныс æнæ афтæ. Æндæр ацы мæйдары фалæсыхмæ араст у фанеры гæбазмæ!

— Æз гъеныр дзæбæх бафынæй уыдзынæн, æнæмæтæй, — загъта Бекызæ æмæ йæхи сынтæгыл æруагъта.

Рацыдаид къуыри. Иу изæр Бекызæйы фырты фырт чысыл Бига хъæлдзæгхуызæй бауад сæхимæ, йæ хъæбысы уыд зестæй къопп, йæ сæр — æмбæрзт.

— Хуыцау, табу дын кæнын! Бига ма хуызæн фæци. Афтидæй не 'рбацыд йæ хæдзармæ.

— Баба, афтæ-иу нæ загътай, хæдзармæ мард мыст куы 'рбахæссай, уæддæр хорз у, зæгъгæ? — Лæппу стъолыл æрæвæрдта къопп æмæ йын йæ сæр фегом кодта. Æртæ мысты кæрæдзийы фæдыл сгæппытæ кодтой æмæ уаты къуымты афардæг сты.

— Гым!.. Хуыцау дын ма уа! Æз дын афтæ нæ загътон, æмæ...

— Гъе, уый агуырдайт, нæ лæг! — нырдиаг кодта ус.

Дуар ма бæргæ ахгæдтой, фæлæ байрæджы. Мыстытæ сарама алыгъдысты. Бинонтæй ферох уыдаид уыцы цау, фæлæ...

Цæвиттон, уыцы мыстытæ цот рауагътой, стæй та уыдоны цот дæр, æмæ хæдзар мыстытæй байдзаг.

Иу изæр Бекызæ уынджы æрбацæйцыд, йæ хъæбысы дыууæ гæдыйы, афтæмæй. Фæлæ мыстæфсæст гæдытæ сæхæдæг цот уадзынмæ куы бавнæлдтой, æцæг сæргой уæд фæцис Бекызæ. Ноджы-иу мартъийы æмхъæлæсæй дуне сæ сæрыл куы систой, уæд-иу æй Дзеда марынмæ æрцыд.

Гæнæн ын нал уыд — гæдыты марæг куыдз ссардта...

МАРДÆГАСГÆНÆГ

Гадæцци гыццылæй тынг сабыр уыди. Сыхæгты устытæ йæ мад Ахæретæмæ хæлæгæй мардысты. Арæх-иу сæ фехъусæн уыди ахæм ныхæстæ:

- Тæхудиаг æрбауай, дæууонау сабыр сывæллон кæмæн ис!
- Мæнæн та кæуындзæджы дзæкъул райгуырди.
- Уырны дæ, æхсæв цыппар-фондз хатты сыстын мæ сывæллоны кæуынмæ. Мæ цæнгтæ бафæллайынц авдæн узынæй.

— Æз мæ къонайы райсомæй-изæрма дьууæ, æртæ хаттæй фылдæр никуы аузын, — бузныгхуызæй фæзæггы Ахæретæ. Æмæ, æцагдæр, йæ цуры стæм хатт фенæн уыди бинонтæй искæй, стæй йæм дзургæ дæр ничи кодта. Æмæ, саби фыццагдæр цы дзырд загъта, уый уыди “хъинц”. Ныййарджытæ дис кодтой, уæдæ уый цы амонь, зæгъгæ, стæй йæ зæрдыл æрлæууыди сæ дуары хъинц. Бæргæ-иу загъта Ахæретæ йæ мой Сулæмулæйæн, дуар уæд та фиуæй кæнæ джитърийæ байсæрд, фæлæ лæг “райсом-иннæбон” кодта. Сыхæгты ус Дадукка сывæллоны схуыдта Хъинц, фæлæ йын Сулæмулæ иубон йæ хъуын куы ацагъта, уæд йе ’взагæй никуыуал рагæпп кодта уыцы ном. Æмæ куыиннæ схъаугъа кодтаид сабийы фыд, йæхи ном та йын Дадуккайы фыд Табæ фендæрхуызон кодта. Раздæр Сулæ хуынди, италийаг зындгонд лæг дæр ахæм ном хаста, фæлæ ма йæм Табæ афтыдта Мулæ æмæ дзы рауади Сулæмулæ, ома адæймаг йæ фыртыхстæй куы скатай ваййы, уæд уымæй фæзæггынц, сулæмулæ кæны, зæгъгæ.

Адæймагыл рæстæг куыд цæуы, афтæ йæхæдæг дæр айвы, фæлæ Гадæцци куыд тынг фендæрхуызон, уый æнхъæл ничи уыди. Бинонтæ æмæ рæвдауæндоньы кусджытæ джихтæ кодтой, уымæ кæсгæйæ. Æппындæр йæ гыццыл æфсæртæ æнцад нæ лæууыдысты. Суанг-ма иу фынайæ дæр хъуамæ истытæ дзырдтаид. Уалынмæ бацыди скъоламæ æмæ та уым дæр йæхимæ æркæсын кодта ахуыргæнджыты. Партæйыл йæ фарсмæ чи бадти, уый дæр-иу ницы бамбæрста урокæй, стæй йæхæдæг дæр. Фæстæмæ йæ ахуыргæнæг сбадын кодта хицæнæй, фæлæ уæд та æндæр цъысымы бахауди. Аргъау кæнæ-иу фысджытæй искæй радзырд куы райдыдта дзурын, уæд-иу ахуыргæнæгæй фехъусæн уыди æрмæстдæр ахæм дзырдтæ: “Цыбырдæр дзур”, “Æгъгæд скæн!”, “Бауромæн дын куынауал ис!” Уæлдæр

кълæсты ахуыргæнджыты хъустыл куы 'рцыди хабар, ома далæ райдайæн кълæсты иу сывæллон æппындæр дзурынæй æфсис нæ зоны, зæгъгæ, уæд-иу бадис кодтой, стæй йæ цалдæр азы фæстæ сæхи сæртæ баййæфтой. Æмæ Гадаæцци канд дæратыл нæ дзырдта, фæлæ ма дæсны уыд кæрæдзийы фæдыл ныхæстæ æварынмæ. Чи йæ зыдта, уыдон иууылдæр æнхъæл уыдысты, зæгъгæ, скъола каст куы фæуа, уæд ацæудзæн адвокаты, ахуыргæнæджы кæнæ лекторы фæндагыл, фæлæ...

Дæсæм къласы ма ахуыр кодта, уæд фæрынчын сæ хъуг. Гадаæцци йæ йæхæдæг схъомыл кодта. Йæхæдæг-иу ын лæвардта хæринаг, дон. Род ыл афтæ сахуыр, æмæ-иу арæх йæ фæдыл скъоламæ дæр фæцагайдта. Уым-иу лæууыди йæ рацыдмæ. Фæстагмæ хъуджы бынатмæ бацыди, уæдæ цы уыдаид. Æхсыр кодта бирæ. Гъе фæлæ иу изæр йæ холлагмæ нал бавнæлдта. Гадаæцци йæ алыварс скатай, афарста-иу æй адæргæй: “Цы дæ риссы?” Фæдзырдтой фосы дохтырмæ. Базыдта йын йæ низы хатт. Аирвæзын кодта хъуджы. Уыцы цау лæппуйæ рох нал кодта æмæ ахуыр кæнынмæ бацыди фосы дохтырты техникуммæ. Фæстагмæ йæ куыст йæ зæрдæмæ нал цыди. Кæимæ-иу аныхас кодтаид, уый нæ уыди. Иуырдам-иу акасти æмæ фыстæ, иннæрдæм-иу акасти æмæ стуртæ, хуытæ, бæхтæ. Фæстагмæ ссардта мадзал. Аныхас кæнын-иу æй куы 'рфæндыди, уæд-иу йæхи хæстæг байста хъугмæ кæнæ бæхмæ æмæ-иу ын райдыдта дзурын. Суанг-иу йе 'фсин кæнæ йæ цотæй искæимæ куы абыцæу, уæддæр-иу йæ хъæстытæ уыдонæн кодта. Стуртæй йæ зæрдæ ницы рухс кодта, уайтагъд-иу йæ цурай атындзыдтой кæвдæстырдæм. Фæлæ холлæгтæ ласæг Мучыбыры бæхæй бузныг уыди. Уый-иу йæ сæр бынмæ-уалæмæ тылдта иудадзыг. Гадаæцимæ афтæ касти, цыма бæх йемæ разы у, æмæ-иу уæд фæдаргъдæр кодта йæ ныхас. Стæй зымæджы фæнаууæнк бæхыл. Иу хатт дæр йæ сæр никуыуал батылдта. “Гъа, сæрдыгон-иу йæ сæр цæмæн тылдта, уый бамбæрстон. Йæ бындзытæ-иу сырдат”.

Дыууиссæдз азы бакуыста фосы дохтырæй, стæй йæ богъ йæ куыстæй систа. Хъуыддаг уыди афтæ. Саухъулон богъы дыгæрдыгмæ нæ бауагъта, æмæ уый богъæн цы хыг фæци! Базгъордта лæгмæ. Гадаæцци йæ разæй ныййарц. Иу зылд æркодта æнтыд ласæн машинæйы алыварс. Йæ зæрды уыди кабинæмæ багæпп кæнын, фæлæ йæ уæдмæ богъ æрбаййæфта, æмæ дæ

фыдгул афтæ. “Скъæтмæ тахын хъæуы, уым ис æмбæхсæнтæ”, — ахъуыды кодта лæг æмæ уыцырдæм фæцагайдта. Иу ран стурь ног фаджысыл йæ къæхтæ фæбырыдысты. Фæуæлгоммæ. Богъæн йæ бон нал бацы йæхи бауромын æмæ лæджы сæрты агæпп кодта. Цалынмæ богъ фæстæмæ здæхти, уæдмæ та Гадæцци лæф-лæфгæнгæ азгъордта. Скъæты къæсæрма ауыдта стыр æфсæйнаг боцкъа, уырдагмæ ныгæпп кодта. Богъ æй йæ сыкъатæй сцафта. Боцкъа атылди. Аирвæзт лæг.

Дыккаг бон Гадæцци фермæйы хицау Ахтынбегæн зноны хабар куыд кодта, афтæ та йæм богъ æрбатахти. Лæг трактормæ сгæпп кодта. Нал уæндыди Гадæцци фермæмæ бацауын. Ныффыста сæрдары номыл курдиат, цæмæй йæ суæгъд кодтаид йæ куыстæй. Сæрдар тарсти, фыдбылыз ыл куы ’рцæуа, уымæй æмæ йæ фæндыл дыууæ нал загъта. Адæмыл та æндæр хуызы айхъуысти хабар, богъ, дам, Гадæццийы йæ куыстæй саста. Цымыдис адæймагтæ-иу уыцы ныхæстæ фехъустæйæ, сæхицæн бынат нал ардтой, фæндыди-иу сæ базонын, богъ куыд æгъдауæй саста лæджы йæ куыстæй.

Рæстæг цыди, уæдæ цы уыдаид. Райдианы Гадæцци тыхсти æгуыстæй, стæй йæм иубон фермæйы сæргъæууæг Ахтынбег бадзырдта.

— Æгуыстæй хъыг нæ кæныс?

— Куыннæ, куыннæ.

— Нæ фермæйæн гæс нæ рæстмæ кæны. Милицæйы кусджыта та йæ æндæрахсæв фынайæ байæфтой. Гæнæн нал уыди, æмæ йæ æз дæр асырдтон йæ куыстой. Куыд æрыхъуыстон, афтæмæй, дам, ды фынайæ дæр æнæ дзургæйæ нæ лæууыс.

— Афтæ фæзæгъынц...

— Ноджы, дам, фынайæ фæдзурыс хъæрæй æмæ сыгъдæг.

— Афтæ фæзæгъынц нæхимæ.

— Хорз уайд, æхсæвгæсæй фермæмæ куы рацæуис, уæд Давджытæ-иу дæ фынайæ куы байæфтой, уæддæр-иу æнхъæл уыдзысты, кæимæдæр ныхас кæны, зæгъгæ, æмæ-иу фæстæмæ аздæхдзысты.

Гадæцци сразы. Иу рæстæг, æмбисæхсæв уыдаид, афтæ сæрдар, зоотехник æмæ Ахтынбег фæраст сты, мæнæу кæдæм ластой, уыцы мусмæ, уый фæстæ сæ фæндаг хъуамæ акодтаиккой æхсыры фермæйыл. Мусы мæнæу чи сыгъдæг кодта, уылдонимæ аныхæстæ кодтой, стæй шофырæн загътой: “Æхсы-

ры фермама!" Машина дәрддзәф әрурадтой, сәхәдәг әнәуынарәй, хъуызгә бацыдысты ләгдоны цурма. Әрләууыдысты рудзынджы раз. Байхъуыстой мидәма.

— Кәимә дзуры? Телефон дзы ис? — афарста сәрдар.

— Ис, фәлә абон цыдәр кодта, — дзуапн радта Ахтынбег нылләг хъәләсәй.

— Әмә уәдә кәимә дзуры? Исчи ма дзы ис, әвәццәгән, — загъта сәрдар әмә бакасти дуары зыхъхъырәй. — Иунәг у. Хуыссы сынтагыл. Фынаһй цыма у. Ау, әмә уәд фынаһйә ныхас кәны? Стәй куыд сыгъдәг дзуры.

— Ахәм у.

— Байхъусәм ма йәм, кәддәра цытә дзуры, — загъта сәрдар әмә дуары зыхъхъырәй йә хъус сарәзта, хъусы йәм:

— Әз та афтә зәгъын, әмә ныртәккә әвзәрдәр нәу. Алчидәр йәхи мәт кәны. Чи куыд сәрәндәр у, афтә йәхирдәм ссивы, цас йә бон у, уыйбәрц. Уәздандзинад, хәлардзинад, патриотизм әмә әндәр ахәмтән сә кәрон әрцыд. Кәд дә бон цәрын нәу Ельцины дуджы, уәд амәл. Нә сәрдары тыххәй та әз афтә зәгъынмә хъавын. Иу әмгъуыд ма йә уадзәм йә бынаты. Уадз әмә бынтон бафсәда. Уәд нал зыд кәндзән. Науәд әндәры куы равзарәм йә бынатмә, уәд та уый дәр әнәууылдәй ныхъуырзән адәмы фәллоу. Нә, нә! Андухъапары уадзәм йә бынаты. Кәмә ма ис фарста? Ничи ницы зәгъдзән? Уәдә уәд әмбырд нымайын әхгәдыл. Ацәут!

— Сымахмә йә ныхәстәй исты хъуысти? — афарста Андухъапар.

— Мәнг цыдәртә-иу дзы айхъуыстам рәстәггай. Рудзынг әнгом әхгәд уыди.

— Әз әппәт дәр фехъуыстон. Фынаһйә афтә дзургә никуыма федтон.

Иурәстәг мидәгәй цыдәр уәззау гуыпп фәцыд, стәй та хуыфын. Әртә ләджы әнәуынарәй атындзыдтой машинама.

— Кәцытә стут?! — фәсте сәм әрбайхъуыст Гадаәцийылыстәг хъәләс. — Ныртәккә уын әз, ләг цию, уый фенын кәндзынән! — Гадаәци мидәма куыд базгъордта, уый зындаи рухсмә.

— Йә хәцәнгарзмә фезгъоры! Рәвдзәр лидзәм! — загъта Ахтынбег тарстхуызәй. "Нивә" дзәвгар атаhti, афтә фәсте әрбайхъуыст цалдәр гәрахы.

Гадæцци ахæм лæг нæ уыди, æмæ уыцы хабарыл гуыдыр чи савæрдтаид, йæхæдæг дæр ма йыл бирæ цыдæртæ бафтыдта, азидзайæн кæй хæссынц уыцы стурты бынатмæ, дам, къæрныхтæ куы бахъуызыдысты, уæд, дам, сын сæ цæсгæмттыл Гадæцци тæвд æнтыд бакалдта. Сæ иу, дам, ницыуал уыдта æмæ, дам, æй иннæтæ аскъæфтой æддæмæ. Уыцы ныхæстæ æрцыдысты, æцæгæйдæр фæсæмбисæхсæв фермæмæ чи бацыди, уыдоны хъустыл æмæ худтысты.

Гадæцци дзураг кæй уыди, уый æнахъæн хъæубæстæ дæр базыдтой, фæлæ-иу æй уæддæр рæстæггай чидæртæ сæхимæ бахуыдтой бæрæгбæтты чъиритæ акувынмæ. Æмæ-иу кувгæйæ йæ ныхас даргъ куы рауади, уæддæр-иу быхсыдтой, йемæ чи уыди, уыдон, стæй бинонтæ дæр, фæлæ зианы уæлхъус бирæ дзурын никæд фидыдта æмæ ныр дæр нæ фидауы.

Гадæцци рагæй сади уыцы низæй, æмæ йын хос æнцон ссарæн нæ уыди. Хуынды-иу искадæм куы цыди, уæд-иу æй йæ цардæмбал Пружинкæ бафæдзæхста: “Дæ ныхæстæн-иу бæрц зон”. Æмæ йыл худæн нæ уыди. Гадæцийы зæрдæмæ цæуы Жириновский, æвæцæгæн, уымæн дæр дзурынæй бафсис кæй нæй, уый тыххæй. Хуымæтæджы нæ бацыдыди йæ партимæ дæр. Айфыццаг уалæ горæты иу митинджы Гадæцци коммунисты ныхмæ цыдæртæ загъта, æмæ йæ дыууæ хуымæтæг хъæуккаг лæджы æд трибунаæ бынмæ æрхастой. Нæ йæ уæгъд кодта, ныххæцыд ыл.

Йæ бирæ дзурæджы тыххæй Гадæцийыл бирæ таурагътæ ис, фæлæ йыл фарон уæлмæрдты цы цау æрцыди, уый се ’ппæтæн у сæравæрæн. Цæвиттон, Гадæцийы хæрз сыхаг Мысырби амарди. Зианы кæртмæ куы рахастой, уæд дзы сыхы номæй раныхас кодта Гадæцци. Стæй, зианы уæлмæрдтæм куы ахастой, уæд та уым дæр ныхасы бар куы бацагурид. Хъæуыхицау-мæ уый аив нæ фæкасти:

— Дæ хорзæхæй, цавæр дæ, кæд федтай иу зианы дыууæ хатты дзургæ?

— Мæ хъуыдытæ æрдæбон кæрты кæронмæ дзырд нæ фæдæн. Ды мæ æмбисыл баурæдтай.

Цы гæнæн ма уыди, æмæ та Гадæцци дзурыныл схæцыди. Азæлыди та йæ цъæхснаг хъæлæс. Иу рæстæг æй хуыфæг систа. Адæм æнхъæл уыдысты, ныр фæцыбыр кæндзæн йæ дзырдты хал, зæгъгæ, фæлæ сæ сæ хъуыды фæсайдта. Уæдмæ

сæлфынæг кæнын райдыдта. Лæг йæ гæмæх сæрыл къухтыкæлмæрзæн æрæвæрдта æмæ дарддæр кодта йæ ныхас. Дзырдта, скъолайы дыууæ азы иу партæйыл куыд бадтысты, уалдзæджы-иу цыфæй куыд байсæрстой сæ цæстæмттæ æмæ-иу Бæботы цæхæрадонмæ фæткъуытæ давынмæ куыд бацыдысты. Уæдмæ сæлфынæг уарынмæ расайдта. Хæстæджытæй иу лæг йæ пæлæз раласта æмæ йæ мардыл æрæмбæрзта. Уæддæр Гадæцци дзырдта æмæ дзырдта... Æмæ диссаг! Иу афон мард йæ чырыны куы рабадид. Адæм цавдуртау фесты æнæнхъалæджы. Бирæтæн сæ сæрыхъуынтæ арц слæууыдысты.

— Уæ, уæртæ куыдзы-фырт, кæрон кæд скæндзынæ дæ бæрбæрæн?! Ам мæ уарынмæ кæдмæ дардзыстут?! Кæд мæ ныгæнут, уæд мæ баныгæнут, науæд та мæ фæстæмæ ахæссут мæ хæдзармæ! — загъта Мысырби тынг лæмæгъ хъалæсæй, стæй фæстæмæ йæ чырыны ныххауди.

Ацы хабар уайтагъд хъæубæстыл айхъуысти, стæй та суанг Ирыстоныл дæр. Бирæтæ дзырдтой, загъгæ, алцæмæн дæр уаг ис, æгæр бирæ дзурын хорз нæу.

Фæлæ адæмы 'хсæн уыдис ахæмтæ дæр, афтæ чи хъуыды кодта: “Мард ныгæнынмæ тагъд кæнын нæ хъæуы, цынæ ваййы, уæд та фæстæмæ райгас...”

ÆФХÆРДЫ РÆВДЫД

Нæ горæты хуыздæр сыхы ном райсыныл ерысы тох ныр дыккаг аз цæуы. Фарон фыццаг бынат “Тититы сых” бацахста. Сæхи æдзух тити кæнынц æмæ сæ афтæ уымæн схуыдтой.

Абон та газеты “Тититы сыхæй” куы 'ппæлыдысты, уæд Дзымæт скарста: “Ныртæккæ мын уырдаæм мæхи æнæбайсгæ нæй. Фенон сæ”.

Автобус уайтагъд бахæцца. Дзымæт кæсæнцæстытæ бакодта, æмæ, цыма зæхх барста, уыйау сабыр къахдзæфтагæнгæ араст уынджы. Фæлгæсыд фæйнæрдæм. Æцæгæйдæр “Тититы сых” аив, хæрзæфснайд у. Хæдзæртт — ног чыраейцагъд, рудзгуытæ æмæ кулдуæрттæ — иухуызон æрвгъуыз ахорæнтæй ахуырст. Алы хæдзары дуармæ дæр — бæлæстæ.

Дзымæт сабыргай араст уынджы уæлæмæ. Иу ран сдымдта тамако. Æрдæгсыгъд спичкæ аппæрста зæхмæ.

— Хорз ләг, сых ма чыизи кән! — радзырдта йәм гом ру-
дзынгәй иу зәронд ус.

Ләг йәхимидәг батыхсти. Зәххы скъуыды куы ныххауда-
ид, уәд әм хуыздәр фәкастаид.

— Бахатыр кән! Ныббар мын! Ныртәккә йә... — загъта
Дзымәт әмә зәххәй фелвәста әрдәгсыгъд спичкә.
Фырафсәрмәй йә уәнгтә йәхи бар нал уыдысты. Спичкә йә
къухәй фәстәмә әрхауди. Систа та йә рәвдз. Ныр ыл фи-
дардәр ныххәцыд, тарсти, куы та феуәгъд уа, уымәй. Чысыл
уәлдәр әй дурын къусгонды ныппәрста.

— Ацы сыхы тамако дәр ничи фәдымы, уый емынә у.
Сывәлләттә цымыдис сты. Сахуыр ыл уыдысты, — адзырдта ус
Дзымәты фәстә. Ләг уәд йә тамако дәр ныппәрста бырондоны.
Фырафсәрмәй йә цәсгомыл хиды цәппузиртә әртылдысты.

Дзымәт изәры йә сыхәгтән радзырдта, “Тититы сыхы” цытә
федта, уыдәттә. Фәстагмә загъта:

— Уәдәмә бавдәләм әмә мах дәр саразәм сыхы Ныхас.

Сразы сты иууылдәр йә фәндыл. Уәдәй нырмә рацыди афә-
дзы бәрц. Уыдис сын цалдәр әмбырды. Ныхас-иу кодтой әгъда-
уыл, хәлардзинадыл, сыгъдәгдзинадыл әмә әндәр хъуыддәгты
фәдыл. Ацы изәр та сын ис әмбырд Богъараты стыр уаты. Сыхы
Ныхасы сәрдар Къәләсты Дзымәт бады даргъ әрттиваг стьолы
уәлхъус әмә тагъд-тагъд цыдәртә фыссы. Иуцасдәр рәстәг,
цыма йә ручкә йәхи истәуыл скъуырдат, уыйау дзыхъләуд
фәкодта. Ләг йә кәсәнцәстытыл чысыл хәрдмә схәцыд, сә
бынты рагудзи кодта, уатыл йә цәст ахаста, стәй, йә фәйнафарс
чи бадти, уыдонмә бакастис, ома, әмбырд байгом кәнәм, зәгъгә.

— Райдайәм. Иууылдәр ам сты, — загъта Мисурәт. Дзымәт
сыстад, йә лыстәг хәләс фәбәзджындәр кодта, цалдәр хат-
ты схуыфыд.

— Мәнә сыхбәстә, не 'мбырд цәй фәдыл у, уый уын бам-
барын кәнон. Мах, Фәтән сыхы дзырддзәугә адәм, сфәнд
кодтам иу хъуыддаг саразын. Уә тәрхонмә йә хәссәм.
Әрәджы сыхы цәрджытәй цы әхца әрәмбырд кодтам,
уыдонәй балхәдтам дыууә путевкайы Цъәймә

— Әмә уәд кәмән? — адәмы әхсәнәй чидәр йә ныхас
баппәрста.

— Цәвиттон, иу дзы раттынмә хъавәм, алы хъуыддаджы
дәр йәхи фәзминагәй чи 'вдисы, уымән.

— Ама чи у уый? — райхъуысти æндæр кæйдæр хъалæс.

— Ныртæккæ йæ базондзыстут. Раст куы загъон, уæд æгъдауджын, фæзминаг адæм чысыл нæй нæ сыхы, фæлæ... Се 'ппæты сбуц кæнын нæ бон нæу. Ратдзыстæм æй хуыздæрты хуыздæрæн. Уый та махмæ у Фæлманты Райсетæ. Схуыст ныхас дзы никуы ничи фехъуыста. Сыхæн уарзон адæймаг. Хæдæфсарм. Искæмæ исты змæлд куы ваййы — цин уа, зиан уа, уæд фыццагдæр уый æрлаууы сæ уæлхъус.

— Раст загъыс, Дзымæт! — адæмы 'хсанæй йæ даргъ къубал сивазгæйæ, загъта сыхы хистæр Рæбынаты Ване.

Дзымæт исдуг æнæдзургæйæ алæууыд. Йæ цæст ахаста йæ сыхæгтыл:

— Дыккаг путевкæ раттынмæ хъавæм, йæхи æппатæй æвзæрдæр чи дары, уымæн.

Адæм схор-хор кодтой. Стæй сыбыртт никамæйуал хъуысти.

— Куыд зонут, афтæмæй нырма нæ сыхы ис, хылгæнаг чи у, ныхастæ чи рахæсс-бахæсс кæны, дам-думтыл чи схæцы, ахæмтæ, — дзырдта дарддæр Дзымæт, — райсæм ма Уæлæнгæйтты Хадизæты. Æрмæст къуыримæ аст адæймагимæ фæхыл. Айфыццаг та йæ лæг Цъуцъунайæн йæ сæр уазал донь нытътъыста, кæд, дам, йæ нозт ферох кæнид, цыма йын къуырдон карк у.

— Цæмæй æнхъал уыдтæн, æгæр фæкъул уыдзæни, — йæ бынатæй рæвдз фестгæйæ, загъта Хадизæт. — Æз дæр адæймаг дæн, къодах нæ дæн. Искæцæй-иу куы 'рбацыд, уæд-иу хæдзар уазалæй байдзаг. Иу хъармы мур никуы 'рбахаста йемæ. Ныббарут мын, фæлæ... Æз сылгоймаг дæн, сылгоймаг! Сылгоймаджы та рæвдауын хъæуы, уый рæвдауын уарзы.

— Гъемæ дæ рæвдауæм — дыккаг путевкæ дæуæн снысан кодтам. Цалынмæ ды Цъæйы дæ, уæдмæ дæ сулæфæм, — загъта Дзымæт.

— Ау, æмæ мæнæй æвзæрдæр ничи дардта йæхи? Далае Шурычкæ мæнæй уæздандæр у, иннæ ахæм мæнæ Гуыбатæ?

— Æдылы цæмæн дæ?! Дæ дзыхыл хæц æмæ Цъæймае гъæй кæн! — сыхæгтæй чидæр басхуыста Хадизæты.

— Уый æфхæрд рæвдыд у! — ницæмæ йын æрдардта йæ ныхастæ Хадизæт. — Æз никадæм цæуын! Æнæ нæ лæг...

— Æцæггæй дæр ма! Иумæ сæ дыууæйæ дæр фервæзæм! — схор-хор кодтой адæм.

Цалдæр бонь фæстæ Фæтæн сыхы цæрджытæ Цъæймае афæндараст кодтой Хадизæт æмæ йæ лæджы.

КÆМÆНФЫДДÆР...

Уыцы изæр дæр та фæскуыст æнкъардæй æрбацыд Дзантемыр. Йе 'фсин Даккæ йын уайтагъд æрæвæрдта хæринаг, фæлæ йæм уый кæсгæ дæр нæ бакодта.

— Нæ лæг, цыдæр кæныс ныр цалдæр боны. Исты дæ риссы?

— Ницы.

— Уæд та дæ исчи маст бауагъта?

Лæг иуцасдæр ницы сдзырдта, стæй афтæ бакодта:

— Æмæ дын æй куы зæгъон, уæд мын фенцондæр уыздæн?

— Цы бæрæг ис? Æнкъард уай, уый дыл нæ фидауы. Мæ уарзон мидбылхудт дын цы фæци? Уыцы мидбылхудт мæ басайдта дæумæ мæ чызгон бонты.

— Мысырби дæр мæнæй æвзæрдæр нæ худы йæ мидбылты, ноджы ма хицау куы у...

— Раст зæгъгæйæ, æхцаджын у. Стæй мæ дæуæй фылдæр уарзта. Иухатт ын нæ сыхаг чызг Дзирæт афтæ зæгъы, Даккæйы зæрдæ, дам, “Цъиуы æхсыр” агуры. Уый дын йæ хæдтулгæйы куы абадид, уайтагъд кæцæйдæр куы æрбахæццæ кæнид цалдæр къоппы уыцы къафеттытæй. Фæлæ йыл уæддæр ды фæуæлахиз дæ, — Даккæ Дзантемыры фарсмæ диваныл йæхи æруагъта. Лæг æй æрбахъæбыс кодта, стæй йын йæ урс дæллагхъуыр йæ армытæпæнæй рæвдауæгау æрсæрфта.

— Гъеныр æй зæгъ: цы кодтай? — рæвдаугæ хъæлæсы уагæй йæ афарста ус.

— Куыд кæсын, афтæмæй мæ нал ныууадздзынæ. Зоныс, нæ фирмæйы хицау цыдæр æнахуыр лæг у. Иу хъуыддаг раиртæстон: мæ донхуыз уæлафтау мыл куы вæййы, уæд... Хуыцауы дзæгъæлы мæ бамæстджын кæны. Йе 'рфгуытæ цы хъуынджын сты, уымæй ма сæ ноджыдæр тынгдæр ныппыхцылтæ ласы!

— Æмæ кæд ууыл дæр ахæм дарæс вæййы? Дæууоны хæрзхалдих.

— Гъеуый дын гъе! Цæмæй йæ базыдтай?!

— Дæ заронд морæ костюм дар.. Стæй уæдмæ... Универмаджы æндæрæбон тынг дзæбæхтæ федтон.

— Æмæ уыйбæрц æхца кæм ис? Гæрзтæхсæн дæр дын æлхæнын куы хъæуы.

— О, хæдæгай!..

— Гъемæ, цы уа, уый уæд. Цæудзынæн уал мæ морæйы..

Дзантемырма майы бәрц Даккайы зәрда ницамай ахсайд-та. Фәлә йә цин бирә нә ахаста. Иу изәр та йә зәрда фехсайдта Дзантемырма.

— Нә ләг, цыдәр та каныс. Дә бәзджын, дә нәргә хәләс мәнән ныфсы хос куы у, әз әм хъусынай куы не 'фсәдын, уәд цы ныхъхъус дә?

Дзантемыр иуцасдәр джихауәй каст рудзынгай, стәй мәстийә загъта:

— Цы, уый зоныс? Әндәр ранма мә ацауын хәәуы. Уым мын кусгайә нал у! Федтон хицауттә, фәлә дзы ахәмыл нукуыма сәмбәлдтән. Ныр та йә мә хәләс хыгдары. Ды цы хәәдабә хәләс уарзыс, уый.

Дакка фәджих уыцы ныхәстәм, хъуыдыты ацыд. Стәй йә цәсгом барухс — цыдәр хин цыма әрхъуыды кодта, уыйау.

— Нәй гәнән, мә дуне, дзурын райдай lystәг хәләсәй. Ныр куыст зын ссарән у... Ноджы ахәм әфтиагджын...

— Куыд хъуамә райдаион әндәр хәләсәй дзурын?!

— Хәдзары-иу дәхи хәләсәй дзурдына, куысты та...

— Куыд кәсын, афтәмай мә ды схәзинаг кәндына! — Дзантемыр мәсты кәнын райдыдта.

— Зәгъ-иу, узал дон куы бануазын, уәд мә хәләс фехәлы, зәгъгә. Уәдә адәмон театры куы хәзыдтә, уәд-иу куыд фәрәзтай? Бетърейы ролы-иу lystәг хәләсәй дыууә сахаты бәрц куы фәдзырдтай.

— Уый спектакль уыд!

— Әмә дәуәй афтә цард цы у? Цард дәр спектакль у. Уым дәр хәзын хәәуы. Ноджы арәхстджындәр! Уымән әмә ләгән әмдзәгъдә йә хицау фәкәны. Сар дә сәр кәны, әвзәр куы хәзай, уәд дә...

— Әмә дә әрмәст lystәг хәләсәсыл уадзы! Худын әм куына цауа, уәддәр әм бахуд, рыгайдзәгтә куына уа, уәддәр әй асәрфтытә кән! Айфыццаг нә сәрдәрән йә кәахы нуәрттә фәтынг сты, фәскәвда хуылыдз асинтыл фәбырыд. Цалдәр боны къуылых фәцыд. Әмә мәстәй фыхт, иннәтәй исчи цауылна фәбырыд уыцы асинтыл, зәгъгә. Уәд Микбитт чи у, дә мадыфсымәр, уый дын йә амонән әнгуылдз тарвазыл куы авәрид, иннә къухәй дуар йә фәдыл куы әрбатәпп кәнид. Әмә дә фыдгулы къух дәр афтә — әнгуылдзыл царм нал азда! Йә туг акалд. Афтә, гье! Хицауәй исты куы рисса, уәд йә дәлбар чи уа, уый дәр хъуамә

истәмәй схъарза. Әмә уәд мәнән мә хъаләс фәлыстәгдәр
канынай цы уыздән, нә?

— О, нә ләг, байхъус мәм. Бон цәуы әмә йемә фарн
хәссы, йе та кәд уый ахәссад...

Әппынфәстаг Дзантемыр әртасыд, сразы. Дыккаг бон сә
райсомы әмбырды ныхас цыд сә куысты хъуәгтыл. Хицау
Дзантемыры бафарста:

— Ацы әртә боны әхсыры әрконд зынгә фәкъяддәр.
Цәмән?

Дзантемыр сыстад. Сцәйдзырдта йәхи хъаләсәй, фәлә йә
зардыл әрбаләууыд Даккайы фәдзәхст. Иуцъус әнцад ал-
әууыд, схуыфәгау кодта.

— Къәвдайы аххосәй фәкъяддәр... Фос сә фаг нә фәхи-
зынц... Кәрдәг бәргә арф у, фәлә...

Уаты чи бадти, уыдон фәджих сты.

— Дә хъаләс та цы кодта? — скаст әм хицау дисгәнгә.

— Дысон хидәйдзагәй узал дон банызтон, әмә...

— Диссаг дә, Дзантемыр. Ахәм сызгъарин хъаләс хъахъ-
хъанын хъәуы. Нә куыст дын нә бәззы — куы дзы ләг әгәр
стәвд вәййы, куы та... Әндәр ранмә дын цәугә куы 'рцәуа,
уымәй... Дәхицән хуыздәр...

Дзантемыры фыццагон хъаләс ныннәрыд:

— Абон арв рангәс! Кәд та фәхуртә кәнид! Стуртә хуыз-
дәр фәхиздзысты! Әхсыр та йә былтәй акәлдзән!

Хицау йәхи нал баурәдта, фәгәпп ласта, тымбылкъухәй
стәол афтә тынг ныццавта әмә, доны графины фарсмә
тәбәггы цы агуывзә әвәрд уыд, уый дзыгъал-мыгъул ссыд.

— Чи дын радта уыцы бар, әмә ам артисты митә кәнай?!
Әмбырд хъазинаг цы скодтай?! Кәд артист дә, уәд театрмә
ацу! Мәнәй ахъазымә хъавыс? Мә лыстәг хъаләс мын
фәзмыс?! Махән иу ран кустә нәу!

— Нәу! Нә хъаләстә куыд фәйнәхуызон сты, адәймәгтә
дәр ахәм стәм! Мән рагәй хонынц Паддзахадон зарджыты
къордмә — кәмән нә фыддәр уыздән: дәуән мә зарән
хъаләсмә хъусын, әви мәнән дәу нал уынын?

ФОНДЗ ÆМДЗÆВГÆЙЫ

ФÆЗЗÆГ-ФЫДÆМБÆЛÆГ. 2004

1.

Нал хъазын раздæрау рифмæ-дзырдтæй, —
 Ме 'мтгæры зонды бæстон хъуыды нæй.
 Уыйхыгъд мæ зæрдæйы бамбырд и маст,
 Оххай, цы Хуыцаумæ хæссон мæ хъаст?

Чи нын ракæндзæн нæ бафхæрд æргом?
 Чи нын зæгъдзæни нæ марджыты ном?
 Чи нын бакъуырдызæн лæгсырдтæн сæ ных?
 Чи нæм фæсиддзæн: “Тыхы ныхмæ — тых!”

2.

*Беруаты Зæлинæйы фаззæттæ
 Аслан æмæ Сосланæн*

Уæ, мæ къонатæ, мæ хуртæ,
 Уаргъ уын — ингæны цъæх дуртæ.
 Мады зæрдæ тоны, —
 Удæгас уæ хоны..
 Агуры уæ, уынгты зилы:
 “Ардæм! Ардæм!” — къух ныттилы,
 Азæлд хъуысы комæй, —
 Дзуры уæм уæ номæй.
 Цыртытæй фæлгæсынц зæдтæ —
 Сауцæст, сауæрфыг фаззæттæ!..
 Уæ, мæгуыр выййарæг!
 Нал ын баззад дарæг.
 Зоныгыл лæууы уæ цуры,
 Сабыр уын цыдæртæ дзуры,
 Райхъуысы та хъарæг:
 “Уæд æлгъыст уæ марæг!..”

Ныфс цæмæй бавæрон мадæн:
 Æз, æнæ хæларæй, адæн
 Нал сисын мæ дзыкмæ дон...
 Бафæраз, мæ хур, Берон.

ХЪÆУККАГ УС ÆМÆ ГОРÆТАГ ЧЫЗГ

Ныллæууыд хур ныр афæдзы сæмæны,
 Сæрд бацыди йæ æрттивгæ тæмæны,
 “Гæлæбу” чызг дын стыр уынджы лæууы,
 Хъæуккаг ус æм бынтон хæстæг цæуы.

УС: Дæ мад, дæ фыдæн худиная фæуæд!

Кæд цыдис уынгмæ мадард бægънæг, кæд?!

ЧЫЗГ: Нæ йæ фехъуыстай? Сæрд æрцыди, сæрд!

Мæ зымæгон кæрц арф ран ис æвæрд!

Цы ныккастæ? Дæ фæндаг дарддæр дар!

Æви æппындæр никуы федтай буар?!

УС: Хуыцау лæгæн кæсынæн радта цæст.

Бынтон бægънæг ыскæн дæхи, æххæст!

Дæ гуыбын гом, дæ бичъыбаст зыны,

Дæ æгъдтæ дын æгас сахар уыны!

ЧЫЗГ: Мæнмæ, зæронд, æмбæхсинæгтæ нæй!

Цы фау мæм хæссыс конд æмæ уындæй?

УС: Æдзæстгом дæ! Ныххус дыл уæд дæ царм!

Мæ рæстæджы-иу не ’вдыстой дæларм!..

ЧЫЗГ: Дæ рæстæг дæр дæхи хуызæн зæронд!

Уыдтæ уæд дæр, æвæццæгæн, фыдконд.

Кæсæг дæр дæм, æвæццæгæн, нæ уыд.

Уыныс, мæнмæ куыд хæлæг кæныс, куыд!

Æфхæрынæн дæр зонын хъæуы бæрц.

Тæккæ райсом ыскæндзынæн мæ кæрц!

УС: Æз æрыгæттæм никуы хастон фау,

Æмбæхсинаг æмбæхсын — у æгъдау.

Ирон хорз лæппу гомгуыбын нæ куры, —

Йæ бæллиц ын уæ бægънæг буар фæсурь.

Дæ синтæ уарзыс — айдæнмæ сæм кæс!

Æгъдауыл хæцын — хистæрæн йæ хæс!

Ныппæрæст кодта “гæлæбу” æвæст.

Æфсæрмыгæнгæ ус йæ фæстæ каст.

ГЫЦЦЫЛ ЛӘПШУ — КЪАМИСӘГ

Фос әмбырдәй ысты ам...
Сләуут! Исын уын уә къам!

Гогыз рауад кафғайә,
Базыр зәххыл хафғайә.

Комкоммә ныккасти бәх:
“Къамы рауайын дзәбәх”.

Раләууыди карк әд цџиутә,
Исәгәй тәрсынц сә иутә.

Кәрти астәу куызд ныддәргъ,
Баләууыд йә фарсмә дзәргъ.

Фысы хъусы дзуры сәгъ:
“Цу-ма, хәрәгән дәр зәгъ!”

Уый адыл дын бәх фәмәсты:
“Сләууыд цъәх хәрәг мә бәсты!”

Сызмәст кәрт. Нә рауад къам.
Хәрәг аххосджын у ам?

ХУЫЙӘГ

Тынг хәлар дән судзинимә әз:
Барәтыдтон хәрәгән пәләз,
Зыгъар сәгъән бахуыдтон хәдон,
Бабастон ыл хъулон-мулон рон.

Мадәл каркыл, ног чындзау, сәрбәттән,
Фысы хъуырыл — даргъ, зынгхуыз
хъуырбәттән.

Хъугыл куатә сфидауид, бәргә,
Фәлә йын йә баст кәны хәргә!

Байраг мәм йә даргъ кџубал ивазы,
Стымбыл гәды ме 'ндәхтән сә разы, —
Уыдоны дәр дарәстә хъәуы...
Куызд дәррдзәф тәргайхуызәй ләууы.

БЫЗЫЧЫИ

Сатирикон радзырд

Мра ама Чермен институт каст фесты, дипломта райстой, иу заводы кусын райдыдтой. Чермен — конструкторай, Ира та технологай. Дрис фастадар арбацыд заводма, ама уый дэр технологай райстой, Ира цы хайады куыста, уырдам.

Чермен ама Дрис скьолайа фастама хэлар уыдысты, институты амдзараны дэр иу уаты фацардысты. Ана каредзи дон дэр на нызтой: иума цыдысты лекцитам, харандонма, библиотекама...

Дрисма афта касын уада дзагылы байдыдта, цыма ама Черменай царынал сарахсдэн. Йа кхахуынарэй дэриу базыдта Чермены.

Мана йын ныр дэр йа хедфаста йа кусануаты рудзынджы тархагыл куы банцой кодта, уад иу уысм банхалма каст, стай йам разылд:

— Кад хонаг да, на зарингуыр, уад ма 'фсармы кан...

— Хьарганег ден, — анкьардай загьта Чермен.

— Чи фэзиан?! — фестад Дрис.

— Ма амонд, Дрис, ма амонд! Амард, фацис, арбайсафт...

— Цы та уыл арбамбалд? — арбадт фастама Дрис.

— Дрис! Фадзэхсын дын!.. Ма уарджытыл лаууын да разы, курын да: ма фареди, дехи ма бабын кан — ус ма ракур!

— Нæ йæм хъусут ацы зондабимæ?! Ирина-рæсугъды йæхир-дыгæй куы фæкодта, уæд мын фæдзæхсы!.. Раздæр кæм уыдтæ?!

— Фæлтау дæлдзæхмæ куы ныххаудаин уыцы сау бон! Мæхæдæг ма... фæлæ гыццыл Зæринайы тæригъæдмæ кæсын кæй бон у?!

— Цы кæны? — ногæй та фестад Дрис.

— Уый ницы, — йæ къух ауыгъта Чермен, — фæлæ нæ йæ мад ныр иу æртæ боны донмæ тæры æмæ дойныйæ здахы.

— Фæлæуу, фæлæуу!.. Æртæ боны, зæгъыс?

— О, сдзырд æм нал ис, сабийы æфхæры, хъаугъа, хъæлаба... Хыл къахы... Цы йыл æрцыд — нæ зонын. Дысон Зæринайы хъæумæ аластон.

— Æртæ боны размæ ма дзæбæх уыд, зæгъыс? — цыдæр хъуыдыйыл архайдта Дрис йæхинымæр.

— Цыма йæ нæ зыдтай?! Уæллаг Санибамаæ йæ худын... Уæртæ 'рбацæуы! Æз уайон...

— Фæлæуу! Мæнæ скъаппы ауон балæуу!

Ирæ æрбацыд, йе стъолы раз бандоныл йæхи æрæппарста. Дрисырдаæм зыст каст фæкодта æмæ цыдæр гæххæттытыл ныггуыбыр. Дрисимæ сæ мидахасты æууæлтæ раджы сбæлвырд сты — институты фæстаг аз куы ахуыр кодтой, уæд Ирæ дыууæ хæларæй фæстагмæ Чермены равзæрста къайæн. Раздæр та Дрисимæ уыдысты фидыд — йæ зæронд мадмæ дæр ма йæ фæхуыдта. Уыцы изæр Дрисы рад уыд сæхимæ хъæумæ цæуын (Черменимæ радыгай цыдысты). Æд рифтаг трамвайæ æрхызт æмæ Ирæимæ хæрхæмбæлд фесты. Дрисы рагæй фæндыд чызджы йæ мадимæ базонгæ кæнын, фæлæ йын нæ куымдта. Ацы хатт æнцонæй сразы йемæ хъæумæ цæуыныл.

— Хорз, фæлæ ма æз нæхимæ бауайон, ма къахыдарæс дæр ма айвын хъæуы.

Дрис æм дуармæ иу ссадз минуты банхæлмæ каст. Йæ зардыл æрбалæууыдис, Ирæимæ куы базонгæ, уыцы бон. Дрис деканаты куы фехъуыста, цагатаг горæтæй нæм иу чызг æрбаивтой, зæгъгæ, уæд ныхæстæм йæ хъус уыйбæрц ницы 'рдардта. Фæлæ сæ иумæйаг лекцийы стыр аудиторийы куы фæзынд чызг, уæд ыл уайтагъд лæппутæ "сæ цæст æрæвæрдтой". Уалынджы Дрисы уæлхъус æрбалæууыд.

— Лæппу, да фарсмæ æрбадæн ис? — уырыссагау æй бафарста. Дрис фестад, йæ пьартфел рæбындæр бакодта, кæд дзы афтæ дæр фаг бынат уыд, уæддæр æмæ йын ацамыдта:

— Табуафси!

Чызгән йæ сау æрфгуытæ зæрватыччы базыртау уæлдæр стахтысты, цыдæр дисы 'ндæрг сæ фæзынд.

— Ирон дæ?

— О, ирон, Дрис — мæ ном.

— Æз дæр ирон дæн, фæлæ цагатырдыгæй цардтæн, иронау хорз нæ зонын. Мæ ном — Ирæ... Баххуыс мын кæндзынæ иронау хорз базонын?

— Фаг хорз æй чи зоны, фæлæ, цы зонын мæхæдæг, уый дын нæ бавгъау кæндзынæн, Ирæ. Табуафси...

Уæдмæ ахуыргæнæг æрбацыд, æмæ лекци райдыдта.

Лекцийы фæстæ ма йæ кæрты лæппуты æхсæн дардмæ ауыдта. Ныр æй, æвæццæгæн, ныхасмæ дæр нал фендзынæн, — ахъуыды кодта Дрис, — лæппутæ ахæм рæсугъдтимæ хорз арæхсынц — цух æй нал суадздзысты...

Ногæй та сæ курсæн стыр аудиторийы иумæйаг лекци уыд. Дрисы бацыдмæ Ирæ сæ бынаты бадт. Дæ бон хорз ын загъта, æмæ æрбадт Дрис дæр.

— Дæ бынаты мыд конд и? Иу цалдæр дзы дæ бæсты афæлвæрдта... Нырма мæ нæ зонынц! Иуы дæр дзы хæстæг не 'рбауагътон: Дрис мын, зæгъын, бафæдзæхста, мæ бынаты, дам, мачи сбадæд. Алы къуымты фæхæлиу сты, фæлæ мæм сæ сусубусу хъуыст: Дрисы чызг! Дрисы чызг! Цы зæгъынмæ хъавыдысты, уый нæ бамбæрстон.

— Уый æнцон бамбарæн у — ныр дæ ничиуал хъыгдардзæн. Мæ уарзон чызг дæ хонынц.

— Афтæ тагъд...

— Кæд дæ фæнды — æз сын сæ рæдыд бамбарын кæндзынæн...

— Нæ, уадз сæ — афтæ хуыздæр уыдзæн. Нæ бадзырд йæ тыхы ис?

— Цæй тыххæй?

— Иронау дзурын мын æххуыс кæндзынæ?

— Æнæмæнг. Сомизæр мæ хæлар Черменимæ ирон театрмæ бакæсын ис нæ зæрды. Хонæм дæ немæ.

— Хорз уаид, фæлæ мæ куы нæ ауадзой. Мæ фыды мад тынг карз у!

— Мах æй сразы кæндзыстæм. Изæры мæм фæлæуу æмæ дæ Черменимæ дæр базонгæ кæнон.

— Хорз, библиотекайы афәстиат уыдзынән.

Изәрәй Ирәйы сәхимә бахәццә кодтой әмә сәхәдәг дыууә ләппуйә театрыл сә фәндаг ракодтой, цыппар билеты райстой.

Дыккаг изәр лекциты фәстә хәрәндоны цыдәртә аууылд-той әмә дзырдгонд сахатыл Ирәты дуар бахостой. Ацәргә сылгоймаг сәм ракаст.

— Мидәмә, әз уә зонын — Дрис әмә Чермен.

Иу уысм ләппутә сагьдауәй аздадысты, стәй кәрәдзи фәдыл бахызтысты стыргомау уатмә. Ирә дәр сәм бәрәгбо-нарәзтәй рауади.

— Мә фыды мадимә базонгә ут...

— Әз сә әнә дәу дәр базыдтон. Әрбадут, фәсивәд. Ирочкә, цай радав, әз мәхи арәвдз кәнон.

Ләппутә кәрәдзимә бакастысты — сәхи дәргвәтин ләгьстә ныхасмә сцәттә кодтой, адон та — рәвдз...

Куыд рабәрәг, афтәмәй Нинә Владимировнә иронау хорз әмбәрста. Ирәйы дәр тәлмац нә бахъуыд. Сә дыууә дәр Балойы хъазтәй стыр разыйә баззадысты.

— Бауырнәд уә: хуыздәр Отелло нә фәдтон нәдәр Фәскав-казы — сомихагау әмә азербайджанагау дәр әмбарын, нәдәр Уәрәсейы. Сыхах руаджы, ләппутә, фәдтон диссаджы артис-ты. Куыд уын райарфә кәнон, нә зонын...

Ирә цыдәр карзинкәгондимә рацыд, әмә фәрсәй-фәрстәм машинәйы сбадтысты. Районы центры рахызтысты, дарддәр сә фәндаг уыд фистәгәй. Сә дуарыл стыргомау гуы-дыр ауыгьд разынд. Дрис ын йә фәстәйә гәххәтт райста: “Дрис! Әз цәуын Цраумә — мә хо фәрынчын. Хәринаг дын цәттә у. Дәгьәл кәм вәййы, уым”.

— Уый дәм дә мад фыссы цыдәртә?

— О, хорз нә рауади, фәлә кәд бынтон нә бафәстиат уайд.

Дәгьәл райста, дуар бакодта әмә мидәмә бацыдысты. Дрис уайтагьд арт кәныныл баләууыд. Хус әндзарәнтә әмә сугтә әнцонәй ссыгьдысты. Ирә бахъәлдзәг.

— Арты раз бадын уарзын. Хәдзар нын куы фәуа, уәд камин скәндзыстәм?

— Әнәмәнг скәндзыстәм, фәлә уал ныр мәнә хәринаг

ахъарм кәән. Æз сыхæгтæм бауайон, фысымæн дын сбæздзысты, чызджытæ сæм цалдæр ис...

— Мæн тыххæй æнæмæт у. Æз ацы арты разæй никуыдæм цауын.

— Уæд та мæхæдæг æз...

— Кæдæм? Бирæ чызджытæ кæм и, уырдаæм? — æмæ ныхудт. — Фæлтау исты фен — сыдæй мæлын.

Дрис ныккæндæй диссаджы ирон бæгæны систа. Куыддæр дзы Ирæ иу агуывзæ анызта, афтæ йæ хæрд дæр ферох — хуыссæг æй йæ быны скодта, Дрис ын баз æмæ хъæццул пецы сæрма хъарм кæнынмæ сæвардта. Чызг йе 'хсæвхуыссæн хæдон карзинкæйæ систа, пецмæ йæ бадардта — уайтагъд ын ахъарм. Дрисы иннæрдæм азылын кодта, йæ уæлæйы дарæс фелвæста, хæдон акодта æмæ сынтæджы ахуыссыд.

Дрис кæртмæ акаст, фездæхт — йæхицæн куыддæр бынат нал ары. Ирæ йæм хъæццулы бынæй ракасти:

— Дри, æмæ ды нæма хуыссыс? Дæ мад ма ацафон раздæха...

— Хуыссын, хуыссын, уæртæ иннæ уаты...

— Уый та куыд?! Æз та ам иунагæй?!

— Цæмæй тæрсыс?

— Дри, ницæй тыххæй! Рацу мæ цурмæ!

Цырагъ ахуыссыд, æрмæст ма Ирæйы иугай ныхæстæ хъуыстысты:

— Ну, совсем мальчик! Ложись! Буду делать из тебя мужчину. Не торопись. Вот так...

Райсомæй Дрис раджы фестад, сугтæ асаста, арт скодта. Хæдзар куы схъарм, уæд Ирæ дæр сыстад, дон схъарм кодта, стыр тасы йæхи ныхсадта сæрæй къæхтæм.

Дрис минутæн каст кодта уынгмæ, йæ уд æрдуйæ нарагдæр сси — мад куы фæзына...

Ирæ йæ дзаумæттæ скодта æмæ стъолы фарсмæ æрбадт. Дрисмæ скаст.

— Аходæн цæттæ у?

Дрис тагъд-тагъд хъайла радавта, дзул æрлыгтæ кодта, йæхæдæг дæр сбадт.

— Иумæ куы цæрæм, уæд мын аходæн хуыссæнмæ хæсдзынæ? — фарсы йæ Ирæ, æдзынæг ын йæ цæстытæм кæсгæйæ.

— Уый та куыд?!

— Хорз, бамбæрстон — нæ хæсдзынæ. Дри, зæгъ-ма æргом — уарзыс мæ?

— Æвæццæгæн уарзын...

— Нæ дыл æууæндын! Æвæццæгæн хъуыддаджы нæ цæуы! Суанг горæтмæ æнæ дзургæйæ фæцыдысты. Сæ дуармæ йæм чызг йæ рус бадардта. Дрис ын æнæбарыгомау аба кодта...

Рæстæг цыди æрвылбон царды хабæрттимæ, алы сагъæстимæ. Дрис аныгъуылд йæ ахуыры хъуыддагты, цасдæр Черменæй дæр фæиуварс.

Иу бон æй йæхи аирхæфсынмæ куы февдæлд, уæд парчы Терчы былгарæтты тезгъогæнгæ Чермен æмæ Ирæйы иумæ ауыдта. Изæрæй йын æмдзæрæны Ирæйы тыххæй Чермен ницы загъта. Дрисмæ уый диссаг фæкаст — ныронг се 'хсæн сусæгдзинадæй ницы уыд.

Уæд дын æй йæ конспектæ æмдзæрæны айрох сты. Фыццаг лекцийы фæстæ сæм разгъордта, сæ уаты дуарыл бахæцыд, фæлæ мидæгæй æхгæд разынд. Бакаст зыхъхъырæй: Ирæ æмæ Чермен хуыссæны... Цалдæр боны йæ хæстæджытæм фæцис.

Стæй фæзынд æмдзæрæны, Чермен йæ фарсмæ æрбадт æмæ йын радзырдта, Ирæимæ кæй бафидыдтой, уый тыххæй — сæхионтæн дæр фехъусын кодта хабар. Чындзæхсæв та, институт куы фæуой, уæд скæндзысты. Дрис æм æнцæд фæхъуыста, сыстад æмæ, библиотекамæ цæуын, зæгъгæ, йæхи райста уынгмæ. Чермен дæр йæ дзаумæттæ сæмбырд кодта æмæ ацыд.

Зын уыд Дрисæн, хъизæмар кодта, раст цæгатмæ йæ сæр фесафынмæ дæр хъавыд, фæлæ æнæнхъæладжы йæ мад æрбарынчын, æмæ дзы уæд йæхи мæстытæ ферох сты... Ахуыр куы кæнай иумæ, уæд адæймаджы афтæ хорз нæ базондзынæ, йемæ куы кусай, уæд та... Дрис æм иумæ кусгæйæ æцæгдæр æдзынæгдæр куы æркаст æмæ йæм Ирæйы миддунейы талынг къуымтæ æргомдæр куы разындысты, уæд цыма фыццаг хатт федта чызджы — ныр ын бирæ хуымæтæгдæр сурæт уыд; йæ цæстытæй йæм раздæрау йæ уды мидрухс нал зынди. Хатгай цыма сæ рухс бынтон æрмынæг вæййы, æмæ йæм уæд йæ аив цæсгом бынтон æнæуд — гæххæттыл нывгонды хуызæнæй разыны.

Йæ къахайст дæр æм ныр афтæ аив нал кæсы — йæ æрдзон раст къахдæфы бæсты дзы ныр цыдæр æнахуыр хиаразгæ змæлд разыны. Афтæ дæр æм фæкæсы — цыма сæ ахуыры рæстæджы

æндæр Ирæйы зыдта æмæ уый ныр нал ис — фесæфт, кæдæмдæр атахт, йæ бæсты йæ фæлурс æндæрг ам — немæ...
Иæхи дæр цыдæр æнахуыр хуызы дары адæмы 'хсæн.

Фæссихор цехты, хайæдты йæ зонгæтыл æрбацæуы, йæ “хабæртты голлаг” æфсæрст надæй æрбампъухы хайадмæ:

— Дри, афæдз куы фæбадай, уæддæр не 'рымысдзынæ ахæм хабар!

— Циу, нæ бухгалтер Саукуыдз арахъхъыл йæ къух систа?

— О, бæрзонд æй систа... æд агуывзæ æмæ дæ цæрәнбоны тыххæй гаджидау рауагъта!

— Уæд та Маринæйæн сæ сыхæгты зæрондд лæгæй сау къобор лæппу райгуырди.

— Уый Гивийы фырт кæй у, уый базары кæрчътæ дæр зоньыц.

— Æвдæм цехы хицау Батырбег йæ мæйы пълан сæххæст кодта...

— Нæй æмæ нæ уыдзæн!

— Йæ куыстæй йæ систой?!

— Цалынмæ йæ каис обкомы сау “Волгæйы” бады, уæдмæ иу æрду дæр не 'рхаудзæн йæ сæрæй.

— Ирина, зæгъ-ма æргом — заводы иу ахæм адæймаг разындзæн, æмæ ды исты сусæг хабар кæмæй нæ зоны? Адæймагæн дæм йæ хорз миниуджытæй никуы никацы разыны?

— Ахæм гобæ дæ, уый нæ зыдтон! Никуы ахъуыды кодтай, цыма, зæгъгæ, адæм цас хæрзты бацыдысты мæйæн йæ талынг чъылдыммæ бакæсыны охыл?! Уæдæ хуран дæр æрмæст йæ тар тæппытæ сты сæ дзуринаг! Цымыдисаг æрмæст уыдон сты!

— Де 'ргом ныхасæй бузныг, Ирæ, — бахудт Дрис. Ныр ногæй йæ зæрдыл æрбалæууыдысты æртæ боньы размæ диспансеры дуармæ Ирæйы тарст, æнахуыр цымыдис цæстытæ. Йæ бызычыйы хабар дæр кæрæй-кæронмæ йæ зæрдыл æрлæууыд. Бахудт та. Фæлæ уæд хуыныл нæ уыд. Йæ рахиз къухы стыр æнгуылдзмæ иу арæх кæстгæйæ аздад. Йæ фындзы фæлмæныл цыдæр тæппалы хуызæн фæзынд, стæй рæзынмæ фæци — уайтагъд дзы дзæбæх ставдгомау бызычьи разынд, йæ сæр аскъуыдтæ. Истæуыл-иу куы баныдзæвæд, уæд дзы-иу тут рахъардта æмæ-иу, цыма йе 'ппæт нервты кæрæттæ дæр уыцы бызычыйыл ныхæст уыдысты, афтæ тынг срысти. Чермен дæр ын æй фæдта:

— Дрис, уый дын цы у?
 — Мæгъа, кæд сынкъ у. Фæлæ кæд бызычъи у æцæг... Ис-
 тæуыл дзы куы бамбæлын, уæд тынг сриссы...

— Йе-йе, дзæгъалы йæм афтæ хуымæтæджы цæстæй кæсыс.
 Исты æвзæр низмæ дын куы асай!..

— Æмæ йын цы кæнон?

— Афтæ бакæнæм: сихорыл дæхи ракур. Интуристыл нæ
 фæндаг акæндзыстæм, фæйнæ коньячы...

— Уый та ма цæй коньяк у?!

— Æнæ уый кæд дæ ныфс хæсссы?..

— Бызычъи йеддæмæ ма исты у?! Ха-ха!

— Уæдæ йæ уадз, æмæ рæза. Дæхицæй куы фестырдар уа,
 уæд æй тракторæй ласдзыстæм. Ха-ха! Ныр та дæ кæдæм цæ-
 уын хъæуы, ууыд дæр ахъуыды кæн: æхсины низты дохтырмæ!
 Ха-ха!

Цалдар боны рацыд. Тыхсти Дрис, уæззау хъуыдытимæ си-
 хорафон уынджы æрцæйцыд. Мæнæ иу дуары комкоммæ
 æрлаууыд. Дуары сæрмæ сырх ахуырст цыппæрдигъон авгыл
 æвзистхуыз дамгъæтæй фыст: “Кожно-венерический диспан-
 сер”. Уынджы фæйнæрдæм аракæс-бакæс кодта — иу змæлæг
 дзы нæ зынди, æмæ уæд мидæмæ бацыд. Тыргъты йæ размæ
 фæцис бурдзалыг хæрзконд чызг урс халаты.

— Æгас цæуай, Дрис! Цы хуыцау дæ æрбахаста?

Дрис иу уысм æмырæй аздади — йæ сыхаг чызг Заремæйы
 урс халаты никуыма федта...

— Мæнæ цыдæр бызычъи... — æрæджиау йе ’нгуылдзмæ
 бацамыдта Дрис.

— А-а, бызычъи? — бахудтысты Заремæйы цæстытæ. —
 Мидæмæ рахиз, ныртæккæ йын исты æрхъуыды кæндзыстæм...
 Сахатырдæджы фæстæ Дрис хъæлдзæгæй рахызт уынгмæ. За-
 ремæ йæ фæдыл ракаст.

— Фондз боны фæстæ та нæм-иу æрбауай...

Иу райсом та Дрис уырдарæм фæзынд æмæ уынджы фаллаг
 фарс алæууыд. Банхъæлмæ каст æмæ, адæм уынджы куы
 фæкъаддæр сты, уæд цæхгæрмæ базгъорæгау кодта. Фæмидæг,
 тыргъты аракæс-бакæс кодта — Заремæ дзы нæ зынд.

— Лæппу, кæй агурыс? — афарста йæ регистратурæйы кусæг ус.

— Мæнæ, зæгъын, Заремæйы...

— Заремæ абон нæ кусы. Дæ разы æвдæм уатмæ бауай.

Тарарфыг ацæргæ сылгоймаг бæзджын журналы цыдæртæ фыста, йæ фæллад сау хъоппæг цæстытæ йын фыццаг йæ къæхтæм фæбыцæу сты, уырдыгæй суанг сæрмæ сызгъордтой, стæй та фæстæмæ журналы фæныгъуылдысты.

— Сбад уал, бандон дæ цуры, — æрæджиау сдзырдта дохтыр æмæ йе уæнгтæ зæрдиагæй айвæзта.

— Бузныг. Мæнæ та, зæгъын, мæ бызычьи уæ рентгены тынтæм куы бадарин... — сдзырдта Дрис.

Дохтыр сыстад, къулы рæбын скъаппы лагъз раласта.

— Дæ мыггаг кæмай у?

— Мыггаг та дзы цæмæн хъæуы? Мæнæ мæ бызычьи... — бахъуыр-хъуыр кодта Дрис. Йæ миддунейы ивгæ уавæртæ йæ цæсгомыл дæр бæрæг зындысты. Дохтыр æм æнæ дзургæйæ æдзынæг каст. Æппынфæстаг Дрис йæхи бацамыдта.

— Ам цы хъæуы, цы нæ хъæуы, уый мах хуыздæр зонæм. Фæстаг хатт нæм кæд уыдтæ?

— Фондз боны размæ.

— Куыд? Сæппарæм æй? Цæй рентген æмæ цæй æндæр... Разы дæ? — скаст Дрисмæ. Дрис йæ сæр бакъул кодта, ома мын цы гæнæн и. Фынддæс минуты бæрц ын архайдта дохтыр йæ бызычьиимæ. Дрисы хид йæ тæрныхыл æрттиваг цæппузыртæй разынд. Йæ ных йæ къухмæрзæнæй асæрфта. Дохтыр бахудт:

— Фæндараст у, лæппу!

— Бузныг, — æнæбарыгомау дзуапп радта Дрис, цы хорз ыл æрцыд, уый йæ нæма уырныдта.

Кæрты сыгъдæг уæлдæфы арф сулæфыд, уынгмæ рахызт æмæ... Ирæимæ хæрхæмбæлд фесты. Чызг дзыхълæуд фæкодта. Фыццаг йæ расугъд цæстытæ дуары сæр фыстмæ стахтысты, стæй Дрисмæ æрыздахтысты. Æрæджиау йæ цæсгомыл цыдæр худызмæл абадт.

Дрис Ирæйы кæд рагæй зыдта, уæддæр йæ бон нæ уыд афтæ зæгъын, æмæ йæ рагацау базондзæн, кæцырдæм фессæнддзæн, уый. Ныр дæр та йын йæ цæстæнгасы цыдæр ахæм хиаразгæ фæзылд ацахста æмæ йæхинымæр цæхгæр скарста: бызычъийы кой не скæндзынæн, цы уа, уый уæд!

— Ирæ, ды йæ зоныс, æз дæ уæддæр кæй уарзын, аргъ дын кæй...

— Мæ зынаргъ Дри! Цы курдиат дæм ис, цы?

— Мæ сәйраг курдиат мын кæддæр дæ къæхты бын ассæстай. Мæ хæлар Чермен амондджындæр разынд... Фæлæ ныхас ууыл нæу. Амонд афтæ рауад... Галиуырдам рахацыд. Фæлæ йæ дæуай фæстæмæ ничи зоны... Ирæ, мæ зæрдæ дыл дарын — макæй цур мацы срадийай!.. Куыстуаты кæй хъæуынц ме 'дзæллаг царды лыстæг хабæрттæ?! Фенынмæ уал...

Дрис йæ рахиз къух йæ роны арфдæр бакодта æмæ рæвдз къахдзæфтæй цæхгæрмæ фæзылд. Ирæ æнцад йæ фæдыл каст. Йæ цæстæнгасы цыдæр тарст цымыдисдзинад зынд, йæ былтыл æнахуыр æлгъ-къленц ныв абадт. Йæ чысыл хызынæй бæмбæджы цыпп стыдта. Духи йыл æркодта, сыммыста йæм, асæрфта дзы йæ ных, къæмисæнтæ, чысыл айдæнмæ кæсгæйæ йæ былты ахуырст фæногдæр кодта æмæ уынджы уырдыгмæ фæраст. Дрисимæ фембæлд ын йæ миддуне афтæ тыхджын сәнкъуыста, æмæ ныр дæр йе 'муд нæма 'рцыд.

“Мæ зæрдæ дыл дарын”... Цымæ, уымæй цы зæгъынмæ хъавыд?! Цыдæр æртхъирæн ферттывтæ йæ цæстытæй... Рагæй дæр саузæрдæ уыд!

Уæд институты спектакль савæрдтой “Худинаджы бæсты — мæлæт!” Дрис дзы сәйраг ролы хъазыд. Йæ цæстыты фанатикон цæхæры 'рттывд дзы нæ рох кæны! Фанатик у! Ахæм цы нæ бакæндзæн! Нæ бацауæрддзæн...

Ирæ цæхгæр фæстæмæ фæзылд.

Фæстæдæр йæ чысыл чызг Зæринæимæ проспекты бульварыл фæвзæрд. Йæ фæлурс цæсгомыл зынди цыдæр мæты 'ндæрт, йе 'рфгуыты лыстæг æлхынцъы цыма æнахуыр катыйы судзаг рис ныссагъд. Йæ сау цæстытæ æнæрынцойæ адамы 'хсæн кæйдæр агуыртой, фæлæ йæ нæ ардтой. Сывæллон цæуылдæр бахынцъым кодта, йæ къух раивæзта мадæй. Мад æм фæздæхт æмæ йыл къæрцытæй ралæууыд:

— Гъа, гъа! Æдзæсгом! Мæ туг мын банызтай!

Сæ фæдыл цæуæг зæронд ус ын бауайдзæф кодта:

— Гъы, гормон, сабийы цæуыл æфхæрыс? Цы дын кодта?

— Мæхæдæг æй зонын! Дæ фæндаг дар! — фæтхæлланг ласта Ирæ æмæ сывæллоны йæ фæдыл аскъæфта.

Дрис сæм дардæй дисгæнгæ каст... Мæнæ ныр дæр та Дрис Ирама кæсгæйæ мидбылты бахудт æмæ йæм хæстæгдæр бацыд.

— Ирæ, мæ уды гага, фæкæс-ма мæм...

— Цы кодтай? Дохтырты æххуыс дын фаг нæу?

— Мæнæ мын маæ бызычъи стыдтой йæ бындзарæй æмæ йæ баст райхæлд...

— Куыд?! Бызычъи! Уым æрмæст дæ бызычъийы номыл уыдатæ?!

— Ды та цы фенхæлдтай? — Дрис йæ мидбылты мæстæйма-рæгау хуат.

— Æри ма! — Ирæ йын йæ къухы бастмæ фæлæбурдта.

Ныр Дрисмæ афтæ фæкаст, цыма Ирæйæн æхсызгон уыд, хъуыддаг хуымæтæг кæй разынд, æмæ дзы ахæмæй кæй ницы ис, уый. Фæлæ, Ирæ къухы баст куы райхæлдта æмæ бызычъийы нос куы федта, уæд бинтытæ зæххыл ныццавта.

Дрис бахъуыр-хъуыр кодта:

— Фæлæуу-ма, Иринаæ, счъизи сæ кодтай! Афтамæй мыл исты хæцгæ низ дæр...

— Дæлдзæх фæу æд бинтытæ! Фæлитой! Цæстфæлдахæг! У, сайæгой! Мæ зæрдæйæ ма æцæг лæг дæ!.. Ды та — хуы-мæтæг бы-зы-чъи!

Дуары тыхджын гуыпп æмæ Ирæйы бæрзонд зæвæтты къуыпп-къуыпп кæрæдзийы фæдыл æрбайхъуыстысты тыргъæй.

— Ха-ха-ха! Афтамæ хъыг дын уыдзæн, уый куы зыдтаин, уæд... Рацу, Чермен. Ныр адзæбæх уыдзæн!

— Хинтæгæнæг дæ, æви?

— О, калæнтæгæнæг.

— Коньячы авг — мæнæй!

ИРЫСТОНМÆ

Æфсæрмæй, дам, кæмæндæр ыславарчынды йæ кæрц,
Æркодта йыл зымæг дæр — хъызты фæцыд йæ къæрцц.

Кæйдæрты сæрыл тохы ды байхсыдтæ фаг.
Ныр уыдонæн — зæххытæ. Дæ гæппæлтæ — дзырддаг.

Ныффалгæрон сæ хъомыс æнæкæрон бынтæн —
Фыдæлты хардзæй хонынц кæйдæр быдыр фæтæн.

Дæ чысыл къæс — æмдзæрæн, ирон дзы нæу цæрдхъом.
Нæ сомбоны фæлтæрæн — уæззаухæссæн æргъом!

Ирон мырты зæлланг дын нæ рæвдауы дæ уд,
Æндæр мыггаджы зæлтæн уæлауæз ран сæ худ.

Фыдгæнæгæн, хæддзуйæн æгæр барыс, æгæр.
Æфсæрмдзæстыг Ирыстон, хæсс нын дæ сæрмæ сæр.

2004.08.08

* * *

Кæддæр уыдтæн Цæдисон: мæ цæдисон уыд цард,
Ныр у мæ уд фæдисон: нæ царды фæтк — мæнгард.
Цъæх арт цæгъдын мæ удæй, мæ зæрдæсæр — цыргъ сарт.
Мæ ног цардæн цæрдудæй ысдæн фыд æмæ кард.

2004.01.09

* * *

Стъалыты тыбар-тыбурæй арвы рæбын — рухс.
Цъæх æрдузы уарзты тыхæй айхъуыстис æрвнæрд.
Бонвæрнонæн йе скæсынмæ Мæйы цæст ныуурс.
Уарзонады рухс галуанæн — дурыл дур æвæрд!

2003.05.05

АЗТÆ

Фæстæхут, азтæ, азтæ, фæзыгон боны хъазтæ.
Уæ фæстæ ма тæккæ знон æнæбын арвмæ кастæн.
Æнхъæлцау дæ, ма зæрдæ, цыдæртæ ма дæ 'рфæнды,
Дæ базырты уæз мæн æнæкардæй æргæвды.

Мæ сонты бонты ад, мæ уарзты цины бонтæ...
Дзырдта-иу мын Дзыцца: "Æруадз, хъæбул, дæ рохтæ!"
Æрфæнды мæ нырма ызноны бонты сонтмæ,
Фæстæмæ ма кæсын: мæ уарзты цин, куыд рухс дæ!

О баз, мæ баз, чызджы цæссыгты 'вдисæн!
Уыдтæ кæддæр хъæрмуд мæ зæрдæимæ иумæ.
Æрымысæм та, цæй, æркой кæнæм фырдисæн —
Æрымысæм нæ уарзт кæддæры 'мбал-чызгимæ.

Ыссудзон дын цырагъ, дæ хуызист мæм æвдисыс...
Кæддæры уарзты арт, цымæ дæ уд кæм исыс?

2004.04.07

* * *

Нæ иуты цард фæуæлбыл —
Фæхæссынц сын æргъомæй,
Нæ иннæтæ — фыдмæгуыр,
Цæуынц сæ фæрстæ гомæй.

Нæ иутæ — цардæй разы,
Æмпъухынц, уæнт сæ бонæй!
Нæ иннæтæн сæ разы —
Цыдæр муртæ фыдбонæй.

Нæ мæгуыртæн сæ абон
Хуыздæр куы нæ уа знонæй,
Хæлофгæнджыты исбон
Фæласдзæн лæсæн, зон æй!

2002.27.07

МÆ МАДМÆ

Дæ дзулты тæф ауад мæ былтыл,
 Дæ хæндыгæй рагæй нæй ист:
 Æрсæттис рæдауæй цæхджын цыхт, —
 Бæстыл ма хæрзаддæр цы ис!

Дæ цинтæ, дæ фæлмæн хъæбыстæй
 Æз — райгонд, ысвæйын цæрддых.
 Куыд адджын мын ысты дæ бустæ! —
 Нæ сæм кæнын гом дæр мæ дзых.

Дæуæн ма дæ хъæбул гыццыл у.
 Дæхимæ йын айсыс йæ зын.
 Æз цума фæкæнын мæ чызгæн
 Æмæ дæм æнкъардæй кæсын.

Дæ цæсгом фæлурс у, æнцъылдтæ,
 Нæ дæ уадзынц низтæ æнцад,
 Уæддæр ма кæддæрау æфсин дæ,
 Дæ къухтæ нæ зонынц фæллад.

ЧЫРЫСТИЙЫ РАЙГУЫРÆН БÆСТÆЙЫ

Цæргæбонты мæ фæндыди дунейыл æрзилын. Тынг цы-
 мыдисаг мæм касты скæсæйнаг адæмты культура. Æмæ,
 Израилмæ цæугæйæ, мæхимæ тынг амондджын кастæн.
 Бенгурионы аэропорты нæ размæ рацыди ме 'фсин. Кæрæдзи-
 уыл куы бацинтæ кодтам, уæд хæдтулгæйы сбадтыстæм. Зыдæй
 кастæн мæ алыварстæм. Цыма хур зæххыл атылд, афтæ ирд
 уыди бæстæ. Зæхх æмæ хæдзæрттæн урс схонæн дæр нæй,
 стæй бур дæр.

Нæ фысым цы горæты цæры, уый стыр горæт нæу. Дзæу-
 джихъæуы йас, кæнæ гыццыл къаддæр. Барзонд хæдзæрттæ
 дзы нæй. Дисы æфтауынц амы зайæгойтæ. Бынтон æндæр
 бæлæстæ. Махæн æрдз йæхæдæг цы радта лæварæн, уымæн

дәр җәдзух аргъ нә кәнәм. Ам та цыдәриддәр зайәгхал ис, уыдон адәм садзынц. Стәй сә тынг хьахъхьәнынц. Ардыгәй аласән нәй иу зайәгой дәр.

Нә хәдзары цур цалдәр бәласы: банан, гранат, апельсинтә. Тынг сыл фәдис кодтон: уыцы иу бәласән йә иу кәлиуыл — цәттә дыргътә, иннәуыл — цъәхтә, аннә кәлиу та дидинәг калы. Цәвиттон, афәдзы әртә афоны баиу сты. Әртә тылләд-дзы дәттынц сә бәләстә.

Горәты адәм фылдәр цәуынц фистәгәй. Ис дзы автобустә, маниткәтә (махмәйы маршруткәты хуызән). Нәй дзы нәдәр троллейбустә, нәдәр трамвайтә. Фәлә автобустә әмә маниткәтә дзаг никуы вәййынц, кәддәриддәр дзы сәрибарәй сбаддзынә. Горәты ис иунәг базар. Әцәг скәсәйнаг базар. Әмә дзы цынә дыргъ, цынә халсар фендзынә! Махмә алы дыргъ әмә халсарән дәр йәхи афон ис. Ам та баиу сты се 'ппәтдәр. Зәгъәм, сәрды тәмәны дзы настән ныккәнән нәй. Насджынтә дәр ма дзы скодтон. Фәлә Ирыстоны дыргътә әмә халсартән сә ад әндәр у. Хәрзаддәр сты. Афтә сә картоф дәр, сә нас дәр, сә чылауи дәр. Мә зәрдама дзы фәцыд иунәг дыргъ. Никторинә. Уый у чылауи әмә алтәмийы гибрид — ләгъз әмә тынг зәрдыләмбәлгә дыргъ.

Базарәй уыйбәрц дыргътә әмә халсар хәссынц хәдзармә алы бинонтә дәр, әмә адәймаг дисы бафты, чи бахәрдзәни се 'ппәт, зәгъгә, фәлә дыууә-әртә бонмә хәрд фәвәййынц. Ацы горәты адәм әмбисәхсәвмә фынай нә кәнынц. Изәр хур куы аныгуылы, уәд уынгтәм раивылынц. Ис дзы стыр дуканитә-коньонтә. Мидәмә куы бахизай, уәд фервәздзынә әнтәфәй. Мидәгәй дуканитәй уәлдай — кафетә, сывәлләттән хьазән, ирхәфсән бынәттә. Сихорәй бацу әмә дзы суанг әнафонмә дәр арвит дә рәстәг. Балхәнән дзы ис дзаумайә хәринадзы онг алцы дәр.

Адәм хәларзәрда сты, фәлә алчи йәхи царды кой кәны. Чи цы дары, чи цы ми кәны, уыдәттә нымады никәмә сты.

Махән нә фыццаг балц уыд Иерусалиммә. Әппәт дунейы дзылләтә дәр ацы горәтмә кәй цәуынц, уый зындгонд хабар у. Әмә хуыцау бахизәд ахәм горәты цәрынәй! Адәм дыууәрдәм кәм кәнынц, уым тынг кәуындәг у удән. Иу зәххы тәбазыл (алырдам дәр километры бәрц) ис әппәт дунейы

динты ахсджиагдәр кувәндәттә: чырыстон, пысылмон, иудаизм, буддизм, бахаизм...

ВИА Долороза — Чырыстийы фәндаг тәрхоны бынатәй йә мөләты бынатмә — Голгофамә. Ацы фәндагыл ис цыппәрдәс әрләууәны. Алкаңыы тыххәй дәр сәрмагонд ныхас цәуы, суанг кувьдтытимә. Мәнә ам Чырысти фәкалди, ам мад Мария бавнәлдта йә хъәбулмә. Фәндзәм әрләууәны Симон Кайренаг Чырыстийән әххуыс кәны йә дзуар хәссынән. Әхсәзәм: Сыгъдәг Вероника йә әмбәрзанәй асәрфта Чырыстийән йә тугтә әмә чъизитә. Дәсәм: Чырыстийән әррәдывтой йә дарәс. Иуәндәсәм: байтыгътой йә дзуарыл. Дыууадәсәмы амард. Әртындәсәмы: Есойы әристой дзуарәй. Цыппәрдәсәмы: ам ын бавәрдтой йә мард. Алы әрләууәнән дәр — сәрмагонд аргъуан.

Дзуттәгтән сәхи сәрмагонд дин у иудаизм. Сә хуыцауы ном у Яхве. Ацы диныл хәцәг адәм иннә адәмтә әмә динтәм хәлар зәрдә дарынц. Әндәр ацы паддзахады афтә әнгом не 'рцардаиккой утәппәт динты миңәвәрттә.

Израилы паддзахад арәзт куы 'рцыд, уәд зәххы алы рәттәй әмбырд кәнын райдыдтой дзуттәгты. Зондджын разамонәг сарәзта әппәт мадзәлттә дәр, цәмәй дзуттәгтә әрцәуой сәхи ног паддзахадмә. Бирә адәм әрцыд кәддәры Советон Цәдисәй, Эфиопийә, Марокко, Испанийә, Англисәй, Португалийә, Францәй, Америкәйә, Германәй... Әмә алы культурәтә әрхастой семә, алыхуызон у сә бакаст, сә зондахаст.

Цәгатәй Хуссармә ацы паддзахад иу боны цыд йеддәмә нәу машинәйә. Тынг фәцыд мә зәрдәмә Назарет, Сыгъдәг бинонтә кәм цардысты, уыцы горәт. Амы аргъуан у әппәты ногдәр, цымыдисагдәр, рәсугъддәр. Йә дур — сырхбын, цыма йә хур сәуәхсиды ахорәнтәй сахуырста. Аргъуаны астау әнәвнәлдәй баззад сыгъдәг бинонты цәрәнбынат. Афтә мәм касти, цыма Чырыстийы кьәхвәдтыл цәуын. Ам цәрынц араббәгтә дәр, әмә сә фылдәр сты чырыстон.

Сәрмагонд ныхасы аккаг у Хуыцауы чырыны аргъуан. Йә сәйраг дуары дәгъәл ис пысылмон бинонтәм. Алы бон дәр әй уыдон гом кәнынц әмә әхгәнынц. Алы динты миңәвәрттә сә хъуыддәгтә кәнынц радыгай, цәмәй кәрәдзи ма хъыгдарой. Дуарәй бахизәны — кьәйдур әвәрд. Алчи дәр ыл йә къух авәры. Чырыстийы дзуарәй уыцы дурмә әристой, ууыл

æй æрæхсадтой. Цыфæнды дæр ыл куы æрæвæрай, уæд срухс ваййы. Чырын йæхæдæг дæр рухс кæны алы дзаумæттæ, стæй дзы цы зынг ис, уымæй ссудзынц цырæгътæ. Ардæм æдзухдæр бирæ адæм цæуынц æмæ йæм сахат кæнæ дыууæ сахаты рады лæууын бахъæуы.

Аргъуаны ма хицæн ран ис бæсты бикъ. Æз уымæй размæ æнхæлдтон, цыма æрмæст ныхасæн баззад ацы дзырдбаст, фæлæ куыд рабæрæг, афтæмæй зæххы, бæсты бикъ ацы кувæндонны ис.

Бирæ диссæгтæ федтон æз мæ балцы рæстæг. Фæлæ “Æрди-аджы къул” кæй хонынц, уый се ’ппæтæй диссагдæр у. Ацы къул баззади дыккаг аргъуанæй. Паддзах Ирод æй сарæзта. Уæдæй нырмæ æппæт дзуттæгтæ дæр сæ лæгъстæимæ ардæм цæуынц. Сылгоймæгтæ æмæ нæлгоймæгтæ хицæнтæй кувынц. Къулы хуынчъыты бавæрынц сæ сусæг курдиæттæ. Æмæ сæ уырны, кæй сын уызæни Хуыцауæй æххуыс. Дардæй чи фæкувы, уый дæр йе ’ргом уыцырдæм скæны.

Мингай азты дæргъы тынг æнамонд, фæлæ фæразон разындысты ацы адæм. Чырыстийы цы цæхæрадонны æрцахстой, уый дæр федтам. Есойы рæстæг дзы цы бæлæстæ зади, уыдон ма абон дæр цæрынц. Раст цыма дзуттæгты цардхъомæн æвдисæн сты, уыйау.

ДЗЫНЫХОН-ДЗОДЗИАТЫ Аленæ

ДÆУМÆ

Уадымсы сыбар-сыбурмæ,
 Денджызы уынæрмæ,
 Стъалыты тыбар-тыбурмæ,
 Сатæг-сау мæйдармæ,
 Дидинсыфыл ирд æртæхмæ,
 Булæмæргъы зардмæ,
 Арф, æнæбын арвыцъæхмæ,
 Хурыскасты артмæ,
 Хæхты митæхгæд бæрзæндтæм,
 ‘Хсæрдзæны зæллангмæ
 Ссу мæ лæгъстæтæм, мæ сæнттæм,
 Мæ амонды фæндагмæ.

Зон æй: фесæфти ма маст дæр.
 Нæу ма бон быхсын.
 Æз ныббардзынæн. Æрмæстдæр
 Искæцай фæзын.

1997

* * *

Мæйрухс æхсæв у ацы хатт — æлгъин:
 Æнуд — йæ улæфт. Й' алы къуым — мæрдон.
 Ыстгъалыты æртгывд — фæливаг æмæ хин...
 Тæссаг æхсæв! Куы нал ын и кæрон!

Кæддæр йæ тары цардис уарзты цин...
 Цыбыр æхсæв-иу уыд... Фæлæ — нæртон!

1996

ГОДЖЫЦАТЫ Нелли

* * *

Хуыцау мæнæн æнæмæлгæ уд радта,
 Æз та Дзы домдтон ацы зæххыл кад.
 Бæллыдтæн уарзтмæ, кодтон ыл æнкъард, —
 Куы мæм æрцыд, уæд ма фыдудæй мардта.

Æз æм цыдтæн, ма зæрдæ мæм дзырдта:
 Æвгъау у цард мæлæтон цинтыл хардзæн!
 Лыгъдтæн дзы æз, фæлæ ма уый сырда,
 Уыдтæн дзырддаг мæнг æвдисæнты бардзæн.

Уæдæ кæм и ныр йе 'рдхæрæн лæвар,
 Кæм и — ма цард кæмæн хастон нывондæн,
 Кæм и мæн уарзæг, чи ныббарид сонтæн
 Æмæ йæ зæрдæ чи скæнид ма бар?

Фæлæ, мыййаг, æндæрмæ кæд бæллы:
 Мæ уаргъ ын разынд, чи зоны, зын хæссæн.
 Æз та кæсын — зæрдæсайæн ныхæстæн,
 Зæгъын, сæ мæсыг кæд кæлы...

САЛДАТ САЛДАТЫ БАМБАРДЗÆН

Æцæг цау

Ф

атимæ хъуыдыты ацыд: цауылнæ исты хабар ис Викторæй — ныр æм дæсæм писмо куы ныффыста, уæд ын дзуапп цауылнæ радта? Йæ хъуыдытæ йæ ахастой уыцы уазал фæззыгон бонмæ: “Æз дæ тынг уарзын, тынг, — загъта йын уæд Виктор. — Æнхъæлмæ-иу мæм кæс. Зæхх иннæрдæм куы фæфæлдæха, уæддæр”. Æмæ йын аба кодта. Фыццаг хатт...

Виктор уыцы бонты каст фæцис училище. Цы хорз ыл фидыдта лейтенанты цахæркалгæ дарæс!..

— Мæн та ма æнæхъæн афæдз хъæуы æрдауын институты, — загъта йын Фатимæ куыддæр æнкъардхуызæй.

— Уый хыгъд уыдзынæ мæ уарзон, мæ хуыздæр дохтыр.

— Ды мын дæхи хъахъхъæн, дохтыры сæр дæ куыд никуы бахъæуа, афтæ. Æз дæр дæу тынг уарзын, тынгæй тынгдæр...

Ныр рацыд афæдзæй фылдæр. Фатимæ каст фæцис институт æмæ райдыдта кусын дохтырæй. Куысты рæстæг къаддæр кодта йæ сусæг зæрдæрыст. Иу сæрдыгон изæр æй йæ хуыздæр æмбал Зæлинæ сразы кодта йемæ кæйдæр гуырæнбонмæ ацæуыныл.

Фатимæйы нæ фæндыд, фæлæ йын Зæлинæ загъта:

— Зæронд ус дæ, æхгæддуарæй дæ хæдзары цы бадыс? Виктор дæ æцæг куы уарзид, уæд дын иу дзуапп уæддæр радтаид. Стæй, кæд иу бурдзалыг рæсугъдимæ афонмæ Воронежы цары, уæддæр ын цы бæрæг ис...

Циндзинады йæ Зæлине базонгæ кодта Маратимæ. Æнæхъæн изæр уый Фатимæйы цурай нал ацыд. Алы ныхæстæ йын фæкодта, феппæлыд йæ куыстæй, йæ хицау зонгæтæй.

— Кæд дæ фæнды, уæд æз зæгъдзынæн, кæмæн æмбæлы, уымæн, цæмæй дын хуыздæр бынат радтой, — дзырдта лæппулаг.

Фатимæ-иу æрмæст йæ мидбылты бахудт. Бадт ахæццæ æнафонтæм.

— Ма тыхсут, чызджытæ, мæ фатер æртæуатон у, алкæмæн дæр дзы хицæн бынат разындзæн. Æхсæвы мæнмæ баззайдзысут, — загъта сын Марат.

— Мæн æнæмæнгæй цæуын хъæуы, нæхимæ мæм æнхъæлмæ кæсынц мæ мад æмæ мæ фыд, — загъта Фатимæ.

— Омæ дæ уæд та мæ машинæйæ бадавдзынæн.

“Мерседес”-ы раздæр Зæлинейы бахæццæ кодтой, стæй дарддæр дыууæйæ цыдысты, Фатимæ йæ каст фæндагмæ скодта.

— Зонын æй, дæ дохтыры мызд капеччытæ кæй у, уый. Мæнмæ иу бонмæ дæ цалдæр мæйы мыздæй фылдæр хауы. Кæд дæ фæнды, уæд зæгъ, æмæ дын ног куыст ссарынмæ бахуыс кæндзынæн, — ногæй та загъта Марат.

— Хъуыддаг æдзух æхцайыл... мыздæй нæу. Дæ куыстæй дæ зæрдæ куы нæ райа, уæд мызд... Рынчын йæ къахыл куы слæууы, уæд æз уымæн йæхицæй тынгдæр цин фæкæнын, — загъта Фатимæ.

— Уыдон рæсугъд ныхæстæ сты. Адамæн сæ иутæ — хъæздыг, иннæтæ — магуыр. Æмæ царды бындур хъæздугытæ æварынц, закъонтæ дæр уыдоны пайдайæн конд сты... Стæй, дæ куыст дæ зæрдæмæ кæй цыдис, уый тыххæй дæр цыма пенси фылдæр нæ фидынц...

Уыцы ныхæстæ Фатимæйы зæрдæмæ нæ фæцыдысты. Загъта фидарæй:

— Сыгъдæг цæсгом хъæздыгдзинадæй хуыздæр у, æнæмастдæр... Æз æрбахæццæ дæн. Бузныг...

Иу бон Фатимæ уынджы амбæлд сæ постхæссæгимæ.

— Цæй, цы дæм фыссынц? — бафарста йæ уый.

— Чи мæм хъуамæ цы фысса? — бадис кодта Фатимæ.

— Уый та куыд — алы май дәр уәм дæ номыл писмо куы хæссын!

Фатимæ йæм кæронмæ дәр нал байхъуыста, хæдзармæ згъорæгау акодта.

Дзерассæ йæ чызг Фатимæйы цæссыгтæ куы фелта, уæд алцыдæр бамбæрста:

— Бахатыр мын кæн, мæн фæндыд, цæмæй дæуæн хуыздæр уа, дæ фыдæй дын тарстæн... Куы базона, уырыссаг кæй у Виктор, уæд... Писмотæ нæ кастæн. Уарзын дәр хорз у, фæлæ цард куы адаргъ вæййы... Виктор махмæ дард у, æндæр адæмæй, æндæр æгъдæуттæ... Иу дæу akkaг ирон лæппу нал ис?.. Æндæрбон нæм цыдæр дзæбæх... Марат йæ ном... Кондæй дәр, стæй æнæуи дәр цыма...

— Мамæ! Æри-ма мын мæ фыстæджитæ! — фыццаг хатт афтæ хъæрæй сдзырдта йæ мадмæ Фатимæ.

Куы йын сæ радта Дзерассæ, уæд йæ уаты дуар йæхиуыл сæхгæдта æмæ кæсы:

“Зынаргъ Фатимæ! Æз дæн, алы бон адæм кæм мæлынц, уым, базыдтон æцæг цард. Мах раст нæ цæрæм, рæстæгæн аргъ нæ кæнæм. Ромео Джульеттæйы куыд уарзта, афтæ нæ, фæлæ дæ ноджы тынгдæр уарзын. Мæ цард æнæ дæу ницы у”.

Иннæ фыстæг куыд каст, афтæ йæ зæрдæ тынгдæр гуыппуыпп кæнын райдыдта. Виктор фыста Мæздæджы госпиталæй: “Зынаргъ Фатимæ! Знон мын алыг кодтой мæ галиу къах. Бирæ дæ уарзын, æрмæст... Кæй ма хъæуы æнæкъах адæймаг? Дæ цард дæхæдæг сæвæр. Зон, æз дæ уарзтон æмæ дæ уарздзынæн, фæлæ... Ма тыхс мæныл... Дзуапп мын кæд радтай, уæд дæ бузныг уыдзынæн. Кæд нæ, уæддæр дæ бамбардзынæн. Хæрзбон, мæ уарзон, мæ дидинæг, мæ хур, ме ‘наныгуылгæ стъаль!”

Фатимæйæн йæ зæрдæ суынгæг, ныккуыдта сывæллоны хуызæн. Нæ бафиппайдта, йæ зæронд фыд Дзæрæхмæт куыд æрбацыд æмæ йæ цуры куыд æрбадт, уый.

— Цы бæллæх дыл æрцыд, мæ хур? — бафарста Фатимæйы.

— Цæмæн, цæмæн? — куыдта Фатимæ.

Фыд бамбæрста, бæллæх фыстæджы кæй ис, уый. Фатимæ йæм радта писмо. Лæг каст куы фæцис, уæд загъта:

— Чызгай, Викторы кæд уарзыс, уæд æй ссар æмæ йын æргом зæгъ дæ уарзты тыххæй.

Фыццаг хатт Фатимæ сæ хæдзармæ нал тагъд кодта, горæты

уынгтæ йæ къахдзæфтæй барста. Куыд кæна æмæ цы кæна?.. Базондзæн, сарæхсдзæн, бафардзæн уæнгæй сахъат лæгимæ царын?

Дзæрæхмæт сахатмæ бакаст.

— Хуыцауы тыххæй, нæ чызг кæм ис? — бафарста Дзерас-сæйы. Уый стыхст, цы зæгъа, уый нæ зыдта. Фæлæ уæддæр раргом кодта Викторы писмоты хабар. Дзæрæхмæт æм куыд хъуыста, афтæ йæ цæсгом фырмастæй сырх кодта.

— Цæмæн дын æй загътон, зыдтон æй, смæсты уыдзынæ нæ чызгмæ, уый.

— Дæумæ мæсты кæнын, дæумæ — мад дæ æви цы? Дæ сывæллоны зæрдæ цæуылнæ зоны? Цæмæн ын æй фæриссын кодтай?

Уæдмæ Фатимæ æрбацыд, фехъуыста фыды ныхæстæ. Кæд йæ мадæн тæригъæд нæ фæкодта...

Дзæрæхмæт ауыдта Фатимæйы. Йæ хъæбысы йæ акодта.

— Æри-ма, мæ къона, лæппуыы фыстæджытæ.

Дзæрæхмæт сæ каст æмæ каст, Дзерассæ та йын йæ цæсгомы æууæлтæ хъахъхъæдта.

— Æз дæм хæстæй куы фыстон, мæ галиу къух мын алыг кодтой, зæгъгæ, уый ма хъуыды кæныс? — бафарста йæ лæг. Дзерассæ кæуын райдыдта.

— Æз дæр уæд дызæрдыг кодтон, кæй, зæгъын, хъæуын æнакъухæй... Фæлæ мæм уæд ды ныффыстай, æнхъæлмæ, дам, дæм кæсын... Уарзондзинад нæ зæрдæты ныфсы рухс у, æнæ уымæй нæй цард, суанг нæ хур дæр нæ тавы. Уæхи цæттæ кæнут чындзæхсæвмæ. Æз та цæуын Воронежмæ. Викторы фыдмæ. Салдат салдаты бамбардзæн...

НОГ НОМ

БАСИТЫ Зæлинæ

ÆРЫГОН ЗÆРДÆ

АМОНДЫ ДЗÆНГÆРÆГ

Иу хатт ирд сардыгон бон
Бæлæсты бын бадтæн.
Арвыл диссæгтæ уыдтон,
Æврæгътимæ тахтæн.

Кодтон хуримæ хæснаг,
Хæхтимæ — уынаффæ,
Донæн амыдтон фæндаг,
Уайгæ, зæгъын, кафгæ!

Зокъо аргъæуттæ дзырдта,
Хорздзинад фæдзæхсгæ.
Дымгæ цæссыгтæ сæрфта,
Донбылты æмбæхсгæ.

Бæлон мæ йæ лæппынæн
Скодта номæвæрæг.
Загътон: “Ацы цъиу уыдзæн
Амонды дзæнгæрæг!”

* * *

Бæргæ нæ кодтон æз хæлæг
Уæ диссаджы хæзнатæм.
Нæ хъæуы мæн æхсыд ыстæг,
Кæй мын æппæрстой адæм.

Æрыгон зæрдæ уыд сыгъдæг.
Уæ хинтæ мæм нæ хъардтой,
Мæ рухс хъуыдытæ мæм хæстæг
Æгады ном нæ уагътой.

Нæ кодтат, нæ, уæ сæрæн кад,
Æргом ныхас нæ зыдтат.
Нæ уыд уæ хæдзæртты бæркад —
Кæдæмдæр æй фæсырдтат.

Уæ цин кодта уд æнкъард,
Нæ хъырныдтон уæ зардмæ.
Цæмай бын бауа ахæм цард, —
Фæлæбурдтон мæ кардмæ.

ХЪЫСМÆТ

Бады зæронд ус æнкъардæй,
Цæстытыл уайы йæ цард.
Цыма йæм рагбонтæй, дардæй
Хъуысы йæ уарзоны зард:

“Дæ мæсыджы размæ мæ къахвæндаг сайы,
Дæ цæстыты рухсæй нæ хæхты мит тайы,
Дæ мидбылты бахудт — фыццаг хуры тын,
Адзалы дидинаг дзæнæтæй хæссын...”

Зонгуытыл зæронд æрхаудта:
“Цавæр æлгъыстаг фæдæн?”
Къухтæ уæларвмæ ысдардта:
“О Хуыцау, бахатыр кæн.

Курын дæ, бамбар мæ сагъæс,
Нал у дзыназын мæ бон.
Ахæсс мæ зæрдæрыст, ахæсс,
Тагъддæр мæ æврæгътæм схон.

Куырдуаты баззадтæн бадгæ,
Уарзон та хæсты фæмард.
Афтæмай, хъарджытæ заргæ,
Атахт мæ хъынцъымаг цард.

Оххай, цы фæдæ, мæ уарзон?
 Ракалд мæ бæрзонд мæсыг.
 Бахус æнæ дау мæ суадон,
 Цæстыты нал и цæссыг.

Бахсыдта сау маст мæ зæрдæ,
 О Хуыцау, пас ма цæрон?
 Ахæм æнæраст цæмæн дæ? —
 Нал арын царды кæрон”.

... Зæронд ус бады æнкъардæй,
 Цæстытыл уайы йæ цард.
 Цыма йæм рагбонты дардæй
 Зæлы йæ уарзоны зард:

“Дæ мæсыджы размæ мæ къахвæндаг сайы,
 Дæ цæстыты рухсæй нæ хæхты мит тайы,
 Дæ мидбылты бахудт — фыццаг хуры тын,
 Адзалы дидинаг дзæнæтæй хæссын...”

НОГ АНУС

САУ МАСТ

Анәбәрәг катай
 Мә зәрдә кәны,
 Цыдәр маст әй судзы,
 Цәуылдәр кәуы.

Цәуылна дән хәлдзәг,
 Цәмән дән әнкъард?
 Нә мәм худы уалдзәг,
 Нә мә тавы цард.

Фәхъәр кәнын сонтау:
 “Мә уарзон, мә Ир,
 Ләг әмә куыдзы цард
 Цәмән кәнам иу?!”

ХЪАРМ КЪАВДА

Хъарм къавда зәххыл ләсәнәй
 Згъоры, къәдз-мәдзы бырсы.
 Цыма чындз у әмә 'фсәрмәй
 Дуртән сә рыгтә сәрфы.

Уәртә йә цәссыгтә дидинтыл
 Урбын фәрдгуытәй кәсынц
 Әмә цъәх кәрдәгыл мин-минтәй
 Цинау рәвдаугә тыхсынц.

ТÆЛМАЦТÆ

Эмили ДИКИНСОН

ÆРВОН БÆСТÆ

26

Цы уыд æрбахæссын мæ бон, —
Дæ цуры сты — æркæс:
Æврагътæ, суадæттæ, дыргъдон,
Цъæх уыгæрдæнтæ, фæз.
Нымай: гæлæбуты пæр-пæр,
Æрвидинджытæй — баст,
Æртæх, сæууон æртæх — цæхæр,
Мæ зæрдæ 'мæ мæ уарзт.

111

Мæ рæзты бур Дыдын тæхы,
Мæ хойæн, дам, — хъæбыс.
Æмдзыхæй æрдзы цот зæгъы:
Хъæуыс нæ ды, хъæуыс.

Рæууддзæф сыфтæртыл тыхсы,
Кæл-кæлæй худы Дон.
Уæлæрвтæм дисгæнгæ кæсы
Мæ дыууæ цæстæй Бон?

113

Ис нын сау æхсæвæй хай,
Райсомæй дæр ис,
Цин нын рардæуы гыццыл,
Бир-бирæ та — Рис.

Ам дәр — Стъялы, уым дәр — Стъялы —
 Сау дуне, æрвон..
 Ам дәр Мигъ и, уым дәр Мигъ и,
 Дард кæмдәр та — Бон!

254

Ис иу маргъ а дунейыл — Ныфс,
 Йæ буц ахстон та — зæрдæ.
 Нæй уымæн иу исдуг æнцой,
 Нæ фæллайы йæ зардæй.

Йæ зæлтæ — дзинг æмæ зæлланг —
 Æфснайы арв йæ тарфы.
 Æдзух зæрин зæлтæ, зæлдаг
 Уый уафы æмæ уафы.

Фæзары уаргæ бон, тæвд бон,
 Фыд-зымæджы зындоны.
 Нæ куры хойраг æмæ дон.
 Цæмæй цæры — нæ зонын.

288

Æз — Ничи! Ау, ды дәр дæ Ничи?
 Уæдæ нæ ма базонæд Исчи,
 Æндæр нын нал ис ам бынат —
 Уыдзæни Бырондон нæ уат.

Нæмттæ, нæмттæ... Сæхи сыл марынц,
 Фырцин-фырбуцæй арвмæ зарынц..
 “Æз дæн, æз дæн, æз дæн цæргæс!” —
 Хъæр сисы Цъымарайæ Хæфс.

478

Мæнмæ Хæрамæн
 Нæй бынат,
 У цард æнæуи дәр уынгæг,
 Кæсы нæм разæй та Ингæн, —
 Мæнмæ Фыдæхæн
 Нæй Рæстæг.

Мәнмә
 Нәй Уарзтән дәр бынат,
 Уәддәр мә уәдәй арт цәгъдын
 Әмә зәгъын:
 “О ме ’лдар Уарзт,
 Кәд дын фәсдзәуинән бәззын..”

691

Сәрд уә хъәуы? Хәларәй айсут
 Дыргътә дәр, Халсартә дәр ис.
 Кәрдотә, Цъамаләг, Мәнәргъы
 Рынчынән айсафынц йә низ.
 Кәд ахст дә, — Розә дын фәхәссәм,
 Дә бонтә нал уыдзысты тар.
 Ис хос Адзаләй дәр нә лагъзы.
 О хорз ләг, ма аздәх, әвзар.

1075

Әфсәрынц зилдухгәнгә Мигътә,
 Фыдхилтә, хъомпалтә, пыхцыл.
 Тәхынц әрвон бәстәтәй Миттә,
 Кәнынц әнәсыбырттәй хыл.

Әрыхъал Дымгәйән йә рагмаст,
 Әмбухы, раст цыма цәф арс.
 У әрдз дәр мах әнгәс — куы райдзаст,
 Куы та — фыд-зыкъуыр әмә карз.

1172

Уәлиау систа Мигъ йә арц,
 Әмә йә богътәм Хъәд
 Фыртарстәй быдырты ныйарц,
 Әваст әркалд Әрвнәрд.

Әркалди аргъуанау. Ингән
 У ахәм сахат хорз:
 Әрмәстдәр иунәг уый ләгән
 Әрдзы фыдәхәй — хос!

1270

Зæгъынц: у хосгæнæг Хуыцау,
 Фæсуры низтæ, рис.
 Фæлæ куынауал уæм, уæд ма
 Йæ æххуысæй цы ис?

Зæгъынц: æфстау нын ратты цард,
 Æмæ у фидгæ хæс.
 Хуыцау дæр базар кæны, ау? —
 Кæдæм фæлидзон æз?

1275

Хæлуарæг, о маэстро,
 Нырма дын кад нæма ис, —
 Нæ нанатæ æвдисæн:
 Дæ удвæллоу, дæ намыс
 Æгас бæсты цъылынтæ
 Нæ фæразынц ныгæнын.
 Æри, дæ к'ъух мæм авæр
 Нæ Гениты фыдæнæн!

1510

Фæнды хъызт уа, йе судза хур, —
 Фæрныг у, амонджын у Дур.
 Ыссары рыджы дæр дзæнæт,
 Ызнаг ын нæй, нæ зоны мæт,
 У мæйтæн, стъалытæн æрвæд,
 Ыскæнид алкæм дæр сæрфæд.
 У иунæг, удвидар, хæдбар,
 Йæхицæн — Хурау — у æлдар.
 Нык'улы дунетæм йæ цæст,
 Кæны Хуыцауы 'гъдау æххæст.

1543

Фылдæр тых Йесомæ нæ уыд
 Дæуæй æмæ мæнæй,
 Уæддæр нæ дунемæ йæ уд
 Æрыздæхта мæрдтæй.

1544

Кæд не ссардтай нæ зæххыл Арв,
Уæд ма кæм разындзæнис, ау?
Кæмфæнды цæр, кæдфæнды кус, —
Цæры дæ хæдфарсмæ Хуыцау.

1564¹

Æрцардтæ Рухсы, хорз у ныр дæуæн —
Дæ зæрдæ дзы дзæгæр-дидинаг калы.
Мах Сусæгæн йæ тæнджыты цæуæм,
Ды иу гæшпæн ысмидæг дæ йæ малы.

1619

Кæсын æнхъæлмæ Бонмæ æз, —
Мæ рудзгуытæ — уæрæх гом.
Уыздæн æхсинæгау фæлмæн,
Æви сырдау хæстæргом?

1645

У Къанау Нозтдæфæн Хæдзар,
Йæ Сынтæг у, йæ Ус —
Æдыхстæй, бархийæ æнцад
Фæлмæн хъæбысы хуысс!
Дæ сæрмæ арвы къæй — фынгæн,
Нæртон сыкъа дын — мæй.
Дæ Ном, дæ Цытæн рухсаг зæгъ,
Æмæ та ног — фынай.

1660

У кад Æрттывд æмæ Бæллæх.
Йæ тынтæй хурцухы æртавы,
Йæ бар ын бакæны Бынат
Æрмæстдæр исдуг, æмæ тарфы
Йæхæдæг айсæфы, æрхуыссы.
Бецау, нæ кадджыныл та ног
Мæрдырох — Сау Пъæззы — æрхуыссы.

Хъодзаты Æхсары тæлмац

¹ Æмдзæвгæ фыст у Эмили Дикинсоны æфсымæр Остины астаздзыд фырт Гилберты амарды фæдыл.

АДЕМОН СФÆЛДЫСТАД

НАРТЫ КАДДЖЫТÆ

Æртыггаг чиныг¹

ХÆМЫЦ ÆМÆ УЫРЫЗМÆГ КУЫД УÆРСТОЙ

Нарты Хæмыцæн йæ ус Быценон уыди, Уырызмæгæн та – Сатана. Быценон ахæм хорз ус уыди, æмæ иу к’ухæй кæрдгæ кодта, иннæ к’ухæй – хуыйгæ. Нарт-иу цалдæр сахатмæ сфæлыста. Сатана та ахæм уыд, æмæ йæ лæггад, йæ кæрдзындæттонæн æмбал нæ уыди. Афтæ ‘нгом æмæ адджынай фæцардысты чындзытæ ‘мæ æфсымæртæ к’орд бонты.

Сатана сфæндкодта йæ лæджы бафæлварын, кæддæра Уырызмæг сылгоймаджы зондмæ байх’усид, æви нæ. Хæссын æм байдыдта Хæмыцæй алывыд æмæ алы хахуыр ныхæстæ. Цасдæр рæстæджы цæм Уырызмæг х’усгæ дæр нæ кодта Сатанайы дзырдтæм.

Иу бон та йын Сатана зæгъы:

— Диссаг дæ, нæ лæг, ды бон изæрмæ кусгæ фæкæныс, Хæмыц та ‘нцад—æнцойæ йæ усы фарсмæ бады, æввонгæй хæры. Кæнæ ды Нарты адæмимæ стæры куы ваййыс, уæд уый та ног чындзыты ‘мæ чындздзон чыззыты фæстæ зилы.

Нæ та байх’уыста Сатанайы дзырдтæм ацы хатт дæр Уырызмæг. Иннæ бон дæр та Сатана дзуры Уырызмæгæн:

— Нал фæразын Хæмыцы уазджытæй. Йæ ус адæммæ йæхи не ‘вдисы, æз та, Хæмыц кæй æрхоны, уыцы адæмæн к’яхмæрзæг æмæ лæггаддзинадæй рахаудтæн.

Ацы хатт дæр та нæ байх’уыста Уырызмæг. Æртыггаг хатт дæр ын Сатана дзуры:

— Кæнæ мæн хицæн фæкæн де ‘фсымæрæй, кæнæ дæхæдæг байуар. Де ‘фсымæры ус кæд Нарты фæлындзы, уæд йæ лæджы дарæс цæуылнæ ‘хсы, мæнмæ цæ цæмæн фæхæссы?

Уырызмæг йæ сæрæн хос нал зыдта ‘мæ фæрсы Сырдонь:

— Мæ ус мæ хицæнкæнынвæнд ыскодта, Сырдон. Нал уазæг уадзынкæны йæхимæ, нал æй Нартæн лæггадкæнын фæнды ‘мæ мын исты бацамон.

¹ Дарддæр. Райдайæн “Мах дуджы” ацы азы 2 номыры.

Сырдон ын загъта:

— Райсом хур куыддæр йæ был ысдара, афтæ фат фехс Хурыскæсæнмæ ‘мæ зæгъ: «Хуыцау, абонæй фæстæмæ мæ хæдзар хъодыгонд уæд уазæгæй». Сатанайæн йæхи йæ цæгатмæ фервит æмæ йæ нал хъæудзæн Нартæн лæггад. Нал Хæмыцы дзаума ‘хсдзæн. Фæлæ ма кæд Сатана фæстæмæ искуы цæуинаг уа, уæд йæ цæгаты Тутыры лæвæрд дыууæ къобор уæныджы ис, æмæ—иу уыдон æрканæд.

Райсом хур куыддæр йæ был ысдардта, афтæ Уырымæг фат фехста Хурыскæсæнмæ ‘мæ загъта:

— Абонæй фæстæмæ мæ хæдзар хъодыгонд уæд уазæгæй. Уыйфæстæ Сатанайы йæ цæгатмæ фервыста.

Рацыди цасдæр рæстæг. Уырымæгмæ нал уазæг цæуы, нал æм бæркад зыны йæ хæдзары ‘мæ ныллæууыди уарыныл Хæмыцимæ. Æрбакодтой Нарты хæрзæджыты ‘хсæнылæгтæн.

Уæд Сатана фехъуыста Уырымæг Хæмыцимæ уары, уый. Сатана Тутыры лæвæрд дыууæ къобор уæныджы баифтыгъта уæрдонæ ‘мæ Сырдонмæ ‘рцыди ‘мæ йын афтæ зæгъы:

— Уырымæгимæ мæ бафидауын кæн æмæ дын исты хорз фæуыдзынæн.

Бацыдысты иумæ Уырымæгмæ. Уыцы рæстæг Хæмыц æмæ Уырымæгмæ Нарты хæрзæджытæ ‘мбырдæй бадтысты. Уæд Нарты хæрзæджытæй Сатана ныхасы бар райста æмæ зæгъы:

— Ныббарут мын, Нарты хæрзæджытæ, фæлæ Хæмыц æмæ Уырымæг нырыуонг адджынай цардысты, амæй фæстæмæ дæр хъуамæ афтæ уой. Нæлгоймаг цыфæнды зондыхицау куы уа, уæддæр æй сылгоймаг фæрæдийынкæндзæн. Иу хатт æм куына байхъуса, дыууæ хатты уæддæр æм æртыггаг хатт æнæмæнг байхъусдзæн. Ацы байуарсты аххосаг дæр мæныл баст у, мæ зондæй рацыд. Уырымæгджы тыхджын зондджынай зонæм. Фæлæ цыфæнды дзаума уæд, ызгæ йыл гытцыл фæхæцыд, уæд æгасæй дæр сæфы.

Уырымæгмæ ‘взаг æз бахастон барæй. Йæ фидардзинад мæ фæндыди базонын æмæ йыл фæтых дæн. Абонæй фæстæмæ сылгоймаджы тыхджындæр зонд уæд нæлгоймаджы иуыл къаддæр лæджы сæры дæр. Уырымæг æмæ Хæмыцæн та уарианг ницы ис.

Нартæ Сатанайы ныхасыл ницыуал загътой. Сатана цын бакодта йе ‘вæрд къæбицтæ, Нарты хорз фæхыгъта, фæлæ йæм бæркад нæ зади.

Дыггаг бон Сатана зæгъы Уырымæгæн:

— Мæ бæркад мын куыд фервыстай, афтæ мын æй фæстæмæ дæр раздах. Райсом хур куы скæса, уæд æндæр фат фехс Хурыскæсэнмæ ‘мæ зæгъ: «Хуыцау, куыдзы коммæ ма бакæс, мæ бæркад мын раздах».

Райсомы хур куыддæр ыскасти, афтæ Уырымæг фат фехста Хурыскæсэнмæ ‘мæ загъта:

— Хуыцау, мæ хъодыйыл æлгъкæнын, куыдзы коммæ ма бакæс, мæ бæркад мын фæстæмæ раздах.

Уырымæг æмæ Сатанамæ сæ бæркад раздæхти. Хæмыцимæ та адджынæй цæрын байдыдтой. Тутыры къобор уæнгуытæй-иу аходæнмæ хуым куы бакодтой, уæд-иу цын дзы афæдзвар хор æрзади. Сæ цин æмæ сæ хъазтæн та кæрон нæ уыди. Уазæг дæр та цæм фылдæр цæуын байдыдта.

САТАНАЙÆН САУНОГЪАЙАГÆЙ ФЫРТ КУЫД РАЙГУЫРД

Нæртон адæм чысылæй-ыстырæй иууылдæр ыстæры фæцыдысты.

Уырымæджы ус Сатана ма æрыгон чындз уыд æмæ лæг æрæмысыд æмæ йæ кусджытæн бафæдзæхста:

— Ацæут æмæ мын искуы иу нæртон лæг ыссарут æмæ йæ ракæнут.

Кусджытæ ацыдысты. Нæртон лæг никуыуал уыдис. Æрбацыдысты ‘мæ хабар Сатанайæн радзырдтой:

— Нæй æппын бæстыл иу нæртон лæг дæр, иуыл хæсты быдыры сты.

Ноджы цæ арвыста. Бафæдзæхста цын Сатана:

— Ацæут æмæ уæд та, хуымæтæджы лæгæй хорз чи у, иу ахæм æрбакæнут.

Кусджытæ та ацыдысты ‘мæ иу ногъайаг чырæдзауы ссаратой æмæ йæ Сатанамæ тыххæй æрбаластой, æмæ Сатана æхсæв ногъайаджы йæхимæ бауырдта. Фæци уым иу къорд бонь, стæй ногъайаг ацыд.

Сатана басывæрджын. Сусæг æй кодта ‘мæ скуывта, цæмæй тынг мигъ бон ыскæна. Мигъ æрбабадт Нартыхъæуыл. Сатана уæрдон сифтындзынкодта ‘мæ иунæгæй араст æмæ иу хъамыл-

джын ран фурды был ләппу нызда. Ләппуйы бафснайыны тыххәй Терчы фалемә бахызт әмә бацыз иу әлдармә.

Әлдар Сатанайы хабар куы бамбәрста, уәд әм дзуры:

— Гъы, әфсәрмыгәнаг ус, куыд әмә дын камәй райгуырда фырт, дә мой Уырымәг рагәй нырма хәсты куы ис, уәд?

Сатана йәм дзуры:

— Уымәйты мә мауал фәрс, фәлә дын, гъа, мәнә ләппу ләвар әмә дын Хуыцауы хәлар уәд.

Әлдар цингәнгә райста ләппуйы, 'мә Сатана сәхимә ацыз. Ләппу рәзынтә байдытта, әмә куыд хьомылдәр кодта, афтә фыдуагәй фыдуагдәр кодта. Нә цәуәг уагъта, нә — донхәссәг. Әхста цыл фәттә. Адәм әлдармә хәстытә кодтой ләппуйыл, ай нын циу зәгъгә, зәнәг дын куына ис, уәд нәм ай цәй фыдбылызы гуырда әрбакодтай?

Әлдар цә-иу басабыркодта, тагъд әй арвитдзынән кәй у, уымә, зәгъгә. Әлдар ләппуйы н' арвыста, бахьомыл әй кодта 'мә йын дзуры: «Дәхицән ус ракур». Фәлә ләппу нә бакуымдта, нырма дам мын раджы у. Иу бон куы уыд, уәд ләппу йәхицән рәгъауы иу хорз бәх әрцахста. Дыууадәс әмбалы йемә акодта 'мә 'рцыдысты нәртон адәммә усгур.

Дыууадәс әмбалән бафәдзәхста:

— Куыддәр Нарты 'фсән дуары мидәг фәуон, афтә-иу уәхуыддәг фәстәмә аздәхут.

Араст ысты. Йә бәх Гом әфсән дуарыл нә цыз, әмә йе 'мбәлттән баләгъстәкодта, исчи цә разәй куыд ацәуа. Сә иу әм дзуры:

— Уәдә де 'лдардзинад мәнән радг.

Ләппумә аипп әркаст, бәх ныццафтәкодта 'мә дуарән мидәгәй фәци. Стәй ләппуйыл дыууадәс барәджы дуар рассыдтой, әмә дуар ныффидар. Хъәр ма цәм кодта, фәлә уыдон афардәг ысты.

Ләппумә йә бәх дзуры:

— Де 'мбәлтты ныууадз, фәлә ды усгур рацыздә 'мә дәхәдәг агур.

Ләппу бәхыл цәуынтә байдытта 'мә бәхы рагъыл афынәй ис. Уырымәг, Сослан әмә Хәмыц әрбацәйцыдысты, Хызы фидар куы басастой, уәд уый фәстә. Ләппуйы куы фәдтой, уәд загътой: «Хызы фидар басастам, уымәй нын хай, ай дәр та ахәсдзыстәм әмә йә нә устытән хәлайфагыл баивдзыстәм».

Уæд цæм лæппуйы бæх дзуры:

— Ма кæнут, ацы лæппуйæ пайда нæ фендзыстут.

Уыдон ыл фæхъæркодтой.

— Ма дзур, хæрæг, æнæ ахæсгæ йын хос нæй.

Бæх йæхи бауыгъта, лæппу фехъал, æмæ цын сæ фæнд куы бамбæрста, уæд цæм фæлæбурдта ‘мæ се ‘ртæйы дæр иумæ бабаста. Бæхыл цæ ‘рцауыгъта ‘мæ цæ Нартыхъæуы уынгмæ фæласы.

Лæппуйæн лæгъстæмæ фесты:

— Кæдæм нæ ласыс, фæлтау нæ ам фæцæгъд.

Лæппу цæм дзуры:

— Нæ, уæ устыты размæ уæ ласын.

Фæхудинаяг уыдзыстæм, фæлтау нæ ам амар зæгъгæ та йын фæлахстæкодтой æмæ цæ гъеуæд ысуæгъдкодта ‘мæ цæ ауагъта.

Стæй та бæх лæппумæ дзуры:

— Цæуылнæ цæ фæрсыс, усгур куы цæуыс, кæд дын исты бацамониккой.

Лæппу цæ бауырæдта, бафарста цæ, кæд зонынц, мыййаг, ахæм чызг.

Уыдон ын бацамыдтой: «Денджызы сакъадахы цæры иу хъæздыг лæг, йæ ном Адыл æмæ уымæ хорз чызг ис, кæд дæ къухы бафта, уæд».

Лæппу араст ис Адылы агурæг. Денджызы былтыл фæцыд иу дзæвгар. Нæма бахæддзæ, афтæ уым федта бæрзонд мæсыг. Уырдыгæй хъарагъул каст æмæ куы федта, уæд бауад æмæ хъæздыг Адылæн, йæ усæн æмæ йæ чызгæн фехъусынкодта, дæлæ, зæгъы, иу бараг ахæм æрбацæуы, æмæ йæ бæхы сæфтджытæй цы цъыфтæ хауынц, гъеуыдон йæ сæрты халæттау тæхынц.

Адыл хъахъхъанæгæн дзуры:

— Кæс æмæ кæд доны комкоммæ ‘рбацæуа, уæд нæ дуар уайыджы цонгæй ахгæндзыстæм, кæннод та дзы хынджылагкæндзыстæм.

Хъахъхъанæг ауад, кæсы ‘мæ лæппу йæ комкоммæ доны ‘рбахызт. Хъарагъул фехъусынкодта ‘мæ гъеуæд сæ дуар ахгæдтой, уайыджы цонг дзы атыстой. Лæппу ‘рхызт, йæ бæх бæхбæттæныл бабаста, йæхсы дыдагъæй дуарыл бахæцыд, уайыджы цонг æрбасаста, чыззы бынатмæ бацыд æмæ чызгæн дæ бон хорз, ме ‘взæр бинонтæ, зæгъгæ загъта.

Чызг æм дзуры:

— Æгас цу, Сатанайæн Сауногъайагæй чи райгуырды, уый.

Ацы ныхасыл лæппу фæтæргай, ныууагъта цæ ‘мæ фæстæмæ
аздæхт. Чызг йæ фæдыл арвыста, фæстæмæ йæ ракæнут зæгъгæ.
Раздæхтой йæ ‘мæ йæ чызг бафарста:

— Цæмæн фæтæргай дæ?

— Уæдæ мын уыцы уайдзæф цæмæн бакодтай?

Чызг ын афтæ зæгъы:

— Уæдæ мæ ды де ‘взæр бинонтæ цæмæн ысхуыдтай? Фидауæггаг мын радтай? Æз дын уый уымæн загътон æмæ дала денджызы сакъадахы тар сындзы ис иу сау рувас. Ды сурæг дæр дæхæдæг æмæ рындзылбадæг дæр дæхæдæг, æмæ йæ хъуамæ расурай. Уый куы ралидза уырма, уæд та фæстæмæ сындзмæ балидздзæн. Ды йæ бæхыл сур, сындзытæ дæ тондзысты, рувас та уырма ралидздзæн, æрцахсдзынæ йæ, фæлæ йæ мама амар. Марын æй нæ хъæуы. Йæ дымæджы ис æртæ сызгъæрин æрдуйы. Ды цæ ‘ртон, сæ иу æрду мын сызгъæрин чыргъ фестдзæн мæ сыгъзæрин хил æвæрынæн, иннæ ‘рду та мын – сызгъæрин рон, æртыггаг æрду та – ды æдылы дæ – æмæ дын зондамонæг уыдзæн. Æнæ уый бакæнгæйæ æз де ‘взæр бинонтæ нæ уыдзынæн.

Лæппу йæ коммæ бакаст. Ацыд сакъадахмæ. Йæ кæронæй уарийы хъæр ыскодта, ауад æмæ разæй рындзылбадæг фæцис. Рувас ралыгъд æмæ хъæдмæ раирвæзт. Лæппуйы расурбасурæй сындзытæ ныттыдтой. Рувас уырма ралыгъд, уырыл та йæ расурбасурæй бæхæн йæ сæфтджытæ дурыл ысхаудтой. Лæппу рувасы йæ фæстаг къахæй ацахста, йæ сызгъæрин æртæ ‘рдуйы йын ралыгкодта, чызгмæ цæ схаста. Чызг иу æрдуйæ – чыргъæд, иннæмæй та камари скодта, æртыккаг та лæппуйæн радта, зондæн дын баххуыс уыдзæн зæгъгæ.

Лæппу чыззы ракуырды мидæгмойы ‘гъдауæй.

Иу æхсæв куы уыдис, уæд лæппумæ Зондамонæгæрду дзуры:

— Рæсугъд усимæ хуыссын хорз у, фæлæ дæлæ Ногъайы лæппутæ бирæйæ ‘рыскъæфмæ рацыдысты ‘мæ дзы ды иу фондзыссæдзы бæрц хъуамæ уацайрæгтæ ракæнай.

Лæппу йæ бæхыл абадт æмæ иннæ ‘хсæвмæ Ногъайы быдырæй иу фондзыссæдз лæппуйы бæрц æрбакодта.

Дыггаг æхсæв та йæм Æрду бадзырдта:

— Цы лæппуты ‘рбакодтай, уыдонæн хъæуы фондзыссæдз усы.

Лæппу та бæхыл абадт æмæ ацыд æмæ та дыггаг æхсæв фондзыссæдз чыззы 'рбатардта. Хъазт цын ыскодта, хорз фæкафыдысты, стæй цæ симдыл ныххæцынкодта. Симд куы фесты, уæд цын загъта:

— Чи уæ кæуыл ныххæцыд, уыдон — мой æмæ ус, — афтæмай цæ Адылы алыварс æрцæрынкодта, фондзыссæдз хæдзары цын сарæзта. Лæппу та ацард иукъорд бонты, афтæмай та йæм иу æхсæв Зондамонæгæрду бадзырдта:

— Нарт Хызы фидары дзаума уардзысты. Раззаг бары хай Нарты Сырдонмæ цæуы. Сырдон æвдисæн амондзæн иу зæронд усы. Сырдон æй фæндагыл иу къудзийы бын бабадынкодта. Уыцы ус уым сыдæй мæлы. Ды йын демæ хæринаг æмæ дзаума ахæсс. Усы дæхиздыгæй фæкæн, бафсад æй æмæ йыл дзаума скæнынкæн. Стæй дын загъдзæн: «Ацы хорздзинад дын цæмай бафиддзынæн?» Ды йын—иу загъ: «Куы мын æй фидай, уæд дæ къухы ис. Нарт Хызы фидары фос æмæ дзаума уардзысты 'мæ дæу фæрсдзысты фыддзаг хай кæуыл æмбæлы загъгæ 'мæ-иу гъеуæд ды загъ: «Денджызы сакъадахы цæрæг хъæздыг Адылы сияхс цæры, Хызы фидар уый басаста æмæ фыддзаг хай уымæн æмбæлы»».

Ус ын уый йе 'вджид бакодта:

— Сырдон мæ ам гъеуый тыххæй ысбадынкодта æмæ мæ сыдæй мары. Ды ма мæ хæринагæй æмæ дарæсæй æфсадгæ уæддæр бакодтай, æмæ æз дæ коммæ бакæсдзынæн.

Æмæ лæппу ацыд.

Нарты фæсивæд Хызы фидарæй цы дзаума 'мæ фос æрхастой, гъеуыдоныл уарыны фæнд ыскодтой, æмæ цæ алчи дæр фæйна ныхасы кæны. Стæй цын Сырдон бацамыдта:

— Далæ гъеуым къудзийы бын иу ус бады 'мæ уын гъеуый загъдзæн, кæуыл уæ цы хай æмбæлы, уый.

Фæсивæд æм лæгтæ арвыстой, бафарстой йæ. Ус цæм арвыста: «Æппæты раззагдæр хай цæуы хъæздыг Адылы сияхсмæ, дыууæ хайы — Сырдонмæ, чи цæ баззайа, гъеуыдон та æмхуызонæй байуарут»

Æрцыдысты 'мæ фехъусынкодтой Нæртон адæмæн. Афтæ бакодтой.

Лæппумæ арвыстой, загътой йын:

— Нарт Хызы фидарæй цы фос æмæ дзаума рахастой, уыдон уарынц. Хуыздæр хай дæумæ цæуы. Æрвитынц дæм, куыд æрцæуай æмæ дæ хай куыд айсай.

Лæппу цæ хорз фæдта 'мæ цæ арвыста, фæцæуын мæхæдæг дæр зæгъгæ.

Зондамонæгæрдæу йæм дзуры:

— Цæуыс, фæлæ иу дыууадæс барæджы демæ акæн æмæ цæм дæрддзæф æрынцæй. Уырдыгæй цæм барвит, Сырдоны зæгъ уæрмы куыд баныгæнат, æмæ цалынмæ мæн ахицæнкæнат, уæдмæ йæ уым куыд фæдарат. Сырдоны куы баауонкæной, уæд Хызы фидарæй цы бирæ хæзна рахастой, уыдон иууылдæр уым уыдзысты. Ды-иу райс чырыны къуыдыр. Зæгъ цын-иу: «Ай мæ фыййæуттæн кæрдзынæвæрæн». Ноджы гæрз бændæн, æрчынджы султъы, гам худ æмæ гæбæр байраг. Фæлæ 'ндæр мацы баком æмæ-иу рацу.

Лæппу афтæ бакодта. Сырдоны уæрмæй систой æмæ йын дæдтынц йæ дыууæ хайы. Уый ма ракъахбакъах фæкодта, æмæ лæппу кæй ахаста, гъеуыдонæй дзы куы ницыуал баззад, уæд фæтæргай æмæ цын загъта:

— Чи дзы уыдис, уыдон, Сатанайæн Сауногъайагæй чи райгуырда, уыцы дзæгъæлзад ахаста, æз ныр иннæтæй цы кæнын? Сымах фæрæдыдыстут. Хорзæй дзы цы уыд, уыдон уымæ ауагътат.

Гъеуæд Уырызмæг, Хæмыц æмæ Сослан æрæмысыдысты, чи цæ сбаста, уыцы лæппуйы, уæдæ уый уыйæддæмæ ничи уыдзæн зæгъгæ — нæхуыддæг ын куы бацамыдтам хъæздыг Адылы чыззы дæр. Афтæмæй се 'ртæ дæр сæ бæхтыл ысбадтысты 'мæ йæм ацыдысты.

Уазæгдонмæ бацыдысты. Сослан лæууы, аннæтæ бадынц. Лæппу цæм рацыд, æгас цæуаттæ акодтой, стæй ныхас æрæфтыдтой, къахынц лæппуйы, цымæ, зæгъынц, иу лæг дыууæ лæгæн батыхкæндзæн?

Загъта цын:

— Чи — о, чи та — нæ.

Стæй цын уæд лæппу радзырдта:

— О, мæнæ 'ртæ хорз лæджы, æз сыха хуызæн домбай æртæ лæджы иумæ бабастон, дыууæ нæ, фæлæ.

Стæй гъеуæд Сослан йæ хъæбысы ныккодта лæппуйы 'мæ йын загъта:

— Ды ме 'фсымæр дæ, уалæ уæллаг зæронд лæг — Уырызмæг

— нæ фыд у, йæ дæлейы — Хæмыц! Уый та нæ фыдыфсымæр у. Кæй ысбастай, гъеуыдон дæр мах ыстæм. Ныр цом нæхимæ 'мæ

иумæ цæрам, хъæздыг Адылæн дæр йæ ирæд бафиддзыстæм.

Лæппу йын дзуры:

— Адылæн йæ ирæд фыст у, сæдæ хæдзары йын æд адæм ралæваркодтон.

Йæ усы ракодта, æрцард Нартыхъæуы, æнæхъæн мæй куывдтæ фæкодтой æмæ уым цæргæйæ баззадысты.

ХÆМЫЦЫ ФЫРТ ЧЫСЫЛ БАТЫРАДЗЫ КАДÆГ

Нарты Бурæфарныгæн авд лæппуйы уыди. Иу бон куы уыди, уæд фат æмæ 'рдынай хъазыдысты, 'мæ цæм дæлæсыхæй иу лæппу ссыди, йæ цæстытæ сасиры йас, æмæ цын загъта:

— Уæ хорзæх мæ уæд, æмæ мæнæн дæр иу æхсты бар ауадзут æмæ уын изæрмæ уæ фæтгæ хæсдзынæн.

Стæй цын цæ 'мбисбонмæ фæхаста. Æмæ сæ кæстæр æфсымæр чи уыди, уый загъта йæ хистæр æфсымæрæн:

— Ай тæригъæд уæ цæмæн хъæуы? Иу æхсты бар ын ауадзут. Йæхицæн, мæгуыр, цинкæндзæни.

Æрæвæрдтой йын сæ худтæ авд æфсымæры 'мæ цæ бахста 'мæ цæ иу æхстæй ныппырхкодта. Æмæ цын ыстæй уыйфæстæ 'ндæр дарæсы мыггаг ницыуал ныууагъта авд æфсымæрæн. Стæй цын ноджы се 'рдынбæстæ 'рывæрынкодта 'мæ цын уыдон дæр ныппырхкодта.

Æмæ цын ахæм митæ куы фæкодта Бурæфарныджы фырттæн, уæд сæ хæдзармæ цæуын нал уæндыдысты, нæ фыд нæ амардзæн зæгъгæ.

Стæй йыл аивæй ныххæцыдысты 'мæ йæ сæ фыд Бурæфарныджы размæ баластой æмæ йын загътой:

— Ай нæм абон дæлæсыхæй ыссыди 'мæ нæ афтæ ныппырхкодта.

— Æ, куыдзы хъыбыл! Ды кæд уыйас лæг рацыдтæ, уæд дын дæ фыд Хæмыцы нæ дыууæ Челæсхан ку' амардтам. Æмæ йæ кард уæлæ Челæксаны фарсыл ку' и. Уæд уый туг райс. Фæлæ дæ адон та цы хъыгдарынц?

Лæппу уыцы дзырдыл фæстæмæ раздæхт æмæ йæ хæдзармæ 'рцыди. Æфсæн фыййаг артыл ыссырхкодта 'мæ йæ мады йæ быны ракодта 'мæ йын загъта:

— Мæ фыд Хæмыцы мын чи амардта, уый мын зæгъ, æндæра дын дæ дзидзитæ судзын.

Йæ мад ын загъта:

— Фыдæбон йæ бацамонæгæн уæд! Нарты Бурæфæрныг æмæ Челæсхан дын æй амардтой.

— Уæдæ йæ кард дæр æцæг уыдонмæ и?

Челæсханы фарсыл ис ын загъта йæ мад.

Стæй ысуагъта йæ бынæй йæ мады ‘мæ йын загъта:

— Уæдæ мæ фыдæн æппын гæрзтæ, йе бæх ницы баззæди?

Уый йын загъта:

— Куыд нæ йын баззæди! Дæлæ йæ бæх ныггæнды æфсæн æрттигътæ хæры ‘мæ кæд разæй бацæуай, уæд дæ дæндагæй хæрдзæн, кæд æмæ йæм фæстейы бацæуай, уæд та дæ зæвæтæй мардзæни.

Стæй йæм ныццыд æмæ бæхæй фаджысы ницыуал зынди ‘мæ йæм бæх йæ хъустæ куыд фæгæмæлкодта ‘мæ йæ хæрымæ куыд хъавыди, афтæ йын Батырадз йæ дыууæ хъусыл фæхæцыд æмæ йæ ныггæндæй фелвæста. Арыхъхъаг сапонæй йæ цынадта. Йæ фыд Хæмыцы болат саргъ ыл сæвæрдта, æхтонгæй сæлвæста. Йæ гæрзтæ райста. Абадти йыл æмæ Бурæфæрныджы дуармæ ссыди ‘мæ йын загъта:

— Æз дын лæгæн нæ бæззын, д’ авд лæппуйы къубæлттæ дын иу къуындзыхыл куына ныллыгкæнон. Йæууы нæмыгыл дын сæ къæхтæ дурафхæрд цы чындзытæн кæны, уыдон дын каконсындзыл куына бакæнон.

Стæй уырдыгæй ацыд æмæ Хызыфидармæ ссыди. Уым Челæсхан йæ бæхы донмæ ‘рцæйласта, Хæмыцы кард йæ фарсыл. Æмæ доныбыл куы байуысты, уæд æм Батырадз бадзырдта:

— Дæ бон хорз, Челæсхан!

Челæсхан дæр ын загъта:

— Хорз цæрай, æгас цæуай, хорз уазæг!

Стæй йын Батырадз загъта:

— Дæ кард ма мын фенынкæн. Ахæм кард нырма никуы фелтон.

Челæсхан дæр дын æй ысласта. Æмæ ‘ркасти Батырадз кардмæ ‘мæ йын загъта Челæсхан:

— Куыдзыхæртæ куы бахæрид — Хæмыцы дæндагыл мын фехæлд.

Стæй йын Батырадз загъта:

— Хорз кард у, фæлæ уæм хур кæцæй ыскæсы?

Челæсхан ын æй бацамыдта. Стæй та йын загъта Батырадз:

— Уæдæ уæм ныгуылгæ та чердыгæй кæны?

Челæсхан хурныгуылæнырдæм ку' азылди, уæд ын Батырадз йæ бæрзæй ныцъцъыкласта, 'мæ йæ сæр атылди.

Æмæ Батырадз йæ фыд Хæмыцы кард æмæ Челæсханы бæхы рафардæгкодта 'мæ Бурæфæрныгмæ 'рцыд æмæ йын й' авд лæппуйы сæртæ иу къуындзыхыл ацъыкласта. Стæй Бурæфæрныджы усы къухдзæг ыскодта, йæ чындыты та — кæройнагтæ 'мæ цæ каконсындзы найыл сифтыгъта 'мæ цыл най бакодта.

Уыйфæстæ йæ хæдзармæ рацыди.

Райсомы сыстад æмæ Нартæн загъта:

— Мæ фыды туг мын цæуылнæ фидут?

Уыдон ын загътой:

— Уæ, не 'лдар! Дæ дзых — нæ тæрхон.

— Уæдæ кæд мæ дзых уæ тæрхон у, уæд мын йæхсхъæдбæласæй аххæрджытæ 'рбаласут.

Стæй ацыдысты Нарты фæсивæд æмæ йæхсхъæдытала дæр никуы ссардтой, афтæмæй фæстæмæ 'рцыдысты.

Стæй та цæм ноджы ссыди Батырадз æмæ та цын загъта:

— Уæ, куйты Нарт! Мæ фыды туг мын ценнæ фидут?

Уыдон та йын загътой:

— Дæ дзых — нæ тæрхон, не 'лдар!

— Уæдæ мæ фыды басмахъ уæлæуыл баззади 'мæ мын æй хуысар-хъуымацы сыгъдонæй байдзагкæнут.

Уыдон дын ласын байдыдтой сæ устыты 'мæ чыззыты куырæттæ 'мæ хæдæттæ 'мæ цæ Уæлкъуыппы бæрзондмæ схастой æмæ цыл уым арт бафтыдтой.

Уæд Батырадз дæллаг коммæ ныддодойкодта 'мæ загъта:

— Додой мын дæ къона кæны, афæдзæй афæдзмæ цы дымгæ ис, уый ныр куы нæ раканай!

Уæд цыл ахæм дымгæ скодта 'мæ бæстылæмбисонд æмæ цын сæ куырæттæ 'мæ хæдæтты сыгъдæттæ ныххæлиукодта.

Нарт дын æрдиаггæнгæ, уæнтæгуыбыр æмæ сæркъулаей æрцыдысты. Стæй цæм изæры Батырадз рацыди 'мæ цын загъта:

— Æз уын лæг нæ дæн, æз уын райсом сахатæй дыууадæс уæныгыл ыстыр хъумбара куы нæ 'рбаласон æмæ уæм æй уæлæхъæуæй ма 'рцаразон — йе 'мбæлæггаг уæ сыхгай куыд хæсса-йе схъиуæггаг та — хæдзаргай.

Стэй й' авд сау лæгыл фæхъæркодта 'мæ сахармæ афардæг и 'мæ уырдыгæй ыстыр хъумбара 'рбаласта 'мæ быдырты 'рынцади.

Нарты Сырдон йæ боцъотæ 'руагъта 'мæ йыл йæхи амбæлæгкодта. Куы йæм бацыди, уæд ын Батырадз загъта:

— Æгас цауай, зæронд лæг!

Стэй йæ бафарста, кæдæм цауыс зæгъгæ.

— Кæдæм цауын, кæ? — загъта Сырдон. — Иу æрдхорд мын уыди, Хæмыц зæгъгæ 'мæ мын уымæн баззади иу æнахъом лæппу 'мæ мын йæ сæр фесæфта кæмдæр æмæ уый агурæг цауын.

Уæд ын Батырадз загъта:

— Уæдæ уый æз куы дæн.

Сырдон ыл бирæ гæды цинтæ фæкодта 'мæ йын загъта:

— Уæ, Батырадз, дæ фыды дын чи амардта, уый æз куы зонын.

Батырадз ын загъта:

— Нарт.

— Кæд æй Нарт амардтой, уæддæр уыдон аххос уыйас нæ уыди. Уæлæ Сайнæджы фидары зæдтæ 'мæ дауджытæ — дæ фыд Хæмыцы марæг. Уыдон æй федыхкодтой æмæ йæ радтой Нарты къухы.

Уæд дын Батырадз й' авд саулæгæн хъумбара сифтындынкодта. Йæ хъандзал кард йе 'фцæгыл æртыхта, афтæмæй хъумбарайы ныббырыд æмæ йæхи Сайнæджы фидармæ фехсынкодта. Уым зæдтæ 'мæ дауджытыл ралæууыд æмæ цæ кæй маргæ акодта, кæмæн йæ сæр, кæмæн йæ къух, кæмæн йæ къах асаста.

Уæд дын уыцы зæдтæ 'мæ дауджытæ Хуыцаумæ хъæстмæ ссыдысты 'мæ йын загътой:

— Фæцагъта нæ 'мæ дæ курам æмæ йæ мæлæт цæмæй у, уый нын бацамон.

Хуыцау цын загъта:

— Уымæн йæ иу сæрыфахс æрхуыйæ у 'мæ йын уый куы стæвд уа, æмæ йæм уый куы ныхъхъара, уæд уымæй у йæ мæлæт, æндæр ницæмæй. Ныр æй сымах æнæдон бæстæм асайут æмæ дзы уым хæст ракъахут. Æмæ æз, афæдзæй афæдзмæ цы хур кæсы, уый иу бон фæкæсынкæндзынæн æмæ йæ сæрыфахс ыстæвд уыдзæни, 'мæ уымæй у йæ мæлæт.

Стэй та æнæдон быдырмæ асайдтой Батырадзы зæдтæ 'мæ дауджытæ 'мæ дзы хæст ракъахтой. Уæд Хуыцау дæр дунейы 'мбисонд хур ныккæсынкодта 'мæ Батырадзæн йæ æрхуысæрыфахс ысзынг и, афтæмæй ницыуал фæрæзта 'мæ амарди.

Уæд дын зæдтæ ‘мæ дауджытæ фырцинæй фæтахтысты алырдæм. Æмæ-иу Батырадзы сæрты чи атахти, уый-иу йæ уæлæ ‘рхауди ‘мæ афтæмæй ноджы бирæ фæцагъта.

Уæд та дын дыггаг хатт Хуыцаумæ хъæстмæ ссыдысты ‘мæ йын загътой:

— Йе ‘гас нын уый нæ ракодта, ныр нын йæ мард цы кæны.

Стæй цын Хуыцау тых радта, цæмæй цæ Батырадзы мард мацыуал хъыгдара ‘мæ цын загъта:

— Ацæут æмæ йæ Сопийы зæппадзы баныгæнут.

Æрцыдысты зæдтæ ‘мæ дауджытæ ‘мæ йæ ахастой æмæ йæ Сопийы зæппадзмæ ныххастой æмæ цын уым дæр та дуары тар-вазмæ йæ дыууæ къахы сæвæрдта ‘мæ цын мидæмæ нал кубымдта.

Зæдтæ ‘мæ дауджытæ та Хуыцаумæ хъæстмæ ссыдысты ‘мæ йын загътой:

— Уырдаæм дæр та нын куы нæ уал комы, уæд ын цы кæнæм?

Хуыцау цын загъта:

— Ацæут, æмæ марды фæлдисинагæй адæм фыдздзаг Хуыцауы ном цæмæй ыссарой, уый-иу уый уæд мæрдты ‘мæ уын бакомдзæни.

Ацыдысты ‘мæ йæ Сопийы зæппадзмæ бахастой æмæ йæ уым баныгæдтой.

Ныр адæмæппæт марды фæлдисинагæй разæй Хуыцауы ном цæмæй ыссарынц, уый Батырадзы хай у.

НАРТЫ УЫРЫЗМÆДЖЫ КАДÆГ

Нартыл фыддуг, фыдаз ыскодта ‘мæ ‘ддæмæ рацæуынан дæр нал уыдысты. Иу бон куы уыди, уæд ма йæ сæрæн чи уыд, уыдонæй чидæртæ ныхасмæ рацыдысты ‘мæ сæ мæллæгæй ныхасы бафтыдтытæкодтой.

Нарты Уырызмæг дæр Ныхасы дурын бандоныл йæ дынджыр кæрц йæ уæлæ, афтæмæй бадти. Уæд кæцæйдæр иу гатдза ‘рбалæууыди ‘мæ ныхасы ‘фтыдæй чи лæууыди, уыдонæй куы кæй уæлæ агæпкæны, кæмæн та йæ рихийы фарс астæры. Гæды Сырдон дæр кæцæйдæр фæзынди ‘мæ куыдзы адæмы уæлæ рахизбахизгæнгæ куы федта, уæд нырдиагкодта ‘мæ загъта:

— О Нартæ, Нартæ! Уый бæсты куы фесæфат, уæд хуыздæр у, цы бахæрат æмæ цы баназат, уый уæм нал и! Нартæн сæ гæлхуыртæ фæстейы базадысты ‘мæ цын гатдза сæ рихитæ

стæры. Ахæм лæг уæм куы разынид, æмæ сымах чи бафсаид!

Зæронд Уырымæг æй куы фехъуыста, уæд мæстыгомауæй сыстади 'мæ йæ хæдзармæ бацыди. Афтæмæй йæ сызгъæринкъæлæтджын бандоныл мæстыбадт æркодта 'мæ йæ быны ныссасты.

Йæ ус Сатана йæм фездæхти 'мæ йын загъта:

— Цы та кæныс, нæ зæронд хæйрæг, цæуыл та мæсты дæ?

Уæд ын зæронд Уырымæг загъта:

— Æмæ куыд нæ уон мæсты, дæ мæрдтыстæн, гатдзайы хъæвдын Сырдон мæ мæстæймары. Ныхасы афтæ дзырдта: «Нартæ, фесæфтыстут, æвзæр гæлхуыртæ, фæстейы баззадыстут æмæ уын гатдза уæ рихитæ стæры. Сымахмæ ахæм лæг куы разынид, æмæ ма сымах чи бафсаид».

Сатана йын загъта:

— Уыуыл ма мæстыкæн. Нартæ мын сæ кувæггæгтæй кæй фæхастой, уыдонæй мæм авд авды 'сгуытæ ис, авд авды уæлибыхтæ, авд авды ронджызæгтæ.

Уæд Уырымæг рацыд æмæ Нартыл фидиуæгæн ныхъхъæркæнынкодта: «О Нартæ! Уырымæг уæ хоны 'мæ, йæ къахыл цæуынхъом чи у, уый цæугæ 'ркæнæд, фазыл бырынхъом чи у, уый та йæ фазыл æрбырæд».

Ацы уацхъуыд куы фехъуыстой, уæд Нартæ иннæ бон æрæмбырдысты Уырымæгмæ. Уый цæ хæрд æмæ нозтыл æрбадынкодта. Иу фондз боны цын куы фæминаскæнынкодта, уæд Уырымæг дзуры фæсивæдмæ:

— Иучысыл æддæмæ ку' акæсин, лæппутæ, кæд Нартыхъæуыл исчи 'рбадт. Уæддæр мæ цæст иучысыл ку' адарин.

Уæд ын Сатана загъта:

— Де 'мбырд цæмæн халыс, зæронд лæг? Æддæмæ цæмæн цæуыс?

Фæлæ уый уæддæр нæ бакуымдта 'мæ загъта:

— Мæ цыбыр топмæ к' уайд.

Æмæ сыстади, йæ даргъ кæрц йæ уæлæ 'рбакодта 'мæ, йæ цыбыр топмæ йæ къухы, афтæмæй æддæмæ рацыди 'мæ фæсивæдæн загъта:

— Ме 'рбаздæхынмæ уæ бадт ма фехалут, æз æддæмæ акæсон.

Уырымæг ацыди 'мæ цагъды уæлæ 'рбадти, афтæмæй йæ кæсæнцæстæй алырдæм хъахъхъæдта.

Уыцы афон æм цæргæс уæлейæ йæхи рауагъта 'мæ дзы йæ ныхтæ ныссагъта. Систа йæ 'мæ йæ хæссын байдыдта 'мæ йæ Сауденджызы астæу сау дурыл æрæвæрдта. Уырымæг алырдæм

хъахъхъæны 'мæ сагъæскæны: ныр цы кæнон, куыд кæнон зæгъгæ, цы фыдæбон мыл æрцыди!

Уæд дуры бынæй чысыл рух ысзынди. Уый куы федта, уæд æм йæхи ауадзын ысфæндкодта 'мæ скуывта Хуыцаумæ:

— Хуыцауты Хуыцау, мæ Хуыцау! Кæд мæ истæмæн ыскодтай, уæд мæ ацы донæн ма фæласынкæн.

Афтæмæй дуры бынмæ йæхи ауагъта 'мæ иу хæдзары цурмæ 'рцыди. Хæдзары къæсæрмæ куыд баввахс, афтæ — уазæг нæ уадзут хæдзаронтæ, зæгъгæ загъта.

Уым уыдысты иу ус æмæ лæппу. Ус, уазæг Хуыцауы уазæг у зæгъгæ фæкодта, — уазæг куыд нæ уадзæм? Æмæ йæ мидама бакодта. Иучысыл фæстæдæр — уазæг æрцыди, лæппутæ — зæгъгæ загъта ус æмæ уайтагъд хæдзар лæппутæй æрбайдзаг и.

Уæд цын ус загъта:

— Лæппутæ, уазæгæн кусарт кæнын хъæуы, ацæут æмæ бурæнæлфыс æрбаласут!

Ацыдысты 'мæ бурæнæлфыс æрбаластой, аргæвстой йæ, ацæттæ йæ кодтой, афтæмæй йæ 'гасæй аджы цæвæрдтой. Куы сфыхти, уæд æй Уырымæджы раз фынгыл æрæвæрдтой æгасæй дæр, 'сгуы та хæйттæн сæ быны бакодтой.

Нартæн се 'гъдау хъамайы фындзæй кувын уыди. Афтæмæй Уырымæг хъамайы фындзæй систа. Скуывта, æмæ куывд куы фæци, уæд æй лæппумæ бадардта. Лæппу йæм хъазгæ 'рбазгъордта. Афтæмæй йæхи нал бауырæдта 'мæ хъамайы фындзыл йæ зæрдæсæр бакъуырæдта 'мæ лæппу амарди.

Уый ку' амарди, уæд Уырымæг æгасæй та уыуыл байдыдта хъыгкæнын æмæ хæргæ дæр нал кодта 'мæ дзургæ дæр.

Уæд ын ус зæгъы:

— Цæуылнæ уал хæрыс исты, хорз лæг? Лæппу кæй амарди, уый ницы кæны — Хуыцау æй ацы сахатмæ 'рхаста. Фæрæз ын нал ис. Фæлæ исты ахæр.

Уæд ма 'нæбары чысыл цыдæртæ ахордта. Стæй сыстади 'мæ цын хæрзæхсæв загъта.

Ус дæр сыстад æмæ йын загъта:

— Ахсæв ам лæу, хорз уазæг. Стæй райсом ацæудзынæ.

Æмæ та йæ нæ рауагъта. Уат ын бакодта 'мæ йæ ныххуыссынкодта. Лæппуйы та æхсæв уаты цæвæрдтой.

Райсомы куы сбон и, уæд та Уырымæг дуры сæрмæ ссыди 'мæ уым ысбадти. Æмæ та кæцæйдæр уыцы цæргæс фæзынди

‘мæ та йæхи рауагъта. Уырымæджы йæ ныхтæ ныссагъта, афтæмæй йæ ахаста ‘мæ йæ цагъды сæрæй ц’ афон рахаста, иннæ уыцы афон та йæ уым æрæвæрдта.

Доны бын чи цард, Уырымæг кæмæ ныдздзыди, уыдон Донбеттыртæ уыдысты, йæ ус Сатанайы цагат. Цы лæппуйы амардта, уый та йæхи лæппу уыди. Сатана йæ цагаты куы уыд, уæд æй уым ныййардта ‘мæ йæ уым ныууагъта, Уырымæг ын æй куыд нæ зыдтаид, афтæ.

Цæргæс æй цагъды сæрыл куы ‘ривæрдта, уæд йæ хæдзармæ бацыд æмæ æмбырды уæлейы ‘рбадти ‘мæ цын зæгъы:

— Лæппутæ, рагон æмбисонд уын зæгъон, æви æрыгон?

Уыдон ын загътой:

— Рагон æмбисондтæ ма фехъуыстам, фæлæ нын æрыгон æмбисонд ракæн.

Уæд цын радзырдта, цагъды сæрыл куыд æрбадт, уырдыгæй йæ цæргæс куыд ахаста ‘мæ йæ Сау денджызы сау дуры уæлæ куыд æрæвæрдта, уым дуры бынæй доны бынмæ куыд ныдздзыди, хæдзармæ куыд бацыди, кусарт ын куыд акодтой, кусарт ын йæ разы куыд æрæвæрдтой, хъамайы фындзæй ысгуы куыд систа, куы скуывта, уæд æм лæппу хъазгæ куыд æрбауад, йæхи хъамайы фындзыл куыд бакъуырдта ‘мæ куыд амарди, æхсæв уым куыд фæци, райсом та дуры сæрма фæстæмæ куыд ыссыди, уырдыгæй та йæ цæргæс куыд систа ‘мæ йæ фæстæмæ цагъды сæрыл куыд æрæвæрдта, уыдон цын иууылдæр радзырдта лыстæггай.

Уæд Сатана йæхи ныттыдта ‘мæ ныррæдывта:

— Зæронд хæйрæг! Мæ сусæг æварæнмæ дæр та мын бахæддзæ дæ.

Фæлæ ма йын цы хос уыди!

Адæттæ куы фесты, уæд Уырымæг фæсивæдмæ фæдзырдта:

— Лæппутæ! Кæмæ цы бахæддзæ, уый йын хæлар уæд йæ мады ‘хсырау. Ныр уæ хæдзæрттæм цæугæут.

Афтæмæй адæм сæ хæдзæрттæм фæцыдысты.

Уырымæг кæй амардта, уый иу къорд боны инганы куы фæци, уæд хъынцъымкæнын байдыдта:

— Нартыл фыддуг, фыдаз ыскодта, афтæмæй мæ фыд Уырымæгæн ницы ахъаз фæдæн, ницы фос ын фæкæнынкодтон.

Æмæ мæрдты хицау Барастырмæ бацыди ‘мæ йын ныллæхстæкодта:

— Уалæмæ мæ ауадз, мæ фыд Уырымæгæн исты фос фæкæ-
нынкæнон.

Фалæ йæ уый нæ уагъта, афтæ йын зæгъы:

— Дæу ку' ауадзон, уæд мæрдтæ иууылдæр дæ фæдыл ацæу-
дзысты.

Уыуыл ын лæппу загъта:

— Мæ фæдыл цæмæй ма рацæуой, уымæн æз хос ыссар-
дзынæн мæхæдæг.

Стæй йæ фараст боны 'мгъуыдмæ ауагъта.

Лæппу баздæхт, афтæмæй йæ бæхæн цæфхæдтæ фисынмæ
ныссагъта 'мæ рацыди. Дуаргæс, Барастырай йæм дзырд ис,
уый зыдта 'мæ йæ ауагъта. Уæд мæрдтæ дæр рарастысты 'мæ
дуаргæсмæ бацыдысты 'мæ йын загътой:

— Мах дæр ауадз йæ фæдыл.

Уый цын загъта:

— Уый куы никæдæм ацыди, æркæсут ын мæнæ йæ фæдмæ
дæр, æддæмæ цæуыны фæд у, мыййаг?

Уыдон æркастысты 'мæ фæд фæстæмæ кæй уыди, уый фæд-
той æмæ сахæдæг дæр аздæхтысты фæстæмæ.

Лæппу дын рацыди уырдыгæй æмæ Нарты Уырымæджы
дуармæ балæууыд æмæ йæм бадзырдта:

— О Нарты Уырымæг! Æддæмæ мæм ракас!

Уырымæг уый куы фехъуыста, уæд загъта:

— Уый цавæр у, цæй хъæр у? Айхуызæн дуджы дардæй чи 'рцыди?

Уæд æм ракаст æмæ чысыл лæппу иу чысыл бæхыл бады
'мæ Уырымæгæн афтæ зæгъы:

— Демæ мын хæтæны 'нæфæцæугæ нæй.

Уырымæг ын загъта:

— Ау, куыдзы хъыбыл, дæ бæх тæрхъусы йас йæддæмæ
куы нæ у, дæхæдæг та саргъыгоппы йас, уæд ды мемæ кæдæм
фæцæудзынæ! Мæ зæронды бон мæ куыд хынджылæгкæныс,
худиная дын нæу?

Æмæ фæмæсты и. Фалæ йын лæппу сабырай афтæ зæгъы:

— Æппын дæ нæ ныуаддзынæн, Уырымæг, искæдæм мæ
куы нæ фæкæнай, уæд.

Афтæмæй дын быдыры астæу Æмхицхæрæн Бæрæгбарц
зæгъгæ, уырдаем иннæ бон сихормæ куыд бацæуой, ахæм æмгъуыд
ыскодтой. Æмæ Чысыл барæг фæстæмæ аздæхти.

Уырымæг та йæ ус Сатанамæ бацыди 'мæ йын радзырдта,

уыцы ләппу йә хәтәны кәй кәны йемә. Әмә йә кәй нә фәнды уый дәр.

Уәд ын Сатана загъта:

— Ма тәрс, нә зәрөнд ләг. Әз дын, цәмәй мауал аңауат, уымән хос ыскәндзынән.

Йәхәдәг мәсыджы сәрмә 'ртә мыдамәсты 'мә рөнджы дурынимә суади 'мә уырдыгәй ныккуывта:

— Хуыцауты Хуыцау, мә Хуыцау! Кәд мә истәмән ыскодтай, уәд ахсәв әнусы цъитийы мит әруарәд!

Афтәмәй дын — гъәйда — мит уарын байдыдта 'хсәвәй бонмә 'мә ма мәсыджы цъупп чысыл зынди, афтә 'руарыди.

Райсом Уырымәг куы ракасти, уәд йә зәрәдә бадзәбәх, нал аңәудзынән зәгъгә. Әмә аңәг нал аңыди.

Уырымәг се 'мгъыдафон әмгъыд бынатмә куы не 'рцыди, уәд ләппу уырдыгәй рацыд әмә та Уырымәджы дуармә баләууыд әмә бахъәркодта, 'мә йәм Уырымәг рацыди.

Уәд ын ләппу загъта:

— Дә дзырд куы фәсайдтай.

Фәлә йын Уырымәг загъта:

— Айхуызәны мә урс рихитәй мит мәрзгә кәдәм цәуон?

Уәд ын ләппу загъта:

— Уый мә бар уадз. Әз ын хос ыскәндзынән уымән. Мә фәдыл рацу уыйәддәмә.

Цы ма кодтаид! Баңыди йә хәдзармә 'мә загъта:

— Аңы фыдәбөны барәг мә нә ныууадздзән.

Фәлә цәуон зәгъгә дын йәхи аңәттәкодта зәрөндырдәм.

Йә хьулон йәфсыл дын абадти 'мә ләппуыи фәдыл фәрәст.

Ләппу бәхыл йә разәй цәуы, 'мә йә бәх та йә фындзы-хуынчтыты тәфәй й' алыфарс мусуатыбәрц мит тайынкәны.

Уырымәг та йә фәдыл сурыл цәуы.

Иудзәвгар куы фәңыдысты, уәд ләппу фәрсы Уырымәджы:

— Хорз Уырымәг, әнәсаст бәстә ма дын баззади искуы?

Уый йын загъта:

— Сау денджызы сарты аңәуынән ницы фадат ыссардтон әмә ма мын уый тыххәй Терк әмә Турчы бәстә әнәсаст баззади.

Уәдә уырдаг цәуәм зәгъгә йә акодта.

Иудзәвгар та ку' ауадысты, уәд ын ләппу загъта:

— Әз раздәр ауайон әмә бынат акәнон.

Афтәмәй аңыди 'мә Әмхицхәрән Бәрәгбәрцы афынәй

и. Уалынджы Уырымæг дæр куы 'рцыди, уæд фестади лæппу 'мæ Уырымæджы рхизынкодта 'мæ йын йæ бæх афæсахсан-кодта 'мæ йын загъта:

— Ды уал иучысыл ахуысс, æз та бæх хъахъхъандзынæн.

Стæй райхъал и 'мæ, исты куы бахæриккам, лæппу, зæгъгæ загъта. Æмæ йын фæндаггаг систа.

— Исты ахæр.

Фæлæ лæппу йæ дзыкмæ дæр ницы схаста, мæнæн хæрыны рæстæг нæй зæгъгæ.

Уырдыгæй ацыдысты 'мæ денджызы былмæ куы 'рбахæддзæсты, уæд лæппу сагдзæрмттæй мусонг ыскодта, сæгуытдзæрмттæй та лыстæн æмæ Уырымæгæн загъта:

— Ам мæм лæу. Абон майрæмбонмæ дæм æз дæр искацæй хæддзæкæндзынæн.

Йæхæдæг йæ бæхыл абадт æмæ дын денджызы уыцы фарс Терк æмæ Туркмæ бацыди. Уыдонæн та сæ рæгъау æфсæндзых бирæгъ æмæ 'фсæндзых сынт æмæ æфсæндзых уырс хъахъхъанæг уыдысты. Лæппу æфсæндзых бирæгъы 'мæ æфсæндзых сынты амардта. Сбадти æфсæндзых уырсыл, йæхи бæх та рæгъаумæ ауагъта 'мæ Терк æмæ Турчы рæгъау хъæуы 'ддемæ ратардта. Стæй йæхæдæг Терк æмæ Туркмæ баздæхти 'мæ цæм бадзырдта:

— О Терк æмæ Турк! Уæ рæгъау уын фæтардæуы, фæдисы цæугæут!

Уыцы рæстæг Терк æмæ Турк куывды бадтысты 'мæ цæ уый дзырд нæ бауырныдта.

Уæд цæм хæстæгдæр бацыди 'мæ та цын загъта:

— Уæ рæгъау уын фæтардæуыди!

Фæлæ уыдон загътой:

— Ай, хæрдацау æмæ нозтацау чи 'рцыди, ахæм у. Æрхизын æй кæнут æмæ йын бахæрынкæнут æмæ баназынкæнут, уырдыгыстджытæ!

Уыдон дæр, Терк æмæ Турк куыд загътой, афтæ бакодтой æмæ лæппумæ басидтысты. Уый уæд тагъдгомау рахызти, ахордта цыдæртæ 'мæ анызта. Стæй æфсæндзых бирæгъы хъус æмæ æфсæндзых сынты сæр систа йæ дзыппæй æмæ цæ фынгыл æрæвæрдта:

— Кæд уæ уыдонæй дæр нæ уырны, уæд уын далаæ уе 'фсæндзых уырсыл бадын.

Рауади лæппу 'мæ дын абадти бæхыл. Ныххæфтытæ йæ кодта 'мæ рафардæг и.

Рæгъаумæ нæма бахæддзæ и, афтæ йыл иу зæронд ус бамбæлди дон хæсгæйæ 'мæ йын загъта:

— И-и, дæ рын бахæрон æмæ дæ уды фæхъхъау фæуон, байхъус мæм. Саджы хуызæн æхсæз лæппуйы мын уыди 'мæ дзы фондз фæдисыфыддзагæй мард фесты. Ныр дæр та мæ лæппу фыддзаг уыдзæн, æййафдзæн дæ 'мæ йын мацы кæн, æз дæ мад дæ фыды уазæг. Фæлæ-иу æй бацъæрæмыгъдтытæкæн æмæ-иу æй уæлвæндагмæ баппар. Маргæ мын-иу æй ма акæн!

Цæмæй йыл баууæндыдаид, уый тыххæй йын йæ дзидзи бададта. Уалынмæ дын фæдис дæр йæ фæдыл уайын байдыдтой, æмæ йæ мæнæ уыцы лæппу æппæты фыддзаг æрбайæфта.

Чысыл лæппу йæм дзуры:

— Дæ хорзæхæй, ныууадз мæ, дæ мадимæ 'рдхорд ыстæм. Фæлæ йын уый загъта:

— Мæ мад, мæ фыдыстæн, нал дæ ныууадздзынæн!

Куы нал æй уагъта, уæд æм Чысыл лæппу фездæхти 'мæ йæ бацъæрæмыгъдтытæкодта 'мæ йæ уæлвæндагмæ баппæрста. Фæлæ уый фестади 'мæ та йæ сурь, нæ йæ уазы.

Чысыл лæппу та йæм фæстæмæ дзуры:

— Дæ хуыцаумæ скæс æмæ мæ ныууадз, м' ард мын ма фæсайынкæн.

Уæд ын уый афтæ зæгъы:

— Усимæ ард чи хæры, уый усы хуызæн лæг у. Рæгъау фæтæрын дæ фæнды, фæлæ дæ æз нæ бауадздзынæн.

Хос куы нæ уал уыди, уæд æм дыггаг ыздæхт ракодта 'мæ уæдæ дæ тæригъæд дæхи уæд зæгъгæ, йæ бацæфтæкодта 'мæ йæ 'рдæгмардæй фæндагмæ баппæрста. Йæхæдæг рæгъауыл рахъæркодта, афтæмæй цæ денджызы ацы фарс фæкодта.

Уырымæг куы 'рбахæддзæ ис, уæд иу ран æрлæууыдысты, 'мæ лæппу Уырымæгæн загъта:

— Байуар цæ, Уырымæг.

Уый йын загъта:

— Дæхæдæг цæ байуар.

Лæппу цæ 'ртæ хайы кæнын байдыдта. Уæд Уырымæг йæхинымæры хъуыдыкодта: «Æвæдздзæгæн, æртæ хайæ иу йæхицæн исдзæни, иу та йæ фæтæггаг, иу та мæнæн дæддзæни».

Æмæ ма уæд æз Нарты 'хсæн цавæр цæсгомæй бацæудзынæн зæгъгæ загъта хъынцъымгæнгæйæ.

Уалынды цæ уæрст фæци лæппу 'мæ Уырымæгæн зæгъы:

— Хай сис, Уырымæг.

Уый йын загъта:

— Нарт хистæрæй нæ исынц хай. Махмæгъдауæй хай сисын дауыл æмбæлы.

Афтæмæй Уырымæджы дзырд ыссиди, ‘мæ лæппу систа иу хай æмæ загъты Уырымæгæн:

— Ай дын дæ хистæйраг.

Иннæ хайæ:

— Ай та дын дæхи хай.

Æртыггагæй:

— Ай та дын мæ хай.

Æрмæст рæгъауæй иу урс гал сæвæрста ‘мæ загъта Уырымæгæн:

— Ацы галæй мын хист ыскæн.

Æмæ йын йæхи раргомкодта ‘мæ йын загъта:

— Ды иу æхсæв Донбеттыртæм куы уыдтæ, уæд дæ хъамайы фындзыл йæхи чи бакъуырдатæ ‘мæ чи амарди, æз уыцы лæппу дæн. Æмæ мæхи Барастырæй ракуырдатон. Ныр ме ‘мгъуыд æрхæддзæ ис. Æз цæуын, фæлæ мын хист æнæскæнгæ ма фæу. Афонмæ дæр ма мын мæ ном ницæмæй ыссардтой.

Ныр фæндараст фæу загъгæ йын загъта. Йæхæдæг æй ныууагъта.

Уырымæг дæр рæгъауыл тагъдгомау рахъæркодта ‘мæ Сатанамæ куы ‘рхæддзæ ис, уæд загъта:

— Æз, ды йæ цинæй кæмæн цардтæ ‘мæ йæ уындæй кæмæн нæ бафсæстæ, уыцы лæппуимæ ныр иннабон фæхаттæн.

Сатана Уырымæджы уым фæуагъта, афтæмæй лæппуйы сурын байдыдта, сурын байдыдта ‘мæ йæм хæстæгкæнын куы байдыдта, уæд æм раздæр дзуры:

— О, кæй уындæй нæ бафсæстæн æмæ кæй цинæй цардтæн, дæ уынд мын ма бахæлæгкæн, дæ цæсгом мæм равдис.

Лæппуйæн та йе ‘мгъуыд æрхæддзæ ис, хур æрцæйныгуылд, йæ бынатмæ тындзыдта ‘мæ загъта:

— Рæстæг мын нал и.

Сатана йæ куы бамбæрста, ай мæм нал ракæсдзæни загъгæ, уæд, магуырæг, ыскуывта:

— Хуыцауты Хуыцау, мæ Хуыцау! Кæд ды мады зæрдæйы кæсын зоныс, уæд ма хæхтыл дыдзыхур фæзынынкæн.

Æмæ уæд хæхтыл дыдзыхур æрбакасти. Уалынмæ лæппу дæр мæрдты дуарыл фæгуыбыркодта ‘мæ иу ыздæхт фæкодта Сатанамæ ‘мæ йын Сатана йæ фæдджитæ ‘мæ йæ цæсгом иу уындæй.

акодта 'мæ лæппуйыл йæ къухдарæн фехста 'мæ уымæн йæ къухыл абадти, 'мæ лæппу уыцы къухдарæн мæрдтæм йемæ бахаста.

Уырдыгæй Сатана фæстæмæ йæ хæдзармæ рацыди 'мæ уыцы урс галæй хист ыскодта. Хист уæдæй нырмæ кæнын байдыдтой зæгъгæ зæгъынц. Афтæ уыди Уырызмæджы балц зæгъгæ зæгъынц. Фæлæ се 'цæгдзинадæн ницы зонын. Æрмæст уын зæгъын: Уыдонæй цы нæ федтат, рын, сонæй дæр æндæр мацы фенут. Мæ кадæггаг лæппутæн авæрут.

АЙСАНА

Нарты Уырызмæгæн лæппу райгуырди 'мæ йæм Сау денджызы 'лдар æрцыди, Уырызмæгæн уый йæ хæлар уыд æмæ йын раарфæкодта йæ лæппуйы тыххæй. Стæй йæ йæхицæн хъанæн ахаста. Ном ыл сæвæрдта Айсана. Айсана рæзын байдыдта, хъомылкодта 'мæ куыд рæзти, афтæ фыдуагæй-фыдуагдæр кодта. Айсана йæ кары бацыд, фæлæ йæ дæлимонтæ фæцæстыкодтой æмæ йын дзурын иуыл зыгъуыммæ хъуыди. Сау денджызы 'лдар æмæ й' адæм тынг ысфæлмæцыдысты Айсанайæ. Адæмæн сæ фос цагъта, нæ цын маргъ уагъта, нæ фос. Галæн-иу й' арм ыстыдта, куы й' агъд, æмæ алы фыдмитыл дæр н' ауæрста.

Сау денджызы 'лдарæн Ногъы бæхыдзугтæ хызти. Уым ын цыбырхъус уырс-бæх уыди, фыдуаг. Йæхимæ нæ, фæлæ гас рæгъаумæ дæр никæй уагъта.

Æлдар зæгъы й' адæмæн:

— Асайут æй Айсанайы рæгъаумæ Ногъыбæстæм. Кæд æй уыцы уырс бахæрид, æндæр амæн хос ницæмæй ис йе 'рсабырæн.

Акодтой ыстдæс лæппуйы Айсанайы бæх ахсынмæ. Ногъы рæгъмæ куы баввахс ысты, уæд Айсанайæн загътой:

— Мах бæхтыл ыстæм, ды та — фистæг, дахицæн уæртæ рæгъауы цы цыбырхъус уырс ис, уый æрцахс æмæ цæуæм.

Айсана бæхты рæгъаумæ бацыд, цыбырхъус уырс æй ауыдта мæ йæм йæхи рауагъта. Айсана йын йæ хъустæм фæлæбурдта 'мæ йе рæгъмæ сгæпласта. Бæх ныззылди куыройы цалхау æмæ Айсана рахаудта. Уæлæмæ фестад, бæхы йæ фæстаг къæхтæй ацахста, ныззылдта йæ 'мæ рæгъауы астæу йæ фæртт фæцыди. Цыбырхъус æм æрбацыд сабыргай æмæ зæгъы Айсанайæн:

— Тыхæй гуымиры дæ, зондæй — лæмæгъ, фæлæ мын барæгæн бæздзынæ.

— Ды дәр мын бәхбәттәны сфидаудзынә, ме ‘мбәлтты бәхты ‘хсән.

Цыбырхъусыл абадти Айсана ‘мә йе ‘мбәлттәм ратындзыдта. Уырдыгай әлдармә ‘рцыдысты. Базыдтой та әлдары адәм, Айсана ‘рцыди, уый әмә хъасткодтой се ‘лдарән: «Кәнә мах фесаф, кәнә Айсанай».

Әлдар зәггы й’ адәмән:

— Әз уый амәләт мәхи цәстәй куы фенон, уәд мын зын у, фәлтау әй цуаны асайут Хурыбыдырмә. Хурыбыдыры фендзыстут хуыскъ адаг, ададгы астау әфсән быру, уым быруйы сарты сыхмах бәхтә ахизын нә бафәраздзысты, уый бәх дзы ахиздзән. Быруйә куы фәмидәг уа, уәд ын фәстәмә хизән нал уыздзән, ахәм коммә ахаудзән. Сыхмах фәйнәрдәм ныппырх ут, дыууә уә иумә ма алидзәд. Уый уә комәй уындзән әмә катайкәндзән уә фәлыгъдыл. Чердәм ацәуа, уый нал зондзәни, ‘мә йә ныууадзут. Уәхәдәг рацәут фәстәмә.

Акодтой Айсанайы ‘стдәс барәджы цуанкәныны ‘фсон Хурыбыдырмә. Уым федтой хуыскъ адаг ыстыр быруимә. Уыуыл цә хъуыди ахизын! Сә бәхты ныццафткадтой, фәлә быруйы сарты Айсанайы бәхы йәддәмә никәй бәх ахызти.

Айсана арф коммә ныххаудта. Йе ‘мбәлттә, стдәсырдәм ныйиугай ысты. Айсана цәм кәсы мә хъуыдыкәны: «Цәмәй фәтарстысты, фәйнәрдәм цы ныппырх ысты?» Йәхәдәг катайы бацы: «Ныр чердәм фәцәуон, фәндаг куы нукуыдәм зонын, уәд!»

Арасткодта комы мидәг. Бирә фәцыди ‘мә бафәллади. Иу ыстыр бәласы бын нәууыл йә нымәтыл әрхуыссыд. Йә бәхы бәласыл бабаста ‘мә бәх хызти йәхицән.

Нарты Сослан цуаны уыд әмә ‘рбацәйцыд Айсанайырдәм. Сфәндкодта Айсанайән йә бәх байсын. Йә цурмә ‘рбацыд әмә йә фынайә куы федта, уәд кард ысласта, цәмәй йын йә кьубал ныцъцъыккласа. Айсанайы бәх дзуры Сосланмә:

— Нывәр дә кард йә кәррдзәмы, уый дә карды хуызән цыхткәрдәнтә н’ алыгкәндзысты ‘мә цу дә фәндагыл, кәннод куы сыхәл уа, уәд дын хорз нә уыздәни.

Сослан әм нә хъуыста. Уәд бәх ныммырмыркодта, ‘мә Айсана фестәди. Сосланән йә кард йә кьухы хыләй баззад. Айсана йәм фәмәсты ис, й’ арцыл әй систа, йә бәх ын йәхи бәхы фәсарц авәрдта ‘мә фәцәуы.

Сослан әм дзуры:

— Ёз дæ мад, дæ фыды уазæг, ауадз мæ мæ хæдзармæ.

— Ды мæн марынмæ хъавыдтæ ‘мæ дыл мæхæдæг фæтых дæн, фæлæ мæнай æдыхдæрыл куы сæмбæлдаис, уæд ын алы хатт дæр тыхкæнис.

— Ард дын хæрын нæртон лæджы номæй – нал фæхъыгдар-дзынæн фæндаггон лæджы.

— Ау, æмæ ды нæртон лæг кæцæй дæ?

— Ёз Нарты Сослан дæн.

— Уæдæ мын бахатыркæн, æнæзонгæйæ дын кæй фæфыдæ-бонкæнынкодтон, уый.

Йæ бæхæй асæррæтласта Айсана, йæ бæхыл æй сывæрдта ‘мæ та йæ фæрсы:

— Уæдæ мæн нæ зоныс, æз чи дæн?

— Бæрæг дæ нæ хъуыдыкæнын.

— Ёз Уырызмæджы фырт Айсана дæн, Сау денджызы ‘лдармæ уыдтæн хъанæй. Мæ митæ ‘гар зыгъуыммæ кæй ысты, уый тыххæй мæ сæрсæфæн фæндагыл бафтыдта.

— Уымæн дын æз хос ыскæндзынæн. Ам искуы иу рувас амарæм, уый тугæй дæхи æрыхс æмæ дæхи бамбæхсдзынæ.

Уæд хъæдæй рувас рауади. Айсана ‘хсгæ нæ, фæлæ йæ фæстейы асырдта. Ратæрбатæр æй систа хуырты, дурты, цæндты, пыхсыты, хъæдты. Йæ дарæс ын пыхсытæ ныскъуыдтæкодтой, стæй йæ иу лæнчы ‘рцахста, аргæвста йæ, йæхи йын йæ туджы ныхсадта ‘мæ йе ‘мбихъар æрцыди, стæй зæгъы Сосланæн:

— Фос кæцæй фæкæнæм, ахæм бæстæ зондзынæ ‘мæ йæм фæцауæм.

— Ахæм бæстæтæй фылдæр цы ис, Айсана! Хъарызæххыл иу мæликк цæры. Никуы йын ницы ис арвæй зæххы ‘хсæн, иу чыззы йæддæмæ. Уый басæтт зæгъгæ, уæд фос ыскæнид лæг, йæ чызг та дæ хуызæн йемылæгæн чи сбæзза, ахæм уайд.

— Уæдæ йæм æдзæугæ нæй, Сослан.

Ацыдысты Хъарызæхмæ. Стыр куывд æм ныййæфтой мæликмæ, фæлæ уыдон куывды иувæрсты ахызтысты сæрвæтырдæм æмæ ратардтой мæличчы фос. Куывды адæм цæ федтой æмæ цæм фæфæдискодтой. Айсана цæ кæй цагъта, уыдон туг та иннæты ласгæ фæкодта. Иу цæ нал ауагъта.

Мæликк фæтарсти ‘мæ Айсанайы раз зонгуытыл æрлæууыд, лæгъстæ йын кæны:

— Агъгъæд мын м' адæмы цæгъд, дæ дзых — дæ тæрхон, цы мын зæгъай, уый бакæндзынæн.

Айсана йын зæгъы:

— Дæ чыззы мын бинойнагæн радт, кæннод дæ бынысæфткæнын.

Мæликкæн гæнæн нал уыди 'мæ йын йæ чыззы радта, стæй мæличчы рæгъæуттимæ рараст ысты 'ртæйæ.

Æрцыдысты Нарты арæнтæм æмæ Айсана зæгъы:

— Уырызмæгæн мын арфæ ракæн æмæ Сатанайæн.

Сослан джихауæй аззади 'мæ йæ фæрсы:

— Ау, Нартæм мемæ нæ цæуыс?

— Нæ, Сослан, æз Сау денджызы 'лдармæ хъуамæ ныццауон, фæлæ фос байуарæм.

— Махæн худинаг у, нæ мыггагæй исчи йæ усимæ искæй дæлбар цæра, уый, фæлтау цæуæм Нартыхъуамæ.

Айсана дæр ницы уал ысдзырдта 'мæ Нартæм æрцыди. Уырызмæг æмæ йын Сатана чындзæхсæвтæ 'мæ куывдтæ фæкодтой Айсанайæн.

АЙСАНА 'МÆ САЙНÆГ-ÆЛДАР

Сайнæг-æлдар рарынчын æмæ фервыста Нартæм:

— Мæнæн æнæмæлгæ нал и, фæлæ уæ кæд исчи удыгасгæнæн хос зоны, уæд мын æй ма бахæлæгкæнæд, хорз лæвæрттæ йын ракæндзынæн.

Нартæ загътой:

— Лæгæн йæ адзал куы 'рцæуы, уæд ма кæм фехъуыстæуыди удæгасгæнæн хос?

Ничи дзы разынди ахæм. Сайнæг-æлдар Айсанама фæсидти 'мæ йын зæгъы:

— Авд ныгганды бын, мæ зæрдæ кæуыл дарын, ахæм бæх ис баст. Кæд мын удыгасгæнæн хос ыссардзынæ, уæд дын лæвар фæуæд.

Айсана загъта:

— Никуы зонын ахæм хос, нæ дæр фехъуыстон. Кæд дæхæдæг зоныс, уæд мын æй зæгъ æмæ йæм фæцæуон.

— Уæдæ мæнæн æнæ амæлгæ нæй, фæлæ мæ дыууæ хойы авд æфцæджы 'ддейы цæрынц æмæ мын цæм фехъусынкæн.

Айсана цæм фехъусынкодта. Дыууæ хойы йæм æрцыдысты 'мæ йæм кæугæ бацыдысты:

— Уæ, нæ бонтæ бакæлой, кæмæй ма ныфс æвæрдзыстæм, не фсымæр!

Сайнæг-æлдар цæм дзуры:

— Кæуынаы ницыуал ис, фæлæ ма кæд удыгасгæнæн хос искуы зонут, уæд мын æй æрхæссут.

— Мах ницы зонæм, кæд ахæм хос ис, уæддæр æй зондзæни де ‘фсымæргонд Саухохы Сау уайыг.

Сайнæг-æлдар та уымæ дæр фервыста ‘мæ йæм æрцыди.

Дуарæй йæм дзуры:

— Цы фæдæ, ме ‘фсымæргонд, удыгас ма дæ?

— Удыгас ма бæргæ дæн, фæлæ мæрдон удыгас дæн. Кæд ма искуы удыгасгæнæн хос зоныс, уæд мын æй бацамон, кæннод мæнæй пайда нал и.

— Гъе, Сайнæг-æлдар, кæм фехъуыстай ахæм хабар, æмæ ма мæлæг лæгæн удыгасгæнæн хосæй уа раздахæн.

— Ахъуыды ма кæн, Саухохы Сау уайыг, ды бирæ федтай, бирæ фехъуыстай, æмæ искуы зондзынæ.

— Иу ран ма бæргæ зонын, фæлæ йæм чи фæцæудзæн? Арапаныфæзы зайы иу фæткъуыбæлас. Бæласы бын калм йæхи ‘рбатыхта ‘мæ йæ хъахъхъаны, иугæндзон йæ къуди йæ дзыхи дары ‘мæ йæ цъиры. Уыцы калмæн хæринаг Арапаны паддзах фæласы, йæ бацæуæн зын. Зæгъгæ уыцы фæткъуыбæласæй фæткъуы ратыдтай æмæ йæ ‘рхастай, стæй йæ бахордтай, уæд фервæзис, фæлæ йæм чи фæцæудзæн? Æнæуый дæр фæткъуы-мæбацæуаны хъахъхъæнджытæ лæууынц.

Уæд Сайнæг-æлдар загъта:

— Уæдæ мын ныр чи фæцæудзæн Арапаныфæзмæ, чи мын æрхæсдзæни уыцы фæткъуыйæ, уымæн, авд азы ныггæнды цы кафгæ бæх дарын, уый радтин лæвар.

Айсана загъты:

— Æз æм фæцæуин, Сайнæг-æлдар, фæлæ Нарты адæммæ æз ахæм бæх нæ зонын, уырдаæм чи афæраза.

— Дæлæ мæ бæхы раласут æддæмæ, мæхи мын йæ размæ ныхæссут, æз дыл æй баууæндынкæндзынæн æмæ дын лæвар фæуæд.

Раластой Сайнæг-æлдары бæхы ‘ддæмæ. Сайнæг-æлдар æй Айсанайыл арыууæндынкодта. Саргъ ыл сывæрдтой Кафгæ-йыл. Стæй йыл ысбадти Айсана. Бæх Айсанайы ахаста ‘мæ йæ иу æхст хæрдмæ фæкодта, Айсана йæхи зæрватыкк фестынкодта ‘мæ бæхы баййæфта, абадти та саргъыл. Дыггаг æхст

фæкодта Айсанайы. Айсана йæхи зæгæл фестынкодта 'мæ базæй саргъы 'хсæн абырыди. Стæй та саргъыл абадт. Æртыггаг æхст æй фæкодта лæппуйы бæх. Айсана 'фтаугæ фестиади 'мæ бæхы саргъы бын бабырыд. Уыйфæстæ та саргъыл ысбадт. Уæд æм бæх дзуры:

— Барæгæн мын бæздзынæ, Айсана.

— Ды дæр, цалымæ хуыздæрыл хæсткæнон, уæдмæ мын цъыфты тæрынæн ысбæздзынæ.

Бæх та йæ фæрсы:

— Ныр дæ фæндаг кæдæм дарыс, Айсана, уый мын зæгъ.

— Сайнаг-æлдар мæлæтдзаг рынчын у. Иу хос ма ис йæ фервæзынæн, уый у, Арапаныфæзы цы фæткъуы зайы, гъеуый æмæ дзы хъуамæ 'рхæссон.

— Гъей, Айсана, уыуыл дæ хуызæттæ бирæ афæлвæрдта, фæлæ цæ калм аныхъуыры, абон дæр æгас нал ысты.

— Нæй мын гæнæн, хъуамæ йæ 'рхæссон.

— Уæдæ дын æз иу фæнд амонын. Ды уæлхъæдæй дæ фæллад ысуадз, бафынæйкæн, æмæ дæ куы бауигъон, уæд баныхаскæндзыстæм.

Айсана афынæй. Бæх афтæ цырды цыди 'мæ сæдæбонны цыд иу бон арæзта. Ныххæддæ Арапаныбæстæм. Хъамылы арфы æдасдæры тыххæй бацыд æмæ ныууыгъта лæппуйы. Айсана фехъал и:

Кафгæ йæм дзуры:

— Гъер æрхæддæ стæм, æрхиз æмæ мын мæ къуди фидар балхынцъкæн, æртæ хъуыны ма дзы ныууадз æнæлхынцъæй.

Айсана Кафгæйы къуди фидар балхынцъкодта, æртæ хъуыны ма дзы ныууагъта.

Бæх та зæгъы:

— Гъер кæрдзын бахæр æмæ кæс уæртæ бæласмæ. Быдыры астæу уыуыл калм фараствыхты йæхи 'рбакодта, 'мæ йын Арапаны паддзах ыстдæс цæдыл хæрд æмæ нозт æрбаласы.

Айсана акасти быдырты астæумæ, калмы раз ыстдæс цæды акалдтой хæринаг æмæ нозт, стæй аздæхтысты. Калм цæм уыцы иу лæбурд фæкодта 'мæ цæ банызта 'мæ бахордта. Афтиа донхæссæн гæрзты йæ къудийы кæронын авæрдта, фехста цæ æмæ Арапаны паддзахы галуаны стæлфыдысты. Стæй та йæ къуди йæ дзыхы бакодта, цъиры йæ 'мæ афтæмæй афынæй ис.

Кафгæ зæгъы Айсанайæн:

— Афон у ныр фәткьюу хәссынән, фәлә мыл ысбад. Әз мәхи иу уагъд акәндзынән, әмә дзы цы ратонай, уый дәхи, кәннод дзәгъәлы цыд фәуыдыстәм.

Кафгә йәхи иу уагъд акодта. Айсана тәхгә-тәхын бәласы цонг арәмыгъта 'мә, йә уәлә әртә фәткьюыйы, афтәмәй дымгәйау атахтысты. Фәткьюыты йә дзыппыты атыста, бәласы цонг та зәхмә аппәрста. Калм цә ауыдта, сә фәдыл йәхи райста, иу ран цә 'рбайяфста. Кафгәйы әнәлхынць әртә хьюынмә фәләбурдта, йә дәндәгтыл цә атыхта 'мә фурды сарты фәцәйтахтысты.

Кафгә йәхи фәзылдта, калмән йә дзыхы бәхы 'ртә хьюыны аздадысты 'мә фәфәлдәхти, стәй доны ныххаудта. Уәдмә Кафгә фурдән иннәрдем ахызти.

Уырдыгәй әрцыдысты Сайнәг-әлдармә, 'мә йәм Айсана дзуры:

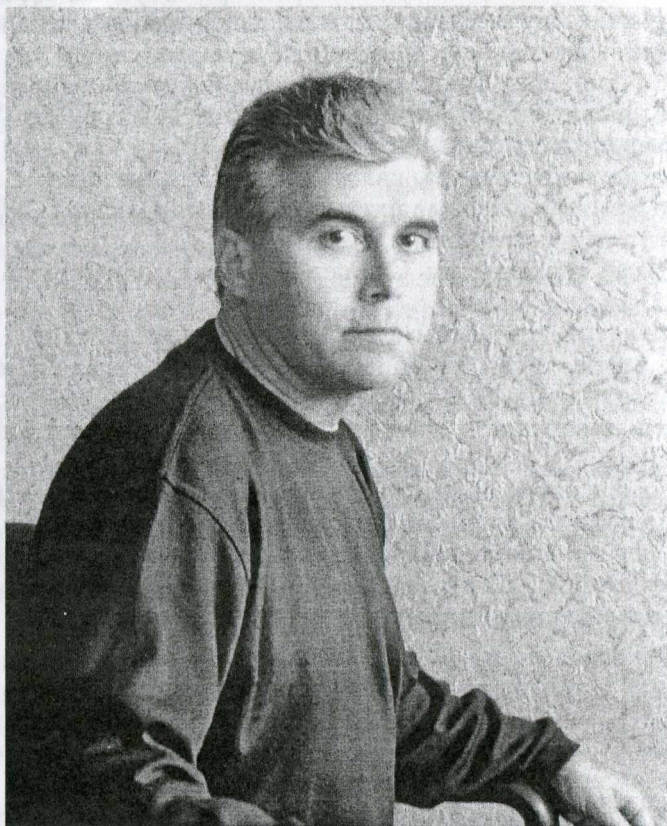
— Әрхастон дын уыцы фәткьюыйә, Сайнәг-әлдар.

— О, афтә тагъд не 'рцыдаис. Уый ды кәмдәр әндәр фәткьюу 'ртыдтай әмә уый әрхастай. Уәдә ма дзы искәцы рынчынән ахәрынкән, кәд ысдзәбәх уа, уәд мән дәр бауырндзән.

Айсана фәткьюыйә Нарты рынчынтән бахәрынкодта, 'мә сеппәт дәр сә кәәхтыл ысләууыдысты. Бауырныдта Сайнәг-әлдары дәр Айсанайы ныхас. Бахордта иу әнәхъән фәткьюу 'мә фервәзти. Йә бәхы Айсанайән баләваркодта, арфә йын ракодта, стәй куывдтә фәкодта йә хәдзары.

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

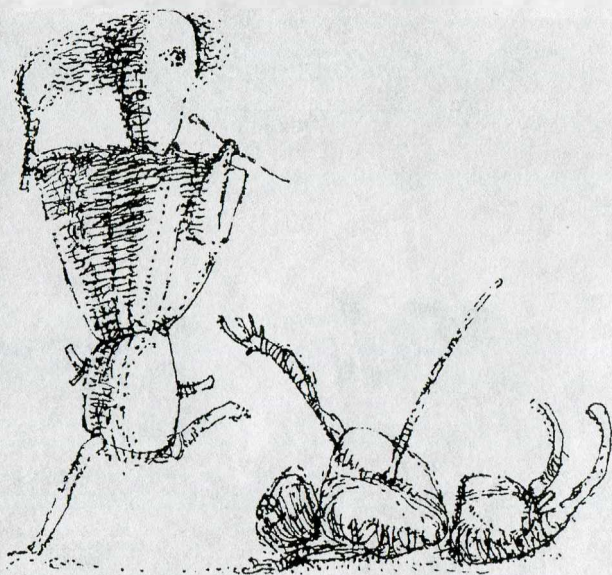

*Нæ равдысты фендзыстут нывгæнæг
Цæгæраты Валерийы куыстытæ.*

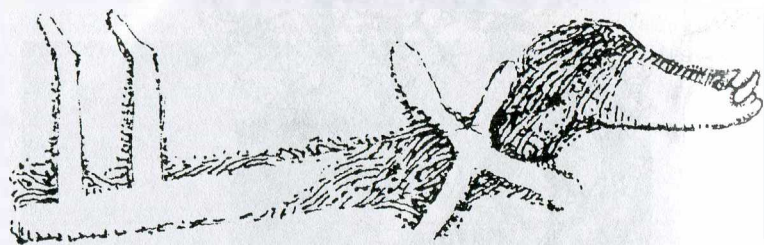

Пегас.

Уәлахиздзау.

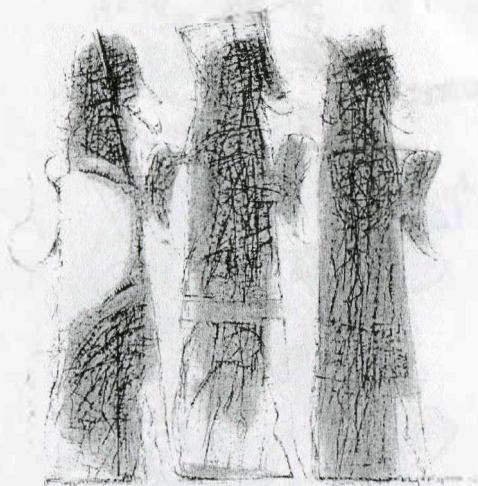

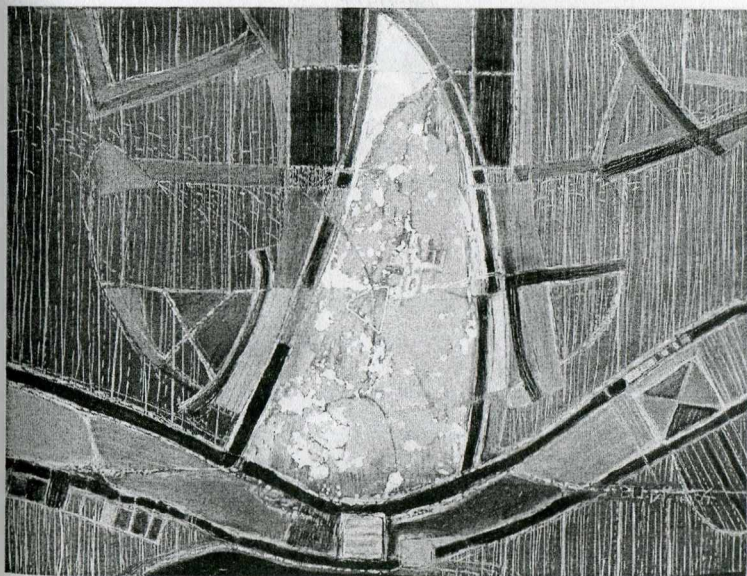
Тахæм!

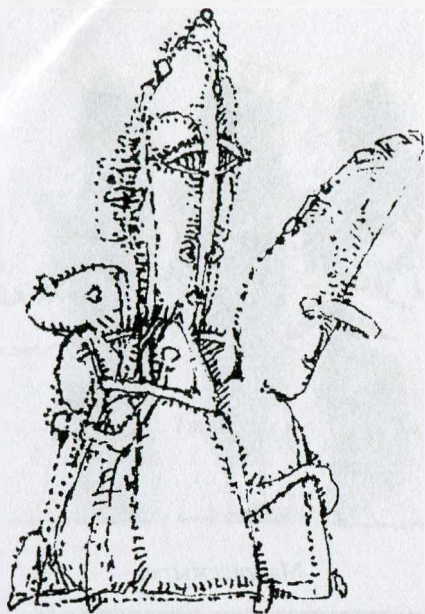
Сæрдыгон уарын.

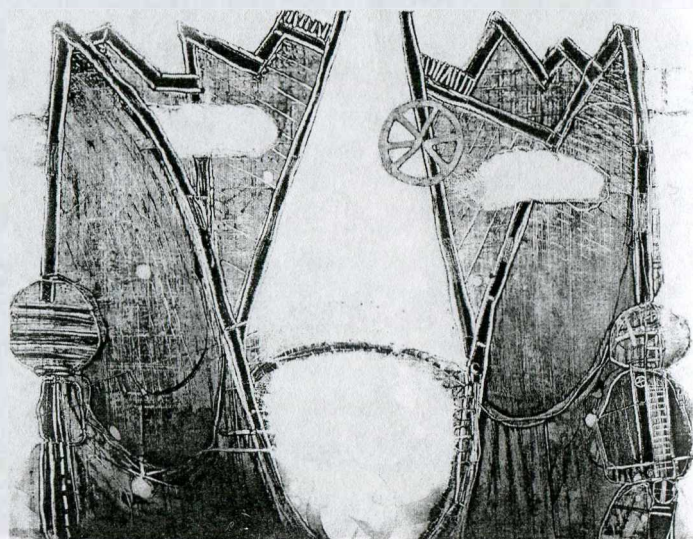
Мастисджытæ.

Дунейы равзæрд.

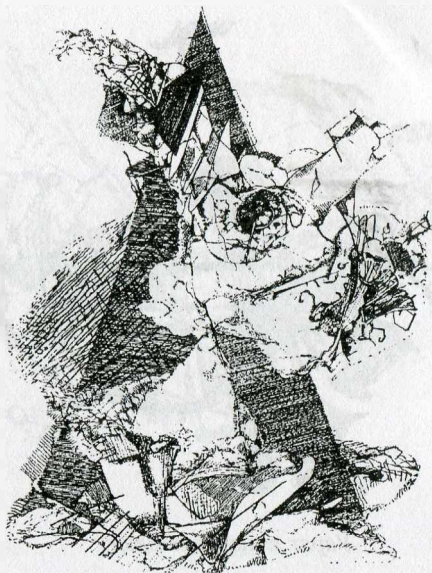

Бинонтә.

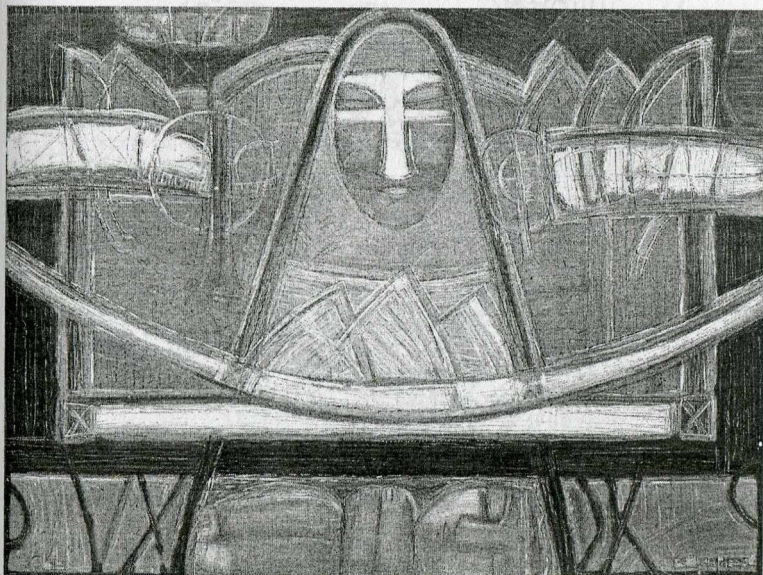

Схумәрайсом хохы.

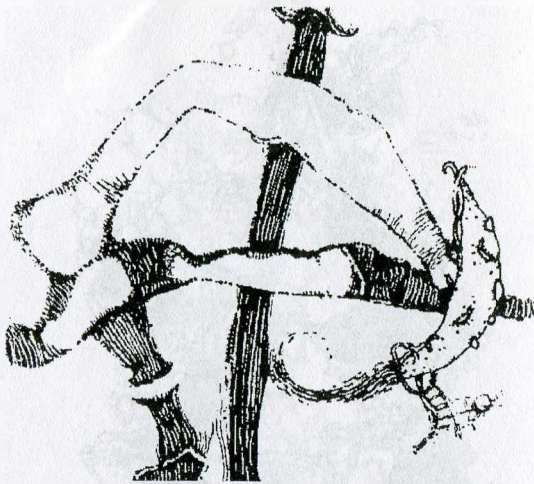

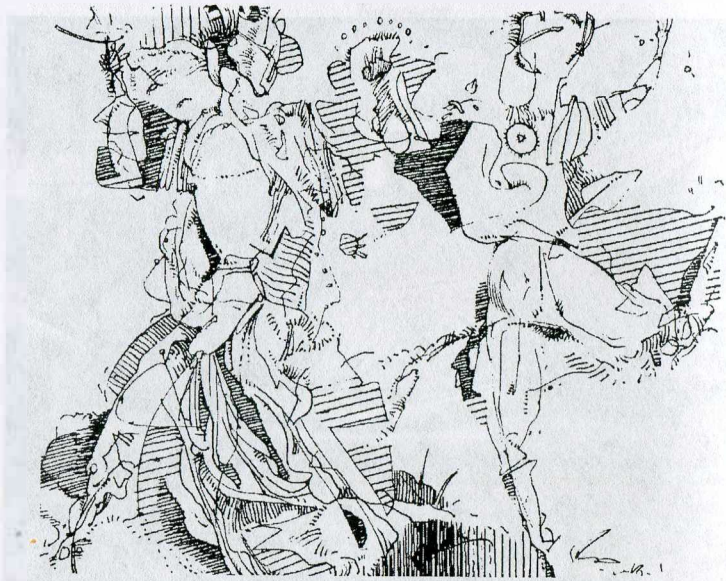
Хох.

Анхъалмæ кæсгъайæ.

Уарэт эмæ æрхæндæг.

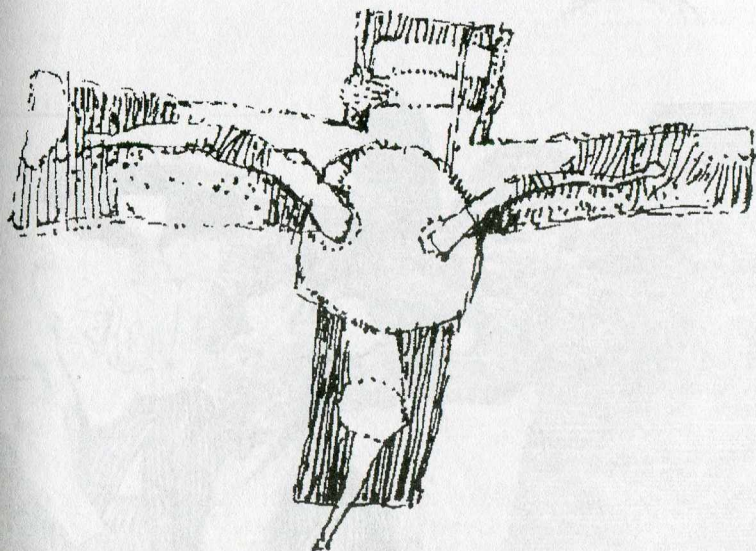

Кафт.

Уыг.

Рагон хабар.

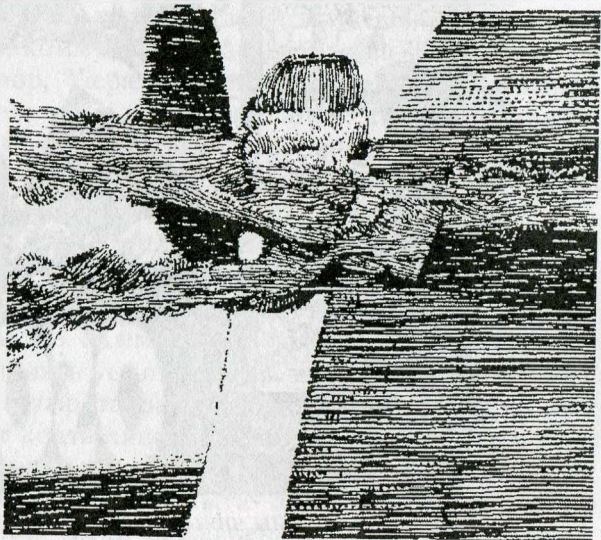
Икар.

Падзахи фырты фэдзæхст.

Колаксай.

Хъысматты дымгæ.

ЕФХАРДТЫ
ХЕСАНЕ

Александр
КУБАЛОВ

Ефхардты Хасане

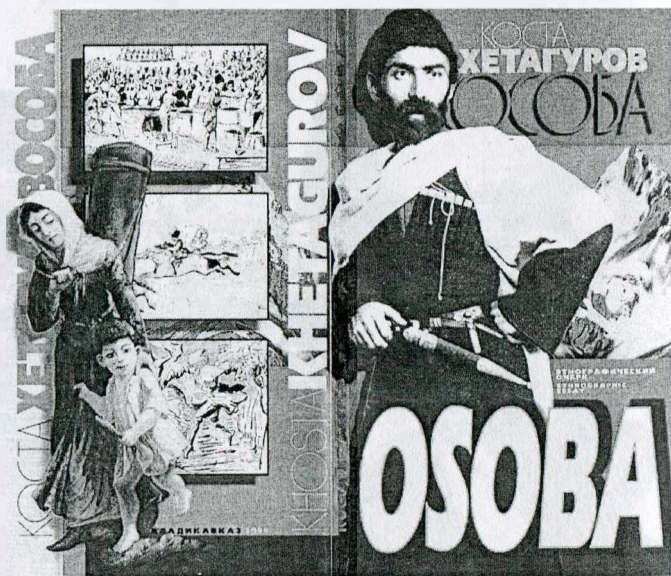
ЭПИЧЕСКАЯ ПОЭМА

Ташкент
САМАКЪЯ

2000

Республиканский академический институт литературы им. С.А.Алиева

Кубалты Алыксандры чиныг “Ефхардты Хасане”-йы титулон сыф.

Кьостайы чиныг “Особа”-йы цъар.

ЛИТЕРАТУРАЙЫ ФАРСТАТӘ

БИАЗЫРТЫ Къамерлан

ТОКАТЫ АЛИХАНЫ СФÆЛДЫСТАД ÆМÆ ИРОН КУЛЬТУРАÆ

*Фыссæг Хæмыцаты Албеджы фарстатæн дзуапп дæтты
философон наукæты кандидат Биазырты Къамерлан.*

Цавæр бынат ахсы Токаты Алихан ирон литературайы?

Йæхи сæрмагонд бынат. Тынг уæззау æмæ змæст рæстæг уыд, Алихан сфæлдыстадон фæндагыл куы 'рлæууыд, уæд, — райдыдта XX æнус. Тыхст замантæ скодта канд Уæрæсейы империйыл нæ, фæлæ Европæйыл дæр: балкайнаг хæстытæ, Фыццаг дунеон хæст, революцитæ, террористон партиты архайд. Уæрæсе састы бынаты баззæди дыууæ хæсты. Стыр импери бамбыд æмæ мидæгæй пырх кæнын байдыдта. Калди туг. Милуантæ цагъды кодтой. Æрыгон гуырдызаг паддзахады ирæттæн сарæзтой геноцид, уый размæ та — Турчы геноцид сомихæгтæн. Дуне æгасæй дæр сызмæсти. Гыццыл ирон адæм размæ фæндагнал ардтой: иутæ сæ “рухс фидæнмæ”, ома коммунизмæ, тугкалæн фæндагыл кодтой, иннæтæ та, — йæхæдæг чи ныппырх, уыцы дугмæ. Разæй, коммунистон царды, фæзын-фæзын кодтой Ленины Сырх террор, Уæрæсейы интеллигенцийы хуыздæрты тард фæсарæнтæм æмæ Сталины æнæхатыр тиранийы рæстæджытæ: коллективизацийы туглæсæнтæ, Украинæ æмæ Казахстаны милуанты сæфт, æртын æвдæм азы хъаймæт, ЛАГСУ-йы (ГУЛАГ-ы) концлагерьты адæмы стыр хъызæмæрттæ.

Агурын хъуыд æндæр фæндаг. Политиктæ йæ не ссардтой. Интеллигенци йæ уыдтой, фæлæ сын ницы 'нтысти. Уымæн æмæ дзыллæтæ сæрра сты, сæ зонд сын сдзæгъæлтæ чынди. Интеллигенци тарстысты сæ адæмæн, сæ сомбонæн, культурайы фидæнæн. Токаты Алихан уыди уыдонæй — йе 'мдзæвгæты зыны, куыд тыхсти, куыд агуырдатæ фæндаг фидæнмæ, куыд уарзта йæ Ирыстон, куыд мæт кодта хицæн адæймаджы хъысмæтыл.

Мамсыраты Темырболат, Гæдиаты Секъа æмæ Хетæгкаты Къоста XIX æнусы зарæггæнджытæ æмæ хъарæггæнджытæ уыдысты. XX æнусæн йæхи зарæггæнæг, растдæр зæгъгæйæ

та, йæхи хъарæггæнæг хъуыд. Æмæ Ирыстоны райгуырд уыцы хъарæггæнæг — Алихан ныккасти æнусы арфмæ, федта йын йæ зынтæ, йæ тугкалæн фæндæгтæ, федта удгоймаджы хъызæмæрттæ. Кæд XIX æнусы ирон поэттæ зарыдысты æмæ хъарæг кодтой æрмæст Ирыстоныл, ирон адæмыл æмæ ирон уæззау цардыл, уæд Алихан дæр зарыд Ирыстоныл, фæлæ хъарæг та кодта æрмæст Ирыстоныл нæ, фæлæ Уæрæсейы сомбоныл дæр, Европæйы сомбоныл, дунейы саст фæндæгтыл.

Европæ дзуры иронау Алиханы дзыхæй, дуне зары æмæ хъарæг кæны иронау Алиханы дзыхæй. Раст афтæ Европæ, дуне, удгоймаг хъæрзыдысты испайнагау Лоркæйы дзыхæй. Гарсиа Лоркæ æмæ Токаты Алиханæн иу рæстæджы, иумæ айзæлыди сæ поэтикон хъæлæс. Æмæ дыууæйы дæр мидхæсты тугзæй аласта. Иуы, испайнаджы, — 37-аздыдæй, иннæйы, ироны — 27-аздыдæй.

Цавæртæ сты Алиханы сфæлдыстады хицæн миниуджытæ, цæмæй хицæн кæны иннæ поэттæй?

Райдайын мæ фæнды Тыбылты Алыксандры ныхæстæй, 1925 азы альманах “Малусæг”-ыл цы рецензи ныффыста, уымæй: “Кæй зæгъын æй хъæуы, зын рахатæн у, æдзард поэты курдиат бонифæстагмæ цы бауыдаид, уый, фæлæ йын не ’мбырдгонды цы зарджытæ ис, уыдоныл бæлвырд-бæрæгæй зыны, сæ ныффыссæг æцæг курдиаты хицау кæй уыди, уый. Дзæбæх ратæлмац кодта Бальмонт æмæ Брюсовы æмдзæвгæтæ. Фæлæ йæхи оригиналон фыстыты уыйбæрц тыхджындæр у, æмæ йын абарæн дæр нæй. Йæ авдæны зарæг йæ формæмæ гæсгæ, йæ апмæ гæсгæ аивдзинадæй æрымысын кæны Феты. Токайы-фырты æмдзæвгæ “Малусæджы” бæлвырд-бæрæгæй зыны, поэт бæрц кæй зоны, йæ чем, йæ раг, йæ зардыуагæн йæ рохтыл хæцынмæ кæй арæхсы, уый. Æмдзæвгæйы нæй иунæг æнæхъуаджы хъуыды, иунæг уæлдай дзырд дæр, аивадон æгъдауæй у хорз ифтонг, кълухбакæнæн æм нæй”.

Фыццаджыдæр бахахх кæнæм уый, æмæ Алыксандр Алиханы “æцæг курдиаты хицау” кæй хоны. Дыккаг та уый, æмæ йæ стыр уырыссаг поэт Фетимæ кæй абарста. Æртыккаг: Алыксандр Алиханы схуыдта поэтикон формæйы дæсны. Афтамæй йын йе ’мдзæвгæтæй цалдæр йеддæмæ нæ зыдта. Зын рахатæн нæу, Алыксандр Алиханы сфæлдыстадон бындуртимæ хуыздæр

куы базонгæ уыдаид, уæд ын йæ ном ноджы бæрзонддæр кæй систайд. Тыбылы-фырты рецензи ма ууыл дзурæг у, æмæ советон рæстæджы кæд Алиханы сфæлдыстад рохуаты ныууагъ-той, уæддæр ирон литературæзонанад æмæ эстетикон хъуыды йæ фæрсты нæ ахызтысты.

Алиханы поэтикон æнтыстыл банымайын хъæуы уый дæр, æмæ ирон поэзимæ кæй бахаста сонеты формæ — ныууагъта нын мæнæ ахæм шедевртæ: “Цыкурайы фæрды” æмæ “Алыхуызон мæсыг”. Ам дæр йæхи равдыста иттæг хæрзарæхстæй, ног фæндагыл цæуæгæй.

Алихан, куыд тæлмацгæнæг, йе ’ргом аздæхта европæйаг поэзимæ — тæлмац кодта канд уырыссаг æвзагæй нæ, фæлæ немыцаг æмæ венгрияг поэзийæ дæр: иронау сдзурын кодта Гейнейы, Уланды, Бальмонты, Петефийы æмæ Брюсовы. Иу ныхасæй, иннæтимæ абаргæйæ, хицæн кæны йæ тæлмацты дипазонай, кæд бирæ не сты, уæддæр. Тæлмацгонд æмдзæвгæтыл бæрæгæй зыны Алиханы стыр курдиат.

Алиханмæ уыди нывгæнæджы курдиат дæр — архайдта хуызфыссынады, фыста портреттæ, æмæ йæ поэтикон сфæлдыстады уынæм, æрдзы хуызтæ куыд иртæста, куыд сæ уыдта æмæ сæ куыд æнкъардта, куыд арæхсти хуры рухс дихтæ кæнынмæ, куыд зыдта æрдзы хуызтæй хъазын æмæ сын дзырды мидæг сæ бынат ссарын. Раздæры ирон поэтикон цæстæнгас монохромонæй скодта полихромон, ома йæ поэзи у хуызфыссынад дæр, гъе, æрмæст дзырды фæрцы.

Токайы-фыртæн бантыст йе сфæлдыстады æрдзон æмæ социалон катаклизмтæ кæрæдзиимæ бабæттын æмæ сын аивадон тых раттын, æмæ афтæмай ирддæрæй равдыста хохаг цард, ирон адæмы уæззау тох æрдзы сау тыхтимæ, социалон зынтимæ дæр, — аивадон уд сæ бауагъта. Ирон поэзийы рæнхъытæм бахаста, Дæргъæвсы æмæ Дæргъæвсы комы æцæгдзинад чи ’вдыста, ахæм дзырдтæ: æвгъил, мадкъæл, Зæриу, æхх, стъæлха æмæ æндæртæ, хохаг цардæй чи райгуырди, ахæм предметты æмæ процессты нæмттæ. Мыдыбындз, уыг, ололи, хуымæллæг, сау сынт, цъиах, хъæдур æмæ æндæр зайæгойтæ æмæ цæрæгойтæ поэзимæ бахаста, сæ аивадон нывтæ сын сарæзта, адæймаджы хъысмæтимæ сæ сбаста æмæ нын сæ бауарзын кодта, уымæн æмæ адæймаджы цард æнæ уыдон нæ фидауы, æнæ уыдон ын фидæн нæй.

Чи куыста æмæ кусы Алиханы сфæлдыстад раиртасыныл?

Фыццаджыдæр стыр бузныг зæгъын хъæуы Мамиаты Надинайæн, 44 азы размæ кæй бацæттæ кодта поэты æмбырдгонд “Малусæг” æмæ йæ кæй рауагъта. Хъыгагæн, æгæр цыбыр комментаритимæ. Ацы чиныджы ма ис Гаджиты Георгийы разныхас, фæлæ нæ фæрæстмæ, кæд Алиханай хорз ныхæстæ загъта, уæддæр, — хистæр цырды лæппуйæ куыд феппæлы, ахæм рауадысты йæ ныхæстæ. Нæ йæ бамбæрста, нæ йæм бахæццæ Токайы-фырты стыр курдиаты тых, уымæн æмæ йæм нæ уыд фаг ахуырдынад, аивадон культурæ, (нæ фысджытæн сæ 90% ахæмтæ сты), Тыбылты Алыксандры хъуыдытимæ, æвæццæгæн, зонгæ нæ уыд, — поэтмæ соцреализмы кæсæнцæстытæй каст. Уæлейæ дæләмæ. Алиханмæ та кæсын хъуыди дæлейæ уæләмæ, Сæнайы-хохмæ куыд фæкæсынц Джызæлы æмæ Сунжæйы быдыртæй, афтæ. Æрмæст ын уæд базонæн ис йæ курдиаты æрфыгæ, æрмæст уæд фенæн и, цы бæрзæндтæм схызтис, уыдон.

Стыр аргъ ын скодта Хъодзаты Æхсар “Уацмысты” (1973 аз) раздырды. Зæгъæн ис, æмæ ацы раздырд у цæттæ монографион куыст Токаты Алиханы сфæлдыстад æмæ цардыл. Уый фæстæ дæр ма Æхсар цалдæр хатты æргуыбыр кодта æдзард ирон генийы сфæлдыстадмæ, ныр дæр ыл кусы.

Поэты сфæлдыстады анализæн фæстаг азты бынат разынд ирон литературæйы ахуыргæнæн чингуыты дæр (Джусойты Нафи. Ирон литературæ. Дзæуджыхъæу, “Ир”, 2001 аз, 319 — 325 фæрстæ æмæ æндæртæ), фæлæ алы хатт раст аргъ не скæнынц поэтæн.

Джусойты Нафи сразы “Алихан дæсны поэт кæй уыд” (324 фарс), ууыл, аккаг аргъ скодта “Малусæгæн” (323 ф.), лыстæг æвзары сонет “Цыкурайы фæрдыг” æмæ сонеты формæйы миниуджытæ (324 — 325 фф.), стæй уый фæстæ — диссæгтæ! — æнæнхъæлæджы хатдзæгмæ (тынг зын бамбарæн логикæйы закъæттæм гæсгæ) æрцыд: “... ирон поэзийы рæзтæн ницы фæахъаз йæ аивад” (324 ф.).

Ацы хъуыды 1961 азы куы фехъусын кодтаид, æмбырдгонд “Малусæг” куы рацыд (1960), уый хæдфæстæ, уæд ма йын искуыдтæ бамбарæн уыдаид, фæлæ уæдæй нырмæ æнусы æрдæджы бæрц рацыд, Алиханы фæзмгæйæ, ирон поэзийы сонеты зæйтæ фæцыд, йе сфæлдыстады уылæнтæ дардыл æмæ арф анхъæвзтой. Чи зоны, Нафийы афтæ фæндыди зæгъын:

ирон советон поэзийы рэзтэн ницы фæахъаз Алиханы аивад, æмæ уæд тынг раст уыдаид, уымæн æмæ МАК (НКВД) — ПÆК (КГБ) æмæ ЛЕК(б)П(ВКП(б)) — СЦКП (КПСС)-ы домæнтæм гæсгæ цытæ фыстой ирон литературон цагъайрæгтæ, уый аивадон литературæмæ ницы бар дары.

Æппындæр мæм раст та нæ кæсынц мæнæ ацы дыууæ хъуыдыйы: 1) "... базонгæ дуджы раззаг идеологи æмæ политикон хъуыдытимæ" (320 ф.), ома ленинизмæ, растдæр куы зæгъæм, уæд та — большевикон-террористон идеологиимæ; 2) "... йæ царды фæстаг бонмæ æнувыд уыдис коммунизмы идеалтыл" (320 ф.).

Акæсæм ма æддæмæ — XXI æнус райдыдта, Нафи та ма уæддæр соцреализмы принциптыл лæууы æмæ раст кæны ленинон-сталинон идеологи. "Малусæджы" æмæ Алиханы философи та ууыл дзурæг у, æмæ уыцы идеологи милуанты кæй фæсайдта, марыныл сæ кæй нæ ауæрста, концлагерьтæм сæ кæй батардта æмæ удгоймаджы хъызæмæрттыл кæй бафтыдта, — уымæн хъарæг кæны поэт.

Афтæ мæм кæсы, цыма, Алиханы сфæлдыстадыл дзургæйæ, йæ "Ирон литературæйы историйы" (Дзæуджыхъæу, "Ир", 2002) Джыккайты Шамил бирæ растдæр позицитыл лæууы, арæхстджындæрæй æвдисы Токайы-фырты сфæлдыстадон тыхтæ æмæ йæ философийы ратæдзæнтæ: "Æнусы райдайæн Европæйы аивады уыди символизмы дуг. Ирон поэзийы уыцы здæхтыл цыдис Токаты Алихан. Фæлæ ног æмæ хæдуаг у Алиханы символизм. Поэт уыди æхсæны лæг, сæрибарыл тохгæнæг, революцион змæлды активон архайæг. Алихан райста европæйаг символизмы поэтика, йæ техникон дæсныйады фæрæзтæ, фæлæ уыдон фæрцы æвдыста йæ рæстæджы рессæгтæ, йæ заманы рухсдæр идейæтæ. Поэт символон фæлгонцты æвдыста реалон цард, бæлвырд хъуыдытæ, удгоймаг æмæ адæмы æнкъарæнтæ. Ахæм æууæлтæй Алиханы символизм сси хигъæдон æмæ цардхъом" (19 ф.). Æмæ ма дарддæр: "Рухсмæ тырныны мотив иууыл аивдæрæй нывæфтыд æрцыд Токаты Алиханы лирикæйы" (25 ф.).

Кæй зæгъын æй хъæуы, Джыккайы-фырт нæ фæрæдыдаид, Алиханы сфæлдыстадæн йæ чиныджы куы рахицæн кодтаид сæрмагонд бынат — сæргонд кæнæ параграф, уымæн æмæ æргомай загъта: "Алихан уыд ныфсхаст новатор" (25 ф.).

Мæнæн дæр цалдæр куысты рацыд Алиханы сфæлдыстады

тыххæй Чъребайы, Мæскуыйы, Дзæуджыхъæуы: “Зæй — как символ и как явление в поэзии Алихана Токати” (“Известия ЮО НИИ”, выпуск XXXII, 1988), “Две проблемы творчества Алихана Токати” (“Осетинская филология. Современность и традиции. Сборник научных трудов СОГУ, 1992), “Гений поэтических миражей. О некоторых редакторских коррективах в стихах Алихана Токати и смысле — эстетическом и социально-политическом — этих коррективов” (газет “Айдæн — Зеркало”, №1, январь 2002) æмæ æндæртæ. Кусын дарддæр дæр, мæ разы цы проблемæтæ сырæзти, уыдонæй бирæтæн нырма дзуапп нæ радтон.

Токайы-фырты сфæлдыстады миниуджытæй нырма бирæтæ раиртасын хъæуы, ирон зонадон кусджытæ æмæ литератортæ нырма тынг хæсджын сты поэты раз. Абоны онг иунæг чиныг дæр нæма рацыд Алиханы сфæлдыстады тыххæй, нæй диссертацитæ, Ирыстоны дзыллæтæ йын фаг аргъ нæма скодтой.

Цы хъуыды кæныс Алиханы сфæлдыстад æмæ национ культурæйы бастдзинæдты тыххæй?

Ирон культурæмæ ссæдзæдзæд лæппу барджынай бакъæхдзæф кодта 1914 азы 25 февралы, Бакуйы ирон фæсивæды драмон къорд ын йæ драмæ “Урс сынтытæм” гæсгæ спектакль куы сæвардта, стæй та уыцы спектакль Дæргъæвсы куы равдыстой, уæд. “Театр — одно из самых действенных и полезных орудий в строительстве страны, это барометр, отмечающий ее величие или упадок. Чуткий театр... может в несколько лет изменить мировосприятие... народа. Театр — это школа слез и смеха, свободная трибуна, с которой люди могут отмечать устаревшую или ложную мораль и объяснить на живых примерах вечные законы человеческого сердца и человеческого чувства. Народ, не помогающий создавать свой театр, либо умер, либо при смерти”. (Федерико Гарсиа Лорка. Об искусстве. Москва. “Искусство”, 1971, 146 ф.).

Дыккаг къæхдзæф ирон культурæмæ Алихан бакодта 1915 æмæ 1916 азы, “Чырыстон цард”-ы йын фæд-фæдыл цалдæр æмдзæвгæйы куы рацыд, уæд. Æртыккаг къæхдзæф та уыд йæ амæлæты хæдфæстæ — 1922 азы, альманах “Малусæджы” йын куы ныммыхуыр кодтой “Дургæнæг”, “Малусæг”, “Зокъомæ”, “Дзæнæтмæ бæлгæйæ...” æмæ “Уазал дæ зæрдæмæ калын...”

Æмæ сын 1925 азы Тыбылты Алыксандр стыр аргъ куы скодта, уæд. Альманах Алиханы æмдзæвгæйы номæй кæй схуыдтой, æрмæст уый дæр дзуры ууыл, æмæ ирон культурæ æмæ ирон литературæйæн йæ сомбоны рæст æнæ Алиханы номæй нæ уыди фенæн, раиртасæн.

1960 азы Алиханы æмбырдгонд “Малусæг” куы рацъид, уæд æм фæкомкоммæ сты Ирыстоны интеллектуалтæ, фыццаджыдæр — чъребайæгтæ. Гæбæраты Илья куыста Алиханы цалдæр æмдзæвгæйыл, агуырда сын сæ музыкалон варианттæ, фæнд кодта Алиханы æмдзæвгæты бындурыл вокалон-симфион уацмыс ныфффыссын дæр, фæлæ нæ зонын, бантысти йын æви нæ. Чи зоны, йæ архивы истытæ базади.

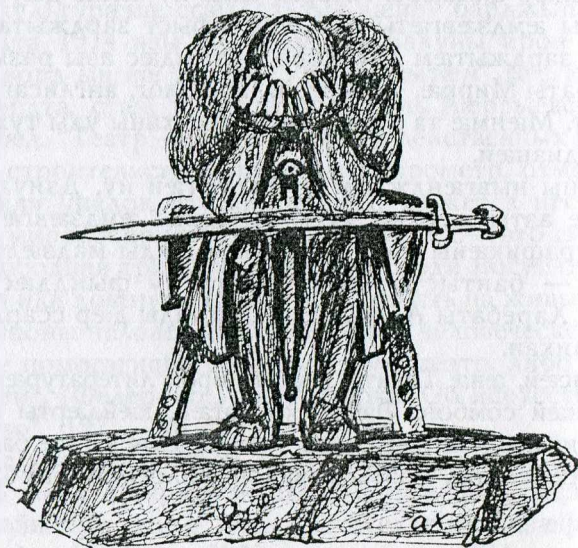
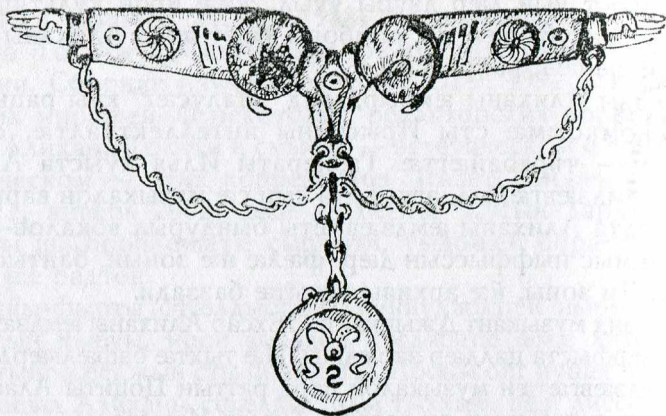
Зындгонд музыкант Джыккайты Æхсар Алиханы æмдзæвгæтæм гæсгæ ныфффыста цалдæр зарæджы. Йæ тыхтæ бафæлвæрдта Алиханы æмдзæвгæтæн музыкалон цард раттын Цоциты Аланы чызг Аннæ дæр, гитарæимæ сæ зарынц Хуссар Ирыстоны.

Алиханы æмдзæвгæтæм гæсгæ цалдæр зарæджы ныфффыста хæдахуыр композитор Гаглойты Станислав дæр.

Чъребайаг интеллигенттæ ныр дæр куы ’рбамбырд вæййынц, уæд кæцæйдæр февзæры гитарæ, æмæ иу кæнæ дыууæйæ азарынц поэты æмдзæвгæты бындурыл фыст зарджытæ. Фæстаг хатт ахæм зарджытæм хъуыстон æртындæс азы размæ. Зарыди Цхуырбаты Миррæ, ахуыргонд-филолог, англисаг æвзаджы специалист. Мæнмæ та хъуыстысты Алиханы уды тухæнтæ XX æнусы райдианæй.

Ирыстоны нывгæнджыты хуыздæртæй иу, Дзиуаты Батырадз, бирæ азты дæргъы кусы Алиханы æмдзæвгæты мидис æмæ апп графикæйы æмæ хуызфыссынады мадзæлттæй равдасыныл, — бантысти йын, скодта иу фынддæс куысты. Нывгæнæг Харебаты Аланы сфæлдыстады дæр ссардта бынат Токаты Алихан.

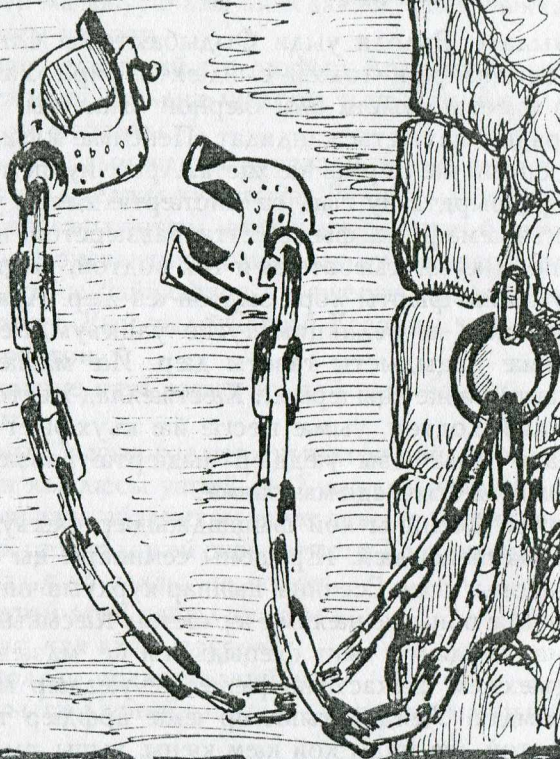
Иу ныхасæй, æнæ Токаты Алихан ирон литературæйæн, культурæйæн, нæй сомбон. Фæлæ, хъыгагæн, кæйдæрты нырма нæ фæнды, Алиханы ном цæра, уый. Уымæн æмæ йæ нæ бамбæрстой, нæ йæм æххæссынц, поэты аивадон философи бамбарынхъом нæ сты.

Харэбаты Аланы иллюстрацитæ Алиханы уацмыстæм.

ТОКЪТЪ
АМЪХАН

АМЪЗЪВЪТЪ

БАХХУЫС КОДТА ЕСЕНИНЫ МАДÆН

Хъуылаты Валодя уыди Фыдыбæстайы Стыр хæсты ветеран. Лæгæвзарæн тохæй сыздахти бирæ хæрзиуджытимæ. Хæсты фæстæ куыста алы бæрнон бынæтты. Уыди хъæууонхæдзарадон наукæты кандидат. Пенсимæ куы ацыд, уæд дæр æнцæд бадын йæ сæрмæ нæ хаста. Арæх-иу фембæлди фæсивæдимæ, радзырдта-иу сын, сæ хистæртæ хæсты уæззау азты цы бирæ хъызæмæрттæ, фыдæбæттæ бавзæрстой, нæ абоны царды сæраппонд куыд хъæбатырæй тох кодтой, уыцы хабæрттæ.

Хъуылайы-фырты хорз зыдтон æз дæр. Арæх-иу æрбауади “Рæстдзинад”-ы редакцимæ. Йæ уацхъуыдтæ-иу рæстæгæй-рæстæгмæ рацыдысты газеты дæр. Йæ мæлæты размæ нæм æрбахаста мæнæ ацы æрмæг. Хæстæвллад хæстонæн йæ къухтæ ризгæ кæй кодтой, уымæ гæсгæ йæ къухфыст уыди тынг зын æвзарæн. Æмæ дзы уæддæр цыдæртæ равзæрстон æмæ сæ афтæмæй хæссын адæмы размæ.

“Сергей Есенины кой фыццаджыдæр фехъуыстон 1929 азы цыппæрдæсæздзыдæй. Æрыдоны семинары цы чингуытæ сыгътой, уыдоны ’хсæн Есенины цыппар хурхуыз чиныджы фæаууон кодтон. Мæ роны сæ нæхимæ æрхастон. Кæсыныл сæ схæцыдтæн, æмæ мæ зæрдæмæ тынг фæцыдысты йæ ’мдзæвгæтæ. Суанг сæ боныцъæхтæм фæкастæн, фæлæ сæ уæддæр мæ цæст атонын нæ куымдта. Уæлдай тынгдæр æмæ арфдæр та мæ зæрдæмæ бахъардтой, йæ мады кой кæм кæны, уыцы æмдзæвгæтæ.

Рагæй уыди мæ зæрды Есенины райгуырæн хъæу Константиново фенын. Æмæ мын уымæн хъысмæт дæр баххуыс кодта. 1953 азы аспирантурæ æххæст каст нæма фæдæн, афтæмæй мæ Рязаны облæсты Рыбновскийы районы снысан кодтой нау-кон-иртасæн институты бæхты заводы директорæй. Заводæн та йæ уыгæрдæнтæ уыдысты Константиновойы зæххыл — цæу-гæдон Окайы былгæрон.

Есенинмæ ис ахæм рæнхъытæ: “И у горы высокий серый камень...” Æмæ, фыццаджыдæр, уыгæрдæнтæ уынынмæ куы цыдтæн, уæд нæ шофыр Андриан Иваны фырт Семин нæ “Победа” уыцы дуры раз фæурæдта æмæ мын къухæй ацамыдта зæронд хъæдын хæдзармæ: “Уæртæ дын уый та Есенины хæдзар”. Зæрдæ барыст йæ фыццаг бакастæй: йæ хъæмпын сæр схъуына, суанг ма йыл хæмпæлгæрдæг дæр фæхæцыд. Уый уыди 1953 азы октябры. Æз мæхинымæр ахъуыды кодтон: аз, фылдæр-фылдæр ма дыууæ азы ахæсдзæни, стæй ныккæлдзæни номдзыд поэты хæдзар.

Куыд рабæрæг, афтæмæй нæ шофыр Андриан хорз зыдта Есенины. Загъта мын, Татьяна Федоры чызг, дам, йæ алы сæрд дæр ацы хæдзары фервиты.

1953 — 1954 азты зымæг фæсте аздади. Рæвдз æмæ афоныл ахицæн кодтам уалдзæджы куыстытæ. Ралæууыди сæрд. Нæхи цæттæ кодтам хосгæрдæнтæм æмæ уыгæрдæнтæ бæрæгтæнæг бæхыл ацыдтæн Константиномæ. Ам иу хæдзары рудзынджы бынмæ бадгæйæ байæфтон иу ацæргæ сылгоймаджы — йæ уæлæ сау дарæс. Уый уыди Сергей Есенины мад, æмæ йын зæрдиаг салам радтон.

— Уазæг, мидæмæ нæм рахиз, иу цай нæм бацым, — æрхатыди мæм фысым.

— Стыр бызныг, чысыл раздæр ацымдтон цай, — загътон ын æз дæр фæлмæн хъæлæсы уагæй. — Хуыздæр уайд, мæнæ ацы гæдыбæласы бын куы абадиккам æмæ аныхас кæниккам, уæд. Стæй мæ дзыхæй сæхигъдауæй сирвæзтысты Есенины рæнхъытæ:

*Не искал я ни славы, ни покоя,
Я с тщетой этой славы знаком.
А сейчас, как глаза закрою,
Вижу только родительский дом.*

— Ацы рæнхъытæ Сергей загъта, — дарддæр мæ ныхас кодтон æз.

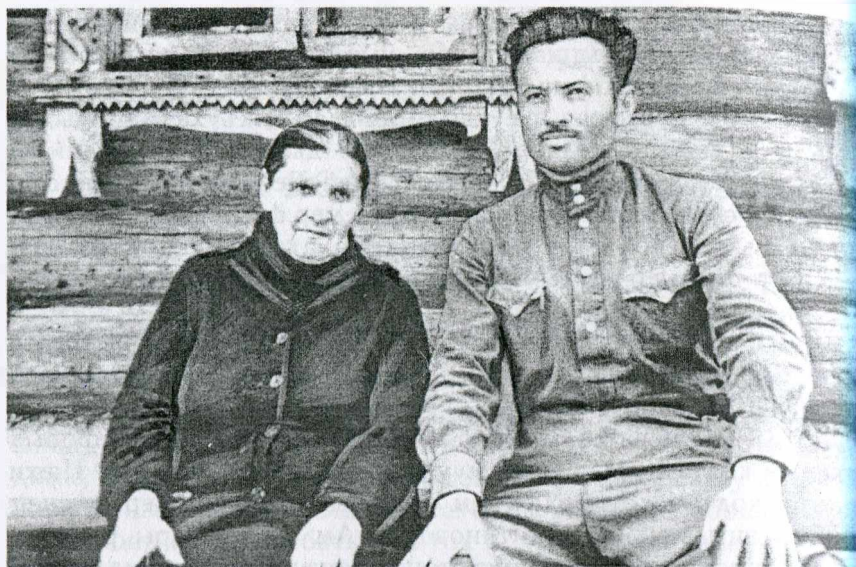
Татьяна Федоры чызгæн йæ цæстгом фенкъардхуыз, иуцасдæр æнæдзургæйæ зæхмæ ныккаст. Æз бамбæрстон, йæ зæрдæ йын кæй фæцагайдтон, æмæ ныхас æндæрырдæм аздæхтон:

— Татьяна Федоры чызг, зонын, уæ хæдзар цалцæггæнинаг кæй у, уый, æмæ уын мæ зæрдæ ис феххуыс кæнын...

Уый мæм комкоммæ æрбакаст, арф ныууæфыд æмæ афтæ:

— Æз бирæ нал фæцæрдзынæн.. Баззад ма мын чысыл

Есенины мад ʒмæ Хъуылаты Владимир.

рæстæг, ʒмæ мæм хардзау кæсы, Сережæйы хæдзармæ афта узал цæстæй кæй кастæуы, уый, æндæр ма мæн цы хъæуы?..

Æз хъæуккаг хъæддæснымæ фæдзырдтон, ʒмæ иумæ банымадтам, хæдзар сцалцæг кæнынæн цыдæриддæр хъуыд, уыдон. Хъуыди хъайвантæ, стъарапилтæ, фæйнаджытæ — æдæппæт иу 18 кубометры бæрц. Мæ бон цæмæйдæриддæр уыди баххуыс кæнын, уымæй нæ заводы хардзæй радих кодтон арæздон æрмæг. Константиновойы хъæуы æрмдæсныты къорд рæвдз февнæлдта хæдзар цалцæг кæнынмæ. Æз дæр-иу сæ мæ бæх Парубокыл арæх абæрæг кодтон.

Дыууæ къуыримæ аразджытæ хæдзарæн аивтой йæ къултæ, пьолтæ, дуæрттæ, рудзгуытæ, йæ сæр. Татьяна Федоры чызгыл цыма мигъ боны фæстæ хур ракасти, уыйау цины уылантæ хъазыд йæ цæсгомыл. Хæдзары къултыл сæ раздæры бынæттæ æрцахстой поэтæ ʒмæ йæ бинонты, йæ хæлæртты, зонгæты къамтæ. Уыдонимæ — Зинаидæ Райхы, диссаджы рæсугъд сылгоймаджы сурæт дæр. Татьяна Федоры чызгæн балæвар кодтон нæ бæхты заводы тæккæ рæсугъддæр ʒмæ уайагдæр бæх. Успехы хуызист, ʒмæ уый дæр бакодта йæ къулыл. Уый мæнæн

æмæ нæ заводы зæронддæр агроном Николай Яконтовæн уæд-дай æхсызгондæр уыд. Уæд хæдзары Сергей Есенины чингуытæй æрмæстдæр уыд дыууæ æмбырдгонды — 1951 æмæ 1953 азты уагъд. Æмæ сæ поэты мад махæн стыр зæрдиагæй балæвар кодта. Мæнæн цы чиныг радта — “С. Есенин. Стихотворения”, — уымæн йæ фыццаг цъарыл Сергейы мад ныфффыста: “Т. Ф. Есенина”. Уыцы зынаргъ лæвар ныр бирæ азты дæргъы стыр хæзнайау дарын мæхимæ.

Иухатт та, 1954 азы, сентябры бонтæй иуы абæрæг кодтон Есенины хæдзар. Татьяна Федоры чызг тыхсти: “Дыууæ боны фæстæ мæ Мæскуымæ цауын хъæуы...”

— Ма тыхс æппындæр, — ныфсытæ йын авæрдтон æз. — Мæн дæр куысты фæдыл Мæскуымæ цауын хъæуы æмæ дæ немæ аласдыстæм.

Усæн йæ цæсгом фæрухс, æмæ мын зæрдиаг арфæ ракодта. Дыккаг бон æз шофыр Андрианы арвыстон Татьяна Федоры чызгмæ. Уый йæ уайтæккæ схæццæ кодта нæ бæхты заводмæ — Глебковомæ. Уыцы диссаджы хур бон нæ зынаргъ уазæгæн сарæзтам нæ бæхты равдыст. Сæйраг зоотехник Алексей Воейков усы базонгæ кодта нæ рæсугъддæр бæхтимæ. Татьяна Федоры чызг йæ къухтæ кæрæдзиуыл æрцафта æмæ афтæ: “Ехх, ныртæккæ Сережæ ам куы фестид, уæд кæуылты уайд йæ циндинад, кæуылты!.. Уый тынг бирæ уарзта бæхтæ...”

Уый фæстæ нæ фæндаг акодтам Мæскуымæ. Æз бадтæн фæстаг бадæныл, Татьяна Федоры чызг та — разæй. Шофыр тынг арæхстгай скъæрдта йæ хæдтулгæ. Фæндагыл нын стыр зæрдиагæй кодта номдзыд поэты мад йæ фырты хабæрттæ. Радзырдта мын иу ахæм цау:

“Мидхæст йæ тынгыл куы уыдис, уæд æхсæвæрафон Се-режæ дуар æрбахоста, йæ цæстытæ фырцинæй цæхæртæ калдтой æмæ дын мын афтæ:

— Мама, диссаг дын радзурон! Цæвиттон, Кремльмæ мæм фæсидтысты, Ленин дæ ныхасмæ агуры, зæгъгæ. Гъемæ сæмбæлдтæн йæ кусæнуаты. Ленины байæфтон Маяковски-мæ лæугæйæ. Æрбадын нæ кодта йæ цуры. Æрбахастой нын цай. Ленин ныл зæрдиагæй баузæлыд. Радыгай нæ фарста. Мах дæр ын æфсæрмытæгæнгæ дзуаппытæ лæвæрдтам. Уый фæстæ йæ бынатæй сыстад, райста нын нæ къухтæ, ракуырдатæ нæ хатыр æмæ афтæ: “Бæргæ ма зæрдæйæ-зæрдæмæ фæныхæстæ

кæнин уемæ, фæлæ æмбырдмæ тагъд кæнын.." Дуарæй ахизыны размæ ма нæм ноджыдæр худгæйæ æрбакаст, йæ рахиз къух Маяковскийы уæхскыл æрæвардта, хæрдмæ йæм скаст æмæ йын загъта: "Ды дæ æцæг коммунист!" Уый фæстæ та йе 'ргом мердæм раздæхта: "Ды та дæ æцæг уырыссаг поэт!"

Ныхастæнгæйæ ныл рæстæг кæуылты атахт — мæгъа. Мæскуымæ куыд ныххæццæ стæм, уый æмбаргæ дæр нæ бакодтам. Цæуын та нæ хъуыди Хорошевскаяйы уынджы 29-æм хæдзармæ. Уым цардысты Есенины мад, йæ чызг Александрæ, уый лæг æмæ сæ дыууæ чызджы.

Маяковскийы фæзы, ныр ын монументалон цыртдзæвæн æвæрд кæм ис, уым уыд морæ дур. Горькийы цыртдзæвæнмæ куы фæцæйхæццæ кодтам, уæд Татьяна Федоры чызгæн хъазгæйæ загътон:

— Рæхджы Мæскуыйы дæр стыр цыртдзæвæн сæвæрдзысты Сергей Есенинæн. Хуыматæджы нæй йе 'мдзæвгæ "Пушкинæн"-ы ахæм рæнхъытæ:

Но, обреченный на гоненье,

Еще я долго буду петь...

Чтоб и мое степное пенье

Сумело бронзой прозвенеть.

Ацы æмдзæвгæ куы кастан, уæд Татьяна Федоры чызг къухмæрзæнæй йæ цæссыгтæ асæрфта. Мæгуырæг, нал рацард, йæ лæппуйæн ын Рязаны стыр рæсугъд цыртдзæвæн куы сæвæрдтой, уæды онг.

Мæскуыйы сæ хæдзары цурмæ куы бахæццæ стæм, уæд ус ныллæууыд æмæ нæ æнæ мидæмæ бахонгæ нæ ныууагъта. Бахызтыстæм райдзаст уатмæ. Татьяна Федоры чызг уайтагъд стъо-лыл алыхуызон хæрд, нозт æрæвардта. Иудзырдæй, тынг хорз нæ федтой, æмæ нæ шофыр Семинимæ арфæтæгæнгæ рахызтыстæм бæркадкъух æфсины хæдзарæй. Арфæтæ йын фæкодтам, цæмай ма нын бирæ азты дзæбæхæй, зæрдæрухсæй цæра.

Фæлæ нæ нæ бæллицтæ фæсайдтой: 1955 азы сæрды Есенины мад æнæнхъæлæджы æрбарынчын æмæ цалдæр боны фæстæ ахицæн йæ цардæй. Кад æмæ йæ радимæ бавæрдтой йæ номдзыд хъæбулы инганы фарсмæ. Ныртæккæ раздæры Константиновойы хъæу хæссы ног ном — Есенино".

АРВИСТОН

* * *

Дыууæ сылгоймаджы ныхас:

— Ацы æнаккаг Ленæйæн йæ хъуыддæгтæ мæлæты хорз цæуынц! Лæг ын, машинаæ йын, дачæ... Стæй ма йын сусæг уарзон дæр и...

— Ноджы ма, дам, ын æрæджы дæлæ асинты бын тыхми бачынди.

* * *

“Нæлгоймаг кæй нæ фæдæн, уый мæм хардзау кæсы. Нæлгоймаг куы фæцадаин, уæд дæс хатты хæтагдæр уыдаин”.

Н. Крупскаяйы фыстæгæй М. Ульяновамæ. 1899 аз

* * *

Сылгоймаджы афтæ хъомыл кæнын хъæуы, цæмæй-иу йæ рæдыдтыл басæтта, науæд æм афтæ фæкæсы, цыма æдзухдæр раст вæййы.

Антон Чехов

* * *

Гагрæ. Денджызы был ресторан. Фынджы уæлхъус нæлгоймаг æмæ сылгоймаг — æрыгæттæ. Бæрæг у, лæг æмæ ус кæй не сты, уый. Сæ фынджы цур æрлæууыди бынæттон лæппулæг, цыдæр æнæхсæст:

— Генацвале, — дзуры нæлгоймагмæ. — Бар мын ратт æмæ дын кафынмæ рахонон дæ дзæбæх æмбалы.

Нæлгоймаг гуырысхотæ кæны, уый бамбаргæйæ лæппулæг йæ ныхас адарддæр кодта:

— Дæ сау рæсугъды... Дæ урс æхсинæджы... Дæ удыкъæртты... Дæ уæларвон зæды...

Сылгоймаг цыдæр зæгъынмæ хъавы, фæлæ йæ гуырдызиæг цæхгæр фæурæдта:

— Ды та, гацца, дæ дзыхыл хæц, джигиттæ куы фæныхас кæнынц, уæд!

СЫЛГОЙМÆГТЫ НЫХÆСТÆ

* * *

— Ацы гувернантка æгæр рæсугъд у. Хуызæн бинонтæ йæ кусынмæ нæ райсдзысты.

* * *

— Дæс æмæ æртиссæдз азæй уæлæмæ кæуыл цæуы, ахæм нæлгоймагтæ мæ уд, мæ дзæцц сты: ард фæхæрынц, мæ амæлæты бонмæ дæ уарздзынæн, зæгъгæ.

* * *

— Цæмæй нæлгоймаг дæ къухы бафта, уый тыххæй цы мадзал ис? Йæ тæккæ æвзæрдæр миниуджытæ йын раргом кæн. Нæлгоймагæй хуыцау куы саразай, уæд дæ уайсахат фæуадздзæни. Фæлтау дзы куыдз сараз, æмæ дын дæ къухтæ сдæрдзæни, дæ хъæбысмæ хиздзæни.

* * *

— Хъуамæ сылгоймагæн йæ лæг æгæр зæрдæдзуаг ма уа. Уый тæссаг у.

— Хъус-ма, мæ къона, сылгоймагæн йæ лæг æгæр зæрдæдзуаг никуы вæййы!

* * *

— Хорз лæгтимæ адæймаг фырæнкъардæй амæлдзæни, æвзæртæ та æнахъинон хирвæссон сты.

* * *

— Уымæй ма æнаккагдæр ми уыдзæни! Лондоны сылгоймагтæ сæхи лæгтимæ хъызгæ-худгæ сæ цард куыд æрвитынц! Ничи сæм кæсы! Адæмы цур дæ сыгъдæг мидæггæгтæ куы 'хсай, уый хуызæн!

Оскар Уайль

* * *

Иу дзырддзæугæ сылгоймаг, кæд ын хицæутты цæсты кал уыд, уæддæр йæ сусæг уарзаны бынатмæ бакæнын нæ бафæрæзта: лæгмæ курдиаты мыггагæй ницы уыди. Гъемæ йæм уæд

смой кодта. Сусæг уарзонæн бæззы, адæммæ равдисыны аккаг чи у, ахæм. Мойæн та чифæнды дæр бæззы.

* * *

Алцы бакæнынмæ дæр чи сарæхстаид, ахæм хæрамзæрдæ сылгоймагæй чидæр куы раппæлыд, уæд дын аббат Трюбле афтæ:

— Бæгуы, бæгуы! Марынвæнд дæ куы скæна, уæд дын мæргтæн сæ тæккæ дзæбæхдæр равзардзæни!

* * *

Графиня де Буффлер принц Контийæн афтæ загъта, ды, дам, тирантæн сæ тæккæ хуыздæр дæ.

* * *

Æхсин д' Эпарбейы йæ хуыссæнуатмæ бакодта Людовик XV. Иуафон ын къарол уайдзæфгæнагау афтæ:

— Мæ дæлбар адæмæй кæимæ нæ фæдæ, ахæм нал баззад.

— Охх, мæ паддзах...

— Герцог Шуазел дæ йæ мондæгтæ фæиста.

— Омæ дзырддзæугæ лæг у.

— Маршал Ришелье дæр.

— Омæ дзыхарæхст у.

— Ноджы Монвил.

— Цы хæрзконд къæхтæ йын и, уый куы зонис.

— Фæуæд афтæ! Фæлæ герцог д' Омон та? Уымæ, кæй ранымадтай, уыцы миниуджытæй иу дæр куынæ ис.

— Охх, мæ паддзах, уый дыл ахæм æнувыд у, æмæ диссаг!

* * *

Иу сылгоймаг йæ зонгæ нæлгоймаджы тыххæй афтæ загъта:

— Хæрзæгъдау у, фæлæ фыддзæрин, стæй сæ зондджынтæй нæу. Мæнæ иуæй-иу кæсаг куы вæййы: куы йæ бахæрай, уæд дын дæ буарæн ницы зиан æрхæсдзæни, фæлæ дзы ад нæй, стæй стæгæй йемыдзаг у.

* * *

Дзырддзæугæ англисаг драматург Бен Джонсон дзырдта, музæйы, дам, чи ракуры, уый, дам, сыдæй амæлы, фæлæ йæ хæзгулæн

чи дары, уый та, дам, цардæй къæртт феппары. Ахæм хъуыды загъта Дидро дæр, махæдæг æй фехъуыстон. Литератор, дам, кæд æмбаргæ лæг у, уæд, хъуамæ чиныг ацъапп кæнынмæ чи арæхсы, ахæм ус ма 'рхæсса, фæлæ сихор ацъапп кæнын чи зоны, ахæм. Ис ма æндæр гæнæн дæр: хæзгултæ дар, ус та æппындæр ма ракур.

* * *

Иу чызг йæ тæригъæдтæ сыгъдæг кæнынмæ бацыд аргъуанмæ æмæ сауджыны раз басаст:

— Сыгъдæг фыд, иу æрыгон лæппуйæн тынг аргъ кодтон...

— Аргъ кодтай? Цал хатты? — бафарста йæ сауджын.

* * *

Вольтеры трагеди “Меропæ”-мæ гæсгæ арæст спектаклы бирæтæ сæ цæссыг нæ урæдтой. Æрмæст дзы иу сылгоймаг не скуыдта. Йе 'мбæлтæ йæм дисгæнгæ куы бакастысты, уæд уый загъта:

— Æхсызгонæй бæргæ скæуин, фæлæ абон кадджын æхсæвармæ хуынд дæн.

* * *

Иу сылгоймаг М-йæ афтæ загъта, йæ удæй, дам, арт цæгъды, уæдæ исты мадзалай махи куы фенад кæнин, зæгъгæ.

Никола Шамфор

* * *

Ус йæ лæгæн:

— Уыцы Софи Лоренмæ нæлгоймагтæ диссагæй цы ссартой, уымæн ницы 'мбарын. Йæ парик, йæ ахуырстытæ æмæ йын йе 'нæуаг гуыр сис — уæд ма дзы, цымæ, цы фендзына?

Лæг:

— Дæу.

* * *

Сылгоймагæн цæугæ-цæуын йæ сæр галиуырдаем къул куы уа, уæд æй зон: сусæг уарзон ын ис.

Сылгоймагæн цæугæ-цæуын йæ сæр рахизырдаем къул куы уа, уæд æй зон: сусæг уарзон ын ис.

Ноджы зон: сылгоймагыл сәр куы уа, уәд ын кәддәриддәр уызәни сусәг уарзәттә.

* * *

Иу сылгоймаг аргъуанмә бацыди. Хъаст кәны сауджынән:

— Сыгъдәг фыд, мә ләджы мемә цәрын нал фәнды.

— Уәд цәуылнә?

— Ахәм фыдындимә, дам, мә бон цәрын нәу.

Сауджын егъау чиныг райста, бирә йә фәрафәлдах-бафәлдах кодта, стәй йә сәр хәрдмә сдардта, сылгоймагмә әдзынәг фәкаст әмә дзуры:

— Дә ләг раст зәгъы.

ФЫЛДӘР ЛӘГТӘ КӘМӘН ВӘЙЙЫ..

За-За Габор райгуырди Венгрийы. Актрисә зындгонд у, хъәздгуйтимә-иу кәй бацард, уымәй. Фыццаг хатт чындзы ацыд әртындәсаздыдәй — туркаг дипломатмә. Фәстәдәр алыгъд Америкамә. Йә ләгтә фәд-фәдыл уыдысты: техасаг магнат Конрад Хилтон, англисаг актер Джордж Сандере, бизнесментә Герберт Хантер, Джошуа Косден, кукла Барби саразәг Джек Райан, әвдакат Майкл О'Хара. За-За әппәтәй фылдәр фәцард ангальтаг принц Фридрихимә (1986 — 1998 азтә). За-Зайән сусәг бастдзинәдтә уыди Джон Кеннедимә,

Генри Киссинджеримæ, Марио Ланцаимæ, Шон Коннериимæ, Ричард Бартонимæ æмæ Фрэнк Синатраимæ. Актрисæ хъазыд ахæм киноты: “Мулен Руж” (Франц, 1952), “Чызг Кремлы” (АИШ, 1957), “Фыдфынтæ Хъарман бæлæсты уынджы 3-æг хæдзары” (АИШ, 1987).

ТÆККÆ ЗÆРОНДДÆР ЧЫНДЗ

Минни Манро 1991 азы 31 майы 102-æздзыдæй моймæ ацыд Дадли Рейдмæ (Австрали). Усгурыл та уæд цыд 83 азы.

ТÆККÆ ЗÆРОНДДÆР УС

Документ-æвдисæнтæ куыд амоньц, афтæмæй æппæтæй фылдæр фæцарди Жаннæ Калмен (Франц). Уый амарди 1997 азы 4 августы. Цыдис ыл 122 азы æмæ 164 боны.

ÆППÆТЫ АРЫГОНДÆР НАНА

1987 азы 8 мартыйы канадæйаг Харриет Холмсыл 88 азы æмæ 50 боны йеддæмæ нæма цыд, афтæмæй федта йæ цоты-цотыцотыцоты.

ЦОТÆЙ БÆРКАДЖЫН

Фондз хатты æртыгай лæппутæ ныййардта Леонтинаæ Альбинæ (Чили). Йæ цоты нымæц 1981 азы схæццæ 55-мæ.

МЕРИЛИН МОНРОЙЫ РЕКОРД

Мерилин Монройы къам кæуыл ис, уыцы открыткæты нымæц 1992 азы схæццæ 37500-мæ. Калифорнийæг компани “Старджин” хъавы Мерилины стджыты ДНК сисынмæ.

ДÆСГАЙ ФАЗЗÆТТÆ

1946 азы 22 апрелы бразилиæг сылгоймагæн райгуырди 10 фаззаны (8 чызджы æмæ 2 лæппуы). Ахæм хабæрттæ ма æрцыд Испанийы 1924 азы æмæ Китайы — 1936 азы.

ЗИВÆГГÆНАГ СЫЛГОЙМАДЖЫ ТЫХХÆЙ

Иу хуыскъастæу сылгоймаджы йæ лæг саунад скодта, магу-са цæмæн дæ, зæгъгæ. Ус цъæхахст систа, ниуы: “Цæуыл мæ марыс, куы ницы кæнын, уæд!” Лæг ын дзуапп радта: “Кæй ницы кæныс, æз дæр дæ уый тыххæй нæмын”.

ТÆККÆ ЗÆРОНДДÆР ФАЗЗÆТТÆ

Кин (“Сызгъæрин”) æмæ Джин (“Æвзист”) 1992 азы систы Японы тæккæ зындгонддæр фаззæттæ. Цæрынц Нагойяы сахары. 1999 азы сыл цыди фæйнæ 105 азы.

ХАЛАРТТЫ МИ

Иуцæстон лæг ракуырда, раздæр æндæртимæ чи хатт, ахæм сылгоймаджы. Чызгæй йæм кæй не смой кодта, лæг уый куы базыдта, уæд æй иудадзыг æфхæрын байдыдта. Усæн дзы йæ бон нал уыд æмæ йын иу бон афтæ: “Омæ æз æнæвнæлд цæмæн хъуамæ уыдаин? Ды сохъхъыр кæй дæ, уый дын æз дæ цæстмæ искуы бадардтон!” “Мæнæн ме знæгтæ бакодтой ацы ми!” — загъта лæг. “Мæнæн та — мæ хæларттæ!” — дзуапп ын радта ус.

ЧЫЗГ-МОЛАДЗАНЫ ТЫХХÆЙ

Адæймагæн, дам, йæ тæригъæдтæ ссыгъдæггæнæн ис аргъуыд доны фæрцы. Гъемæ дын, лæгтимæ æрвылбон бæгъдулæг чи кодта, иу ахæм чызг-моладзан уыцы донæй рахаста. Йæхиуыл дзы рауадзы æмæ та сдзурь: “Мæ тæригъæдтæ мын æрæхс!” Стæй йæ къабайыл уалæмæ схæцыд, йе ’мбæхст бынæттыл дон æркалы æмæ та иттæг зæрдиагæй фæзæгъы: “Мæнæ йай æрæхс, йай, уымæн æмæ тæригъæды мыггагæй цыдæриддæр ис — иууылдæр йам сты”.

«ÆЛГЪАГ ХУЫ»

Иу лæг дзулфыцæджы усæй йæхицæн хæзгул скодта. Æхсæвыгон та йæм бахъуызыди. Раст уыцы афон дзулфыцæг дæр йæ куыстæй æрбацæйцыд, æмæ дын æй адон куы ауыныккой. Усы фæндæй æддæрæгон тагъд-тагъд асинты бын хуыдонмæ йæхи байста. Лæг куы ’рбацыд, уæд хуыдонæй уынартæ айхъуыста æмæ фæрсы: “Чи дæ, цы дæ?” Æддæрæгон фыццаг хуыйау хъох-хъох кæнын афæлвæрдта (йæ хæзгул ын бацамыдта уыцы зонд), фæлæ та йæ хæдзары хицау ногæй афарста. Лæг ма фырадæргæй цы акодтаид, уый нал зыдта, æрмæст ма тыхтæ-фыдтæй сфæрæзта: “Æз... æз дæн æнаккаг, æлгъаг хуы”. Дзулфыцæгæн йæ уд йæ къæхты бынæй ауад (ахæм æнахъинон хъæлæсыуагæй дзырдта “уазæг”), дæлимоны ахæсты фæдæн, зæгъгæ, лыгъд радта сæ хæдзарæй.

“Уазæг” дæр йæ сæр бафснайдта, уæдæ цы уыдаид.

СЫЛГОЙМАГ ХИН АМÆ КÆЛÆН КУЫННÆ У

Иу сылгоймаг сауджынæн схъæр кодта, тæригъæды кæй бацыд, уый: саби, дам, мын ис, фæлæ мæхи лæгæй нæу. Сауджын дæр ын йæ тæригъæд систа, фæлæ йын бафæдзæхста, ацы хабæрттæ, дам-иу дæ лæгæн æнæмæнг радзур. Ус ын дзырд радта, дæ фæдзæхст дын сæххæст кæндзынæн, зæгъгæ. Амæ йæ дзырд нæ фæсайдта. Гъе æрмæст хинæй рацыд йæ лæгыл, загъта йын: сывæллон кæуы æмæ цæмæй банцайа, уый тыххæй дæ цæсгом маскæйæ бамбæрз æмæ йæ фæтæрсын кæн. Лæг цæмæй хæйрæг уыд, йæхиуыл маскæ бакодта æмæ сабийæн дзуры, куынæ банцайай, уæд дæ ахæсдзынæн, зæгъгæ. Ус дæр сабийы йæ къухтæм систа æмæ йæхи хъæртагæнæг скодта лæгыл: “Ацу ардыгæй, æвзæр богъола, ай дæ лæппу нæу!” Афтæ цалдæр хатты загъта æмæ йæхи дæр бауырныдта, сауджыны фæдзæхст кæй сæххæст кодта, уый.

ÆРТÆ ЧЫЗГ-МОЛАДЗАНЫ ТЫХХÆЙ

Æртæ чызг-моладзаны сауджынæн сæ сусæгтæ схъæр кодтой. Иу загъта, мæ кæрддзæмы, дам, кæйдæр кард нытътъыстон. Сауджын хабар нæ бамбæрста æмæ йæм йæ хъус не ’рдардта, ома уый тæригъæдыл нымайæн нæй. Иннæ загъта, мæ кæрддзæмы, дам, дыууæ карды нытътъыстон. Лæг та уый ныхæстæ дæр ницæмæ æрдардта. Æртыккаг дæр йæ сусæгдзинад раргом кодта, æз та, дам, æртæ карды нытътъыстон мæ кæрддзæмы. Сауджын бафарста: “Омæ уым æвзæрæй цы ис?” Чызг ын афтæ, æртæ нæлгоймагимæ, дам, фæрæдыдтæн. Сауджынмæ нырма ныр бахъардтой фыццаг дыууæ чызг-моладзаны ныхæстæ, фæлæ сын сæ тæригъæдтæ ныббарста, æмæ ма цы гæнæн уыди. Сæ фæстæ ма азгъордта æмæ сæм хъæр кæны: “Хъусут-ма, æнаккаг хъахбайтæ! Уæ тæригъæдтæ уын нæ ныббарстон! Уе ’ппæт дæр мæ цæхджын сайд фæкодтат, ау, лæджы дзаума æмæ кард иу сты!”

Генрих Бебель

* * *

Æрыгон сылгоймаг тезгъо кæны йæ куыдзима. Сæ размаæ фæцис иу нозджын лæг. Фæрсы:

- Ацы гаццаимæ кæдæм цæуыс?
- Уый гацца нæу, нæл куыдз у, — дзуры сылгоймаг.
- Æмæ æз дæу куынæ фæрсын.

* * *

Дæ буарæй дæ удæн чырын ма араз.

Пифагор

* * *

— Махæн, нæлгоймæгтæн, сылгоймагæй цардæй хъауджыдæр нæй. Зæгъæм, æппæт фыдыбылызтæн дæр сæ гуырæн сылгоймаг у.

Акутагавæ Рюноске

* * *

- Вася, уарзыс мæ?
- И?.. Æвæццагæн...
- Æмæ мæ цæй тыххæй уарзыс?
- Гъер... Куыд дын æй зæгъон...
- Мæ гуырыконд цæуы дæ зардæмæ?
- Æу-уæ!
- Мондаджын былтæ мын ис?
- Куыннæ, куыннæ!
- Мæ уæрджытæ бильярды къориты хуызæн... Æццæй нæ?
- Уæдæ, уæдæ!
- Вася, диссаджы рæсугъд ныхæстæ кæныс! Ноджыдæр ма исты зæгъ!

* * *

- Сылгоймаг нæлгоймагæй фылдæр цæмæн цары?
- Фыдæнæн.

ИРОН
ПОЭЗИЙЫ
АНТОЛОГИ

ТОХТЫ ИВАН

(1920 — 1983)

Тохты Дрисы фырт Иван райгуырди Цагат Ирыстоны Дайыхъауы зæхкусæджы хæдзары. 1922 азы йæ бинонтæ ралыгъдысты Бæрæгъуынмæ (Красногормæ). Иван ахуыр кодта авдазон скъолайы æмæ педтехникумы. Уый фæстæ куыста райдайæн кълæсты ахуыргæнæгæй. 1942 азы йæм фæсидтысты æфсадмæ, фæлæ йæ фæстæмæ рарвыстой — фæци уæззау рынчын æмæ бирæ азты дæргъы, йæхи загъдау, уыд æдзухъом.

Йæ уацмысты æххæстдæр æмбырдгонд рацыди 1980 азы, “Азтæ”, зæгъгæ, ахæм номимæ.

* * *

Хъысмæтæй чи вæййы æфхæрд,
Æрмæст æм уый æрхæссы азым.
Файлауынц бæстыл уалдзæг, сæрд,
Æз та æдзухъомæй дзыназын.

Фæкæнын сагъæстæй æнкъард,
Фæлæ мыл ма фæхуд, ныййарæг.
Зæгъын дын: адджын мын у цард,
У цардæй адджындæр та — зарæг.

КАЛОТЫ ХАЗБИ

(1921 — 1943)

Рагон философ афтæ загъта, хæсты, дам, чи байсæфы, уыцы æрыгон фæлтæр у, мæнæ азæй уалдзæг куыд ацух кæнай, уыйау. Æнæ уалдзæгæй та ма фæззæджы цæй бæркадмæ æнхъæлмæ кæсæн ис? Уый æнгæсæн хъуыды ссардтон Калоты Хазбийы æмдзæвгæ “Дидинæг фæдтон”-ы дæр. Мæнæ дзы дыууæ рæнхъы:

**Дидинæг федтон æз иу саст бæласыл,
Дидинæгау мæм æркасти мæ цард.**

Ацы рæнхъытæ Хазби ныфффыста 1940 азы, æмæ рауадысты пехуымпары ныхæстау. Саст бæлас, — рагон философ цы уалдзæджы кой кæны, уый хуызæн: кæд ма дидинæг ракалдта, уæддæр дыргъ нал ратдзæни, бахус уыздæни. Хазбийы фæлтæр — нæ фæсивæды хуыздæртæ — Фыдыбæстæйы Стыр хæсты бацарæфтыд сты саст бæласы дидинджытау, æрмæст ма сæ фидауц, се 'рттыд, сæ райдзаст фæлгонцтæ базадысты абоны æмæ фидæны фæлтæрæн.

Хазбийы поэзиимæ куы базонгæ дæн (йæ чиныг фыццаг хатт рацыди 1956 азы, “Хуры тын”, зæгъгæ, ахæм номимæ), уæд поэтæн йæхи загъдау, “йе 'ртти-ваг къуырфы мæ зæрдæ ныххауд” æмæ абоны онг дæр дæн йæ уацары.

Калоты Алыксандры фырт Хазби райгуырди Цæгат Ирыстоны чысыл хæххон хъæу Байкомы. 1934 азы каст фæци Къостайыхъæуы авдазон скъола æмæ ахуыр кæнын райдыдта Ирпедтехникумы, фæлæ кæй фæрынчын, уымæ гæсгæ йæ ныууагъта. 1938 азы ссис Тбилисы паддзахадон университеты студент. Уырдыгæй раивта Цæгат Ирыстоны паддзахадон пединститутмæ. Фæстаг курсы куы ахуыр кодта, уæд райдыдта Фыдыбæстæйы Стыр хæст. Хазби афæдзæй чысыл фылдæр бакасти Камышины танкистты скъолайы, райста кæстæр лейтенанты цин, æмæ йæ арвыстой хæцæг æфсадмæ. Хæцыди Калинины æмæ Ленинграды фронтты. 1943 азы 8 июлы, Курскы сырхзынг къæлæт кæй хуыдтой, уыцы ран знæгтимæ æвирхъау тох кæнгæйæ Калоты лæппу басыгъди танк Т-34-ы мидæг. Мæйы фæстæ йыл хъуамæ сæххæст уыдаид 22 азы.

Поэты уацмысты æххæстдæр æмбырдгонд (æмдзæвгæтæ, пьесæтæ, фыстæджытæ) рацыди 1997 азы Дзæуджыхъæуы, “Дидинæг саст бæласыл”, зæгъгæ, ахæм номимæ.

* * *

Уый федтон æз... Дыууæзæрастæу
Нæ рæзты донгуыронмæ 'рцыд
Æмæ фæллад цæстыты кастæй
Цæуылдæр сусæгæй хæцыд.

Æз ын йæ сагъæстæ æмбæрстон,
Фæлæ мын ме 'фсæртæ ныббаст,
Уый хордта низ, йæ туг ын нозта,
Æмæ йæ рæсугъддзинад саст.

Фæлæ фæци... Йæ цард ныууагъта,
Фæтахт фæстаг хуры тынау...
Мæ зæрдæ сау дзæнгæрæг цагъта:
“Куы нæ йæ федтаин фæлтау...”

1940 азы 21 июль.
Хъæни

* * *

Комы узал сау æхсæв æрхуыссыд,
Арвæй рахауд мигътæм уæлæ мæй...
Цæй, фыссон, æмæ йæм ныр цы фыссон,
Исты йæ, мыййаг, мæ мæт куы нæй.

Дон фæйлауы... дон мæстыйæ ниуы,
Къæйтыл райсом — урс фынкай тæмæн...
Сауцæст, саудзыкку цæры мæ риуы,
Сауцæст басаста мæ тых мæнæн.

Зæрдæ — сайд, фыдуаг сæнттæ нæ сысынц,
Зæрдæ ацыд, ахицæн мæнæй...
Цæй, фыссон, æмæ йæм ныр цы фыссон,
Исты йæ, мыййаг, мæ мæт куы нæй.

1940 аз

* * *

Туг æхсырæмхæццæ рустыл
Федтон æз сæууон æртæх...
Цæй, цæуыл мыл кæныс бустæ,
О ма боны рухс, уый зæгъ!

Æви æз дæуæн нæ бæззын,
Цардæн нæу ма уд нывонд,
Æмæ сау бæндæн фæлæсы
Де 'взонг риуыл, судзы зонд?

Ма кæ, мауал мыл кæн бустæ,
Асæрф райсомы æртæх.
Æз дæу дæн, дæу дæн æнусмæ, —
Фод мын карз æвдисæн зæхх.

1940 азы 3 август

ДИДИНÆГ ФЕДТОН

Дидинаг федтон æз иу саст бæласыл...
Дидинаг худти, йæ сæрæй куывта,
Уалдзыгон райсом йæ рæууон æнгасæй
Бæстæн æрвыста йæ цинад, йæ пъя...
Дидинаг федтон æз иу саст бæласыл...

Дидинаг федтон æз иу саст бæласыл,
Дидинагау мæм æркасти ма цард.
Рæзын æз дæр æмæ хуримæ хъазын,
Быдырты гауыз — ма хуыздæр хæлар.
Дидинаг федтон æз иу саст бæласыл...

Дидинаг федтон æз иу саст бæласыл,
Йе 'рттиваг къуырфы ма зæрдæ ныххауд.
Йе 'рттиваг цупал ма былтæм æргасыд,
Бамбæрстон: цард у мæлæтæн æвгъау.
Дидинаг федтон æз иу саст бæласыл...

1940 аз

ФÆЗЗÆГ

Мæнæ донгуырон æрхуыссыд
Хъамыл быр бæхсныг-æндæхтæй.
Дард ныгуылæнмæ рæхыстæй
Ивæзынц фæлмæцыд мæргътæ.

Хъæдæй булæмæргъ нæ зары.
Арс цæгъды йæ бæзджын лыстæн.
Дард, кæрдæгджын зæхх — Хъызлармæ
Фыййау фескъæры йæ фыстæ.

Мигътæ 'мбæрзынц арв бæстонæй.
Дымгæ хъæды пакъуы калы.
Æмæ зилы хъæугæроны
Райсомæй изæрмаæ халон.

ФÆСТАГ САЛАМ

Бæлас йе 'ртæх тауы зæххыл,
Уады 'нкъуысынæй фæллайы...
Асæргъыг кæнон мæ бæхы
Æмæ дард быдыртæм уайон.

Нæй мын фæсвæндагмæ здæхæн,
Карз тохы цæры мæ амонд...
Ма мæм хъамбул кæн фыдæхау.
Цæй, дæ фæндырæй æрцамон.

Æз æркъул кæнон мæ саргъыл,
Бæлæсты ныххырхон кардæй...
Гъей, зæгъут-ма, цавæр аргъæй
Балхæндзæн лæг амонд царды?

Æз лæгæй лæджыхъæд домын,
Хорзы агурын æмбалæн...
Сау æфсургъы чи уромы!..
Уалæ 'рхауы боны стъалы...

Ды цæрдзынæ ам нæ фæстæ...
Ратт фæстаг салам ныр махæн...
Ницы ма хъæуы, æрмæстдæр
Бахуд!..

1941 азы 15 июль. Елхот

ХОРЗÆЙ БАЗЗАЙ, ИР...

Æз цæуын... Цæуын, æмæ, чи зоны, фæстаджы балцы... Гъей, цæй даргъ у, цæй алыхуызон у ма фæндаг! Хорзæй баззай, ма райгуырæн Ир!.. Уарзын дæ... Уарзын дæ æмæ курын, ма ма ферох кæн. Ницы дын радтон хорзæй, нæ уйд рæстæг... Ехх! Фæлæ ма бон уйд уарзын, бауромæн кæмæн нæй, ахæм уарзондзинадæй.

О цас дæ уарзын!..

Бабын уа, мах чи фæхицæн кодта, нæ цард нын чи сызмæста, уый бын бауа!

Цавæр фæндтæ уйд ма сæры, цæмæты бæллыдтæн!.. Гъей, бæллиццаг цард!..

Æгъгъæд, æнкъарддзинад! Схæц-ма дæхиуыл, ма хорз æмбал, дæ цæстысыгтæ куы 'руагътай! Цæй тыххæй уæд?.. Æви дæм кæуинаг кæсы ма хъысмæт?..

Нæ, рæдийыс... Бауром сæ. Æз нæ уарзын цæстысыгтæ, ма сæ хардз кæн, æвгъау сты... Бахуд фæлтау, бахуд дæ мидбылты æмæ мын ма цæстытæм кæс. Æз нæ фæфсæрмы уйдзынæн... Кæнæ та райс дæ фæндыр, фæндарасты цагъд мын æркæн. Уадз æмæ ма зæрдæ мауал цæуа ма риуы, рæдува йæхи æддæмæ, уадз æмæ æхсида ма туг дæ цагъдмæ!..

Ехх, цы бауромдзæн мæн!

Бауырнæд дæ, ды ма Батырадзы ныфс бауадздынæ, ма тыхæн кæрон нал уйдзæн, ацахсдзынæн ма уаддымд æфсургъы барц, нынтъухдзынæн æм мæхи æмæ тымыгъау уайдзынæн ма дард фæндагыл. Циу тугкалæн хæст мæнæн? Æз ахæсдзынæн дæ цагъды аив мыртæ ма риуы, лæбурдзынæн фæ

ранкау, никæцы тых басæтдзæн мæн. Уырны мæ, иу бон дæм кæй фæзындзынæн, иу бон дын æнæнхъæлæджы дæ рудзынг кæй бахойдзынæн, уый.

Æнхъæлмæ кæс... Ма фæрох кæн!..

1941 (?)

* * *

Уый уыд уагъылыиы дидинагау рæсугъд æмæ фæлыст. Лæууыди доны был æмæ уылæнты æнцæд фæлгъуыдмæ касти. Уыдон фынай уыдысты нырма, фæлæ уæддæр ратас-батас кодтой, хъуызæгау цыдысты былмæ, æмбæхстысты дурты бынты æмæ, цыма боны рухсæй тарстысты, уыйау каст адæймагмæ.

Кæцæй фæци ацы æвзонг чызг? Цæмæн æдзынагæй кæсы донмæ? Кæд хæлæг кæны, мыййаг, уылæнтæм æмæ йæ доны рæсуг буарыл асимын фæнды...

Ды рæсугъддæр дæ уылæнтæй!..

Уый йæ риуы дзаг сулæфыд, йæ сæр бæрзонд систа æмæ цæф сæгуытау ныууынаргъыдта æмæ дард, арвы цъæх, стæй хъæды фæлмхуыз дарæс кæм иу кодтой, уырдаæм йæ цæстангас арвыста.

О, зонын, зонын æз.. Ды бæлщон дæ, дæу бафхæрдта знаг, æмæ ныууагътай дæ сабыр цард. Фæхицæн дæ, зынаргъдæр дын чи уыд, уыдонæй, æмæ дæ фæззæджы фыдуаг дымгæ æрыскъæфта æнæзонгæ ранмæ.

О æнкъард чызг! Цæмæй дын баххуыс кæнон? Мæ бон куы ницы у... Æри уæд та дæ хъыгдзинады 'рдæг. Æз æй нывæрдзынæн мæ риуы æмæ, цалынмæ дæ былтæ худæндзаст рызт бакæной, уæдмæ йæ хæсдзынæн мемæ.

“О, дæлдзæх фæуай, калмы зæрдæ, дæлдзæх фæуай!..” — ныууынаргъыдта та уый æмæ уылæнты йæ мылазон цæстангас æрæвæрдта.

Уыдон райхъал сты, систой сæ урс базыртæ æмæ цæстысыг калгæ дуртæм тахтысты.

Æз мæ к'ухтæ стымбыл кодтон, ныттынг сты мæ нуæрттæ, æмæ цалдæр дзырды сæхи атыдтой ме 'лхывд дæндæгты 'хсæнæй: “Тæхуды, куы бафидин

мæ хæс мæ бæсты раз æмæ куы 'рхауин, кæнæ сы-
махау, о мæстыгæр уылæнтæ, куы ныппырх уаин!.."

1941 азы сентябрь.
Камышин

* * *

Æхсæв дæ дзыккутау куы 'рхауы,
Йæ тарф фынтыл куы ваййы зæхх,
Æмæ фæлмæсты цæстыхаутау
Куы суымæл кæны хъæды 'ртæх,

Уæд æз мæхинымæр фæзæгъын:
"Тæхуды, фен ма дæ æрмæст,
Æрбад дæ уæлрудзынг æртæхау,
Æртæхау рудзынгыл æрлæс!.."

1941 азы сентябрь.
Камышин

* * *

Зымæг...

Иу хъæмпын хæдзар —
фысым...

Цырагъ амарди...

Аджын фынтæ...

Бадын иунæг æз...

Мæнæ фыссын

Чъизи сыфыл

мæ судзгæ хъыгтæ.

Зæрдæ дзуры:

тæхуды, нынцъух

Тохы размæ

нæхимæ "сæнæй"!

Адон, ацы хъахбайтæ

'дзух...

Адон аккаг

фыдабæттæ нæй!

Райсом — туджы пырхæнтыл
нæ цыд.

Бирæ нал баззад бонрухсмæ, нал.
Уæ, нæ зæхх, æз дæу тыххæй хæцын!
Уæ, фæу мын тыхст сахаты 'мбал;
Ма-иу сатъказ кæн,
айс мæ,

мыййаг...

Нæй хъысмæтыл æууæндæн, нæй...
Ой, сæдæ царды ратдзæни знаг
Ацы сæры былдыхъы тыххæй!

1943 аз.

Калинины фронт

* * *

Бон нæма фæзынд
сæуон æртæхы,
Фесафт хъамылы
æххормаг сынт.

Æз кæуын...

Æрзоныг кодтон зæххыл
Æмæ йын йæ риуæн
гъа кæнын.

Ма хъæрз, зæхх,
мæ уд фæрыст дæ мастæй!
Базæронд мæ лæппуйы буар...
Тугæй нал зыны
дæ фæтæн астым.

Судзгæ 'мбисæндтæ —
нæмгуыты уард!..

Ма хъæрз, зæхх...

О бафæраз бæллæхы!

Уалæ скæсæны сырхдзыкку бон фæзынд.
Дымгæ тадзы райсомы æртæхы...
Худы туджы 'ртæхты
хуры тын...

1943 аз.

Калинины фронт

* * *

Митыл мæйы æртхутджытæ хъазынд,
Зæхмæ ивæзы бæлæсты фист.

Уæ мæ пыхцыл сæр!

Быдыр — дæ уазæг.

Нал та уромын

зæрдæйы рис.

Ниуы бæстæ

зындоны цæхæры.

Лентау сау уадздзаг —

фæндаджы тар...

Мигъты уæлæ

зынг æвзæгтæй сдæры

Хъæуы сæрмæ

æнæрмынæг арт.

Æз цæуын

мæлæты фыддæрадæн.

Немыцаджы туг

мæ джебогъæй фæтагъд...

Мæн цæрын фæнды,

фæуром-ма дæ тахт,

Сау нæмыг! —

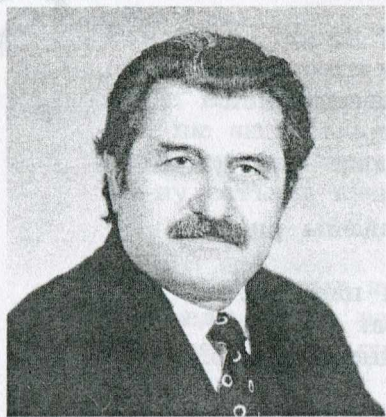
Æрра дæн...

1943 аз.

Калинины фронт

ТÆФÆРФÆС

ХУЫГАТЫ ГЕОР

Йæ рухс дунейæ ахицæн театралон аивады зынгæ архайæг, Уæрæсейы Фысджыты цадисы уæнг, драматург Хуыгаты Доментийы фырт Геор.

Геор райгуырæд 1922 азы 21 апрелы Ногиры, ам каст фæцис астæуккаг скъола, чысыл фæстæдæр та сси Театралон аивады паддзахадон институты студент. Режиссеры дæсныад райста æмæ сыздæхт Ирыстонмæ, бирæ азты дæргъы æнувыдæй фæфыдæбон кодта ирон сценикон культурæйы. Раздæры советон бæстæйы, æвæццæгæн, ахæм театр нал баззад, æмæ Хуыгайы-фырты водевильтæ кæй сценæйыл не 'рцыдысты æвæрд.

Йæ драмон æмæ йын йæ прозаикон уацмыстæ дæр арæх мыхуыр кодта журнал "Мах дуг". Геор йæ хъазуатон фæллоуы тыххæй хорзæхджын уыд паддзахадæй — райста майдантæ æмæ ордентæ, кадджын нæмттæ, цыты алыхуызон нысантæ.

Хуыгайы-фырты хъæппæрисæй сæнтысти хорз хъуыддаг — Цæгат Кавказы национ драмон театрты фестиваль "Сценæйæн арæнтæ нæй". Æнтыстджынай цыд Дзауджыхъæуы.

Рухсаг уæд не 'мкусæг, нæ хæлар. Цардаудæн кæнæд ирон адæмыл.

Цъары фæрстыл:

1. *Нæ — дурæй хъæбæрдæр.*
2. *Иллюстрацитæ чингуйтæм.*
3. *Байрæджы йын.*
4. *Мæйноджы. Фрагмент.*

* * *

Технический редактор	Виктория БОРАЕВА
Корректор	Заира КАРАЦЕВА
Компьютерный набор	Альбина ДАТИЕВА
Компьютерная верстка	Ирида КОДЗАТИ
Дизайн	Залина ГУРИЕВА

* * *

ТЕПЕРЖЕК

---

*Журнал зарегистрирован в региональном Управлении ГК РФ по печати в РСО-А.
Регистрационный номер Ш-0132*

*Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.*

*Журналмæ цы кæухфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны,
стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.*

**Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств,
Союз писателей РСО-Алания**

Подписано к печати 25.03.05. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1.
Гарнитура шрифта Myzl. Печать офсетная. Усл. п. л. 9,3. Учетно-изд. л. 6,79.
Тираж 1550 экз. Заказ № 33.

*Адрес редакции: 362025, г. Владикавказ, ул. Фрунзе, 24.
Телефоны: 53-69-66; 53-31-58; 53-69-62; 53-31-24, 53-65-86.*

Журнал отпечатан на Республиканском издательско-полиграфическом предприятии им. В. А. Гассиева
362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16.

